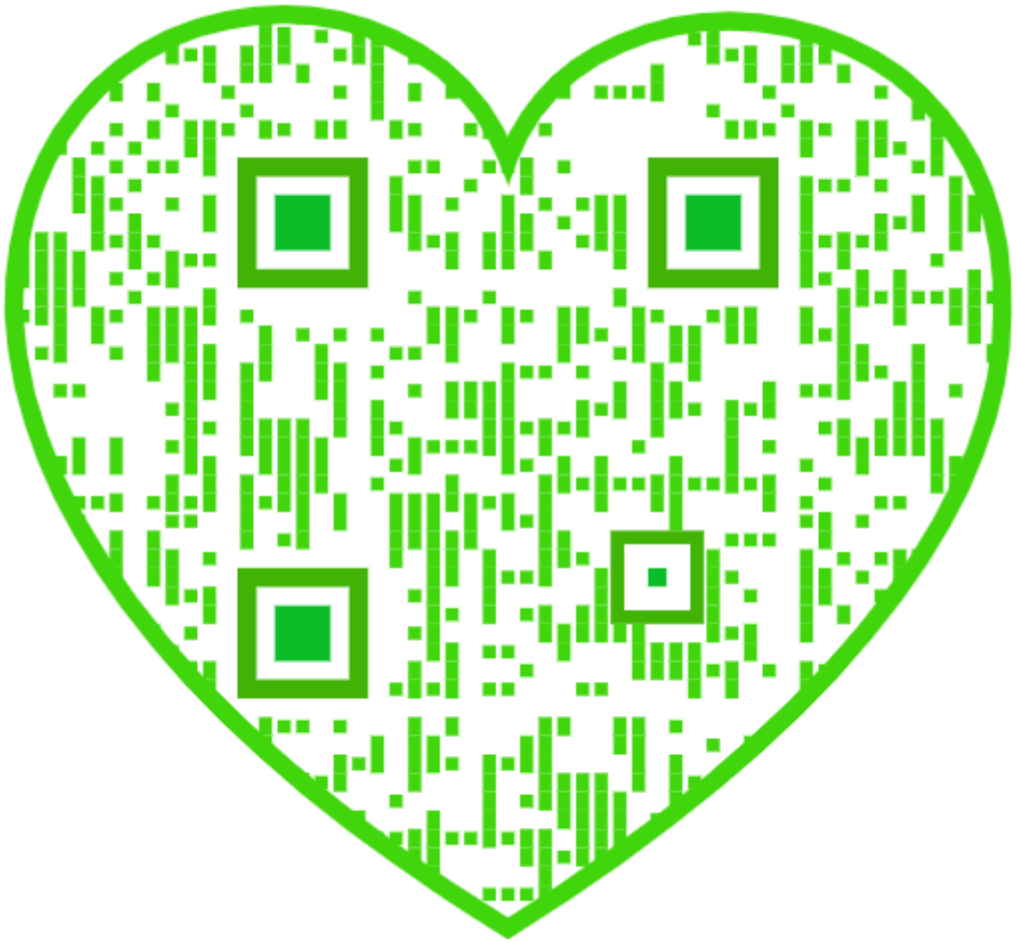

DE

SPECTATORIALE GESCHRIFTEN

VAN

1741—1800.

DE

SPECTATORIALE GESCHRIFTEN

VAN

1741—1800.

BIJDRAGE

TOT DE KENNIS VAN HET HUISELIJK, MAATSCHAPPELIJK EN KERKELIJK LEVEN ONDER ONS VOLK, IN DE TWEEDE HELFT DER 18de EEUW,

DOOR

J. HARTOG,
Predikant bij de Doopsgezinden te Utrecht.

UITGEGEVEN DOOR HET

PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

UTRECHT,
GEBR. VAN DER POST.
Uitgevers van het Provinciaal Utrechtsche Genootschap.
1872.

„Quidquid agunt homines, votum, timor, ira, voluptas,
Gaudia, discursus, nostri est farrago libelli."

JUVENALIS.

GEDRUKT BIJ G. A. VAN HOFTEN, TE UTRECHT.

BEANTWOORDING

DER

PRIJSVRAAG:

„EEN OVERZIGT EN EENE KRITIEK VAN DE SPECTATORIALE GESCHRIFTEN UIT DE TWEEDE HELFT DER 18de EEUW, ALS BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN ONS VOLK IN DIEN TIJD, VOORAL WAT AANGAAT HET HUISELIJK, MAATSCHAPPELIJK EN KERKELIJK LEVEN;"

(Zinspreuk: Juvenalis, Sat. I: 85, 86).

AAN WELKE

DOOR HET PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

OP DEN 25 JUNIJ 1872,

DE GOUDEN EEREPRIJS

IS TOEGEWEZEN.

Bij de uitgave van mijne Verhandeling heb ik weinig te zeggen. Ik wensch alleen den lezer te herinneren, dat mijn arbeid eene eerste poging is op een onontgonnen veld. Mijn doel was geen ander dan ééne der bronnen te openen, waaruit de kennis van het leven onzer vaderen van 1740—1800 kan geput worden. Die dit bescheiden voornemen in het oog houdt, zal zijne verwachting niet te hoog spannen. Als ik het talent van dramatiseren en groeperen had, zou ik het gebruikt hebben. Nu geef ik niet anders, ofschoon het mij moeite genoeg heeft gekost, dan een Overzigt, dat onbekende bijzonderheden aan het licht brengt, en de gedachtenis van andere tracht te verlevendigen. Mogt het bijdragen tot waardering zoowel van den verleden als van den tegenwoordigen tijd! In het leven van anderen in te zien, als in een spiegel, is een les voor alle geslachten.

Een woord van dank ben ik verschuldigd aan mijne beöordeelaars. Van hunne wenken en opmerkingen heb

ik zooveel mogelijk partij getrokken. Indien het mij geoorloofd was hunne namen te noemen, zou ik het hebben gedaan ter plaatse, waar hunne meerdere kennis mij een beteren weg heeft gewezen. Nu moet ik mij tevreden stellen met de verwachting, dat zij hier en daar zullen vinden, wat zij mij hebben gegeven.

Aan Dr. NICOLAAS BEETS, *die als Bestuurder van het Genootschap zijn wakend oog over de drukproeven liet gaan, ben ik niet weinig verpligt, omdat hij, wat hij* ex officio *moest doen,* con amore *deed. Zijne vriendelijke teregtwijzingen en bedenkingen hebben mij goed gedaan.*

Allen, die mij bij mijn arbeid hielpen, dank! Heil den lezer, en het lieve vaderland!

UTRECHT,
1 December 1872. H.

INHOUD.

INLEIDING.

(Bladz. 1—8.)

Belang van het onderzoek. — Onbekendheid van de Spectatoriale geschriften uit de tweede helft der 18de eeuw. — Moeijelijkheid van de opgegevene vraag. — Schifting van de bronnen en afbakening van het onderwerp.

EERSTE HOOFDSTUK.

Overzigt en kritiek van de Spectatoriale geschriften uit de tweede helft der 18de eeuw.

(Bladz. 9—61.)

De eerste navolger van van Effen. — De verschillende weekblaadjes, die hier ter sprake komen. — Het aandeel der Dissenters aan deze geschriften. — Lijst van titels, uitgevers en jaartallen. — Bepaling van de waarde dezer schriften — Eenige bijzonderheden aangaande de voornaamste medewerkers.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Het huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven in de tweede helft der 18de eeuw, volgens de Spectatoriale geschriften.

(Bladz. 62—841.)

Herinnering van het eigenlijk karakter dezer schriften. — Het groote kwaad dier dagen. — Redevoering van Meinhard Tydeman.

EERSTE AFDEELING.

Het huiselijk leven.

(Bladz. 70—126.)

Minachting van het huwelijk. — Het verminderen der huwelijken. — Maîtressen. — Het leven van eene jonge dame. — Het leven van eene jong getrouwde vrouw. — Solair, de kapper. — Kleeding. — Klimmende weelde. — Snuiven en andere gewoonten. — Emancipatie. — De modekleur van 1776. — Heirleger van bedienden. — Hunne onbeschaamdheid. — Passagegeld. — Heerenknechts. — De hoop des vaderlands. — Hunne kleeding en hun karakter. — Naäperij der Franschen. — Beschrijving van een Petit-maître. — Lectuur der jonge heeren. — Brooddronkenheden. — De jonge moeder. — Minnen en kraamvisites. — Inenting en kinderschooltjes. — Huiselijke feesten. — Driekoningen. — Familiedagen. — Tafelweelde. — Condities en complimenten. — Prachtige huizen en buitenplaatsen. — Strijd tusschen de Vecht en de Haarlemmer-Hout. — Kostbare uitgaven bij overlijden. — Begraven in de kerken. — Verzet daartegen. — Rouwbrieven en advertenties.

TWEEDE AFDEELING.

Het maatschappelijk leven.

(Bladz. 127—227.)

§ 1.

Opleiding.

(Bladz. 127—157.)

Staat van het onderwijs. — Privaat onderwijs bij de predikanten. — Lagere scholen. — Treurige toestand. — De sollicitatiebrief van Simon Verwey. — Oorzaken van dezen staat. — Pogingen om kosteloos onderwijs aan armen te verschaffen. — De Fransche scholen. — Opleiding der meisjes. — Latijnsche scholen. — De hoogeschool. — De studenten. — Oordeel over het onderwijs aan de academie. — Het eeuwfeest der Leidsche hoogeschool. — Vermindering van het getal studenten. — Buitenlandsche reizen.

§ 2.

Verschillende standen en betrekkingen.

(Bladz. 157—186.)

Adel. — Patriciërs. — Doctoren, chirurgijns en apothekers. — Geheime middelen. — Consulten. — Geneeskundigen ten platten lande. — Groote misbruiken. — De advokaten. — Het Romeinsche regt. — Het advokaten-Duitsch. — De krijgslieden. — Het bestuur op de dorpen. — Handel en nijverheid. — Veepest. — De Oeconomische Tak. — De vaderlandsche zijdeteelt. — De bedelaars.

§ 3.

Uitspanningen en vermakelijkheden.

(Bladz. 186—227.)

Bibliotheken. — Lectuur. — Natuurkundige werken. — Romans. — Almanakken. — De Alkmaarsche almanakken. — Kabinetten van oudheden. — Kapellen. — Collegie's. — Societeiten. — De Haagsche societeit. — Dagbladen. — Kolfbanen. — Harddraverijen. — Kermissen. — Het tooneel. — De voornaamste tooneelspelers. — De tooneelstukken. — Oordeel van buitenlanders over onze taal en letterkunde. — Liefhebberij-comedies. — Gemaskerde bals. — De jou-jou en de bilboquet.

DERDE AFDEELING.

Het kerkelijk leven.

(Bladz. 228—341.)

§ 1.

Twistzaken.

(Bladz. 228—281.)

Protestanten en Roomschen. — Voetianen en Coccejanen. — Mennonieten. — De Vrijmetselaars. — Hernhutters. — De Nijkerksche beroerten. — Arminianerij. — De Belisarius van Marmontel. — Strijd over de verdraagzaamheid. — De nieuwe psalmberijming. — Beoordeeling daarvan. — Een woord ten gunste van Datheen.

§ 2.

Het onderwijs.

(Bladz. 282—292.)

Het godsdienstig onderwijs op de scholen. — De catechiseermeesters. — Het onderwijs door de predikanten. — Vruchtelooze pogingen tot verbetering. — Het hardnekkig vasthouden aan de leerboekjes. — Smijtegelt en Hellenbroek.

§ 3.

De predikanten.

(Bladz. 293—315.)

Partijdig oordeel over dezen stand. — Hunne kleeding. — De onwetendheid van velen. — Hunne onbeschaafdheid. — Het verminderen van het gehalte. — Oorzaken hiervan en gevolgen. — Verkeerde manier van preêken. — Personaliteiten. — Staatkunde op den kansel. — Heftige uitvallen. — Verzachtende omstandigheden. — De patriottische beweging.

§ 4.

De godsdienstoefening.

(Bladz. 315—325.)

De kerktijd. — Bepalingen aangaande den duur der godsdienstoefening. — De biddagen. — Uiterlijkheden. — De voorlezers. — De vrouwenzitplaatsen. — Het gezang. — Lof van de Lutherschen. — Gebeden en voorbiddingen. — De Nieuwjaarsdag.

§ 5.

Menschlievende vereenigingen.

(Bladz. 325—341.)

Poging tot verbetering der armverzorging. — De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. — De Maatschappij tot redding van drenkelingen. — Het Fonds tot aanmoediging van 's Land's zeedienst. — Het Instituut voor doofstommen. — Het Nederlandsche Zendelinggenootschap. — De Weduwen-Societeiten. — Besluit.

Het leven en bedrijf van een roemruchtig voorgeslacht is een verheffend schouwspel, en de herinnering van zijne groote daden kan ten zegen zijn. Het verhaal van de opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden stemt tot eerbied voor de geestkracht, regtschapenheid en godsvrucht der vaderen. Het wekt liefde voor den grond, voor de regten en vrijheden, in bangen strijd ten duren prijs veroverd of verdedigd, en verhoogt een betamelijk gevoel van nationaliteit. Het leert niet alleen, dat alle regeringen zwak zijn, welker grondslag het geweld is [1]), maar bevestigt ook den regel der oudheid, dat een staat het best bestuurd wordt naar de beginselen, die hem vormden. Gelukkig het volk, dat de bladzijden niet vergeet, waarop de geschiedenis van zijn worden, worstelen en overwinnen beschreven staat, en dat ze in de harten van zijne kinderen prent.

Maar de ware wijsheid gebiedt, met niet minder ernst, ook stil te staan bij de tijden van achteruitgang en verval, tijden, waarin behaalde lauweren tot rust en zorgeloosheid verleidden, verworven rijkdom tot weelderigheid bragt. Als wij de degelijkheid van een nationaal karakter

1) S. Stijl, *De opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden*. bl. 1.

zien verbasteren, en vroeger forsche krachten ontzenuwd, ligt het voor de hand te vragen naar de oorzaken van zulk een verschijnsel, en terwijl de gevolgen op het tafereel der historie met donkere kleuren geteekend staan, wordt er eene stem der waarschuwing gehoord, die heilzaam kan werken.

't Ontbreekt in onze geschiedenis niet aan tijdperken, waarover wij ons hebben te schamen, omdat ons volk er geen schijn of schaduw in vertoonde van vroegere kracht, en de beginselen verloochende, aan welke het zijn bestaan te danken had. Nogthans is de kennis er van in lange niet algemeen, en menig oog zóó verblind door den glans der roemvolle dagen, dat het de donkere plekken niet opmerkt. Het nadeel van zulk eene eenzijdigheid en onkunde is niet gering. Eene noodlottige vrucht is zonder twijfel, dat men òf vervalt tot eene dwaze verheffing van »den goeden, ouden tijd," en daardoor onregtvaardig wordt tegenover den tegenwoordigen, òf dat men, staan blijvende bij het uitwendige zonder kennis van de dieper liggende oorzaken, wel weet te spreken van tijden, waarin ons volk verviel, maar zonder het *waarom* te kennen. Leering en waarschuwing gaan dan verloren, en de geschiedenis, de leermeesteres der volken, roept te vergeefs, terwijl misschien dezelfde kwalen aan ons tegenwoordig volksbestaan knagen en het met den dood bedreigen.

Over zulk eene onbekendheid hebben de laatste vijftig jaren der vorige eeuw te klagen. Hoe weinigen, ik zeg niet onder de eigenlijke geschiedvorschers, maar hoe weinigen onder de zoogenaamd ontwikkelden hebben een klaar begrip van het leven van ons volk, nu honderd jaren geleden. In welk een digten nevel liggen voor velen de dagen der patriotten en wat er vooraf ging, en de ontbinding voorbereidde, waaruit een nieuwe staat

van zaken zich zou ontwikkelen. Een man, die zelf eene zeldzame kennis van dezen tijd bezat, verklaart, dat hij tot zijne verwondering meermalen de ervaring opgedaan had, dat ook onder de beschaafde lezers, ja onder de geletterden, en bij dezulken die volkomen thuis waren in de geschiedenis van ons vaderland gedurende de 16de en 17de eeuw, er maar te velen gevonden werden, die van de laatste helft der 18de eeuw niet anders wisten, dan dat er een paar omwentelingen in hadden plaats gehad, die Oranje uit het land verdreven en ons onder Fransche overheersching bragten. Evenzeer en misschien in nog grooter mate, waren zij onbekend met het huiselijk en maatschappelijk leven dier dagen [1]). Dit is te meer te betreuren, omdat de zeden van een volk meer invloed hebben op het geluk eener natie, »dan de wetten zelven en het uitgestrektste bewind van schepters en kroonen [2])."

Toch behoefde de tweede helft der vorige eeuw niet zulk een onbekend land te zijn, als zij voor velen is. Want juist de zeden van dien tijd zijn in de romans van Wolff en Deken met zulke juiste trekken en frissche kleuren geteekend, dat aan deze schrijfsters door den bevoegden mond van de Clercq de getuigenis werd gegeven, van de tweede helft der achttiende eeuw te hebben geteekend, zooals van Effen de eerste had geschilderd; van Lennep prijst ze om dezelfde oorzaak, gelijk ook Hofdijk o. a., waaruit echter niet volgt, dat men ze algemeen als zoodanig waardeert. Men heeft »al die deelen" wel eens bij zijn vader of grootvader gezien, maar velen kennen er niet meer van dan de titels, indien zij 't nog zóóver bragten, eer zij ze naar de auctie zonden.

---

1) Zie Mr. J. van Lennep, *Het leven van Mr. C van Lennep, enz.* 1751—1813, Voorrede bl. V en IX.

2) S. Stijl.

Maar als van Lennep zegt (t. a. p.), dat hij, die van de zeden en gewoonten dier tijden iets wil te weten komen, daartoe weinig andere of betere bronnen vindt dan de boeken van deze begaafde vrouwen, blijkt het, dat ook hij onbekend is gebleven met eene andere bron, van niet geringe beteekenis. Ter naauwernood had van Effen's meesterhand den *Hollandschen Spectator* ten einde gebragt, of eene schare van navolgers trad op, wel niet met dezelfde krachten, maar toch met het lofwaardig doel, om de gebreken van hun tijd in het licht te stellen en te bestrijden. Van 1742—1799 hebben deze Spectatoriale geschriften in een bijna onafgebroken rij elkander opgevolgd, ja in den tijd der grootste vruchtbaarheid verschenen er soms drie of vier te gelijk. Voor het meerendeel ver beneden de werken van van Effen, Wolff en Deken, ofschoon Jufvrouw Betje er toch ook de hand in had, hebben zij deze waarde, dat zij, door tijdgenooten geschreven, ons verplaatsen te midden van het huiselijk en maatschappelijk leven dier dagen, en een tal van bijzonderheden aangaande de zeden des volks bevatten, die een nader onderzoek ten volle verdienen [1]).

Die overtuiging heeft zeker het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* bewogen, een overzigt en kritiek uit te lokken van genoemde geschriften, als bijdrage tot de kennis van het leven van ons volk in dien tijd. Voorwaar! een arbeid aan welken geene geringe bezwaren verbonden zijn. Dr. Bisschop, die een paragraaf wijdde aan van Effen's navolgers (a. w. bl. 272), moest verklaren, dat hij velen van deze geschriften alleen bij name kende, en ze ook niet ter

---

1) Zoo oordeelt ook Dr. W. Bisschop, in zijne bekroonde prijsverhandeling, *Justus van Effen, geschetst in zijn leven en werken*, bl. 273, 274.

inzage had kunnen krijgen. Geen wonder trouwens dat zij zeldzaam zijn. De kleine blaadjes, die meestal wekelijks verschenen, gingen ligt verloren, en de letterkundige waarde van de meesten was van dien aard, dat men ze daarom niet bewaren zou. Een niet gering gedeelte van mijn taak was dus om ze eerst te vinden. De *Bibliotheca Thyssiana* heeft enkele exemplaren in haar rijke schatkamer, gelijk ook de *Maatschappij van Letterkunde* er sinds eenigen tijd sommige in hare verzameling bezit. De *Koninklijke Bibliotheek* is het ruimste voorzien, maar dit heb ik eerst vernomen, toen ik de meesten reeds op 't spoor was of bezat. Voorts is het een onontgonnen veld. Want al is de aandacht er in den laatsten tijd nu en dan eens op gevestigd, vooral door sommige beoefenaars van de Kerkelijke Geschiedenis van ons Vaderland, het waren toch niet meer dan vlugtige wenken, niet genoeg om den weg in dit onbekende land te vinden. Zij deden het veelzijdig belang van deze weekblaadjes gissen, meer ook niet.

Het is mij gelukt eene tamelijk volledige verzameling van genoemde vertoogen bijeen te brengen, indien althans door Spectatoriale geschriften verstaan worden die blaadjes, wekelijks of om de veertien dagen uitgegeven, waarvan de schrijvers optreden om de gebreken en dwaasheden van hunnen tijd te berispen. Ik druk hier op deze beperking van mijn onderwerp, omdat ik anders zou vervallen in die periodieke geschriften, waarin de staatkundige partijen hun strijd voerden. Dit is een bibliotheek op zich zelf, gelijk algemeen bekend is, en ten overvloede kan blijken uit de lijst van politieke tijdschriften van 1770—1814, honderd nommers groot, door den Heer F. Muller in 1859 gevoegd bij zijn Catalogus van boeken over Nederlandsche geschiedenis en plaatsbeschrijving. Het komt mij voor, dat het Genootschap zelf mij

hier den weg wijst, als het in eene andere afdeeling eene literatuur en kritiek verlangt van de dagbladen en andere periodieke geschriften van staatkundigen aard in Nederland tot 1830; zoodat wij dezen met een gerust geweten kunnen overlaten aan een ander, om onze aandacht te vestigen op zulke geschriften, die als navolging en van van Effen's Spectator kunnen gelden.

Ik behoef natuurlijk ook geen acht te slaan op geschriften van deze soort, die van vreemden bodem werden overgebragt. Ons volk had altijd een oog en een hart voor de letterkundige voortbrengselen zijner naburen, en ieder, die eenigzins bekend is met onze literatuur, weet hoe goed onze voorvaderen reeds in de 16de eeuw door vertalingen in staat werden gesteld om te weten wat elders werd gedacht en gezegd. Het was ook zoo in de achttiende, ten aanzien van de Spectators die buiten 's lands verschenen. Werd in de eerste helft dier eeuw onze letterkunde verrijkt met eene vertaling van *de Verrezen Socrates*, *de Snapper* en de *Guardiaan*, terwijl in dien zelfden tijd *de Patriot of Duitsche Zedemeester* uit het Hoogduitsch in onze taal werd overgebragt (1732) — en dat nog wel door een Duitscher [1]) — later komen zulke overzettingen te midden van al de oorspronkelijke Spectators nog meermalen voor. Ik noem hier slechts *de vrije Metselaar*, uit het Hoogduitsch 1754, *de Deensche Spectator*, *de Berlijnsche Wijsgeer*, IV deelen, van welken in 1760 een tweede druk verscheen, en *de Gezellige*, IV deelen, 1776. Ook *de Rotterdamsche Rhapsodist*, die in 1776 het licht zag — het was maar één

1) Mattheus de Ruusscher, die in zijn voorberigt zegt: „vind gij ondertusschen eenige woorden in mijne vertaling, die noch te veel naar het Hoogduitsch zwemen, zulks moet gij aan een erfsmet wijten, die door een dertigjarige woning in Holland noch niet heeft kunnen gelouterd worden."

enkel stuk — bevat voor het meerendeel niet anders dan vertalingen en navolgingen. Evenmin reken ik mij verpligt af te dalen tot de vuile blaadjes, ook al in dien vorm uitgegeven door den beruchten N. Hoefnagel, van Monnikendam geboren. Zij zijn in denzelfden smaak als de bekende schotschriften van Jacob Campo Weijerman, maar grover en gemeener: *De Herbergspraat*, *de Mercurius*, *de Nederlandsche Faam*, *de Nederlandsche Echo*, *de Overweeger*, gaan alle perken te buiten en zijn afschuwelijk. Geen wonder dat hem een gelijk lot trof als Weijerman, die in de gevangenis werd gezet, terwijl de regering zijne schimpschriften verbood. In dit slijk te wroeten heeft niet het minste nut, aangezien het ons niet te doen is om de chronique scandaleuse. Wij zullen buitendien reeds ergernissen genoeg op onzen weg ontmoeten. Blaadjes als *de Zwervende Mercurius*, 1755, en vertoogen als zijn opgenomen in *de Boere Studeerkamer*, 's Gravenhage 1765—67, twee deelen, liggen om diezelfde reden buiten mijn bestek. Het laatstgenoemde werk is ook geen spectatoriaal geschrift, maar eene beschouwing van verschillende spreekwoorden. Ik zal ook maar een spaarzaam gebruik maken van *de Snelziende Lijnceus*, *berispende op een vrolijke wijze de gebreken dezer Eeuw*, *Amsterdam* bij G. de Groot 1748—49, twee deelen, want al zegt de Schrijver in zijn eerste vertoog bl. 6: »mijn stijl aangaande, ik neem die van Campo tot mijn voorbeeld zonder deszelfs brutaliteiten, en die van Doedeins zonder deszelfs obscoene uitdrukkingen," zoo is nogthans de natuur sterker bij hem geweest dan de leer.

Na deze afbakening is, dunkt mij, de loop van het onderzoek door de vraag zelve aangewezen. Eerst zal ik trachten, voor zoover mijne kennis gaat, een overzigt te geven van de spectatoriale geschriften, waaruit

de stof voor deze verhandeling moet geput worden. Eene poging om de waarde van deze geschriften voor de kennis van de tweede helft der 18de eeuw nader te bepalen, gaat daarmêe gepaard. In het tweede deel zamel ik op wat er aangaande het huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven dier dagen in te vinden is.

EERSTE HOOFDSTUK.

OVERZIGT EN KRITIEK VAN DE SPECTATORIALE GESCHRIFTEN UIT DE TWEEDE HELFT DER 18de EEUW.

Dr. Bisschop vergiste zich, het was om bovengenoemde redenen ligt verklaarbaar, toen hij (a. w. bl. 272) *de Nederlandsche Spectator* als de *eerste* navolging van van Effen noemde. De geachte schrijver had in 1859, ook in weerwil van het zorgvuldigst zoeken, slechts vier verzamelingen van vertoogen in den trant van van Effen kunnen bijeenbrengen. Ik bezit er op 't oogenblik bijna dertig.

Gezwegen van *de Hollandsche Patriot of bescheiden Zedemeester*, die in 1736 in twee deelen het licht zag, en eene navolging mag heeten van *de Patriot of Duitsche Zedemeester* III deelen, dien ik reeds vermeldde, kan *de Algemeene Spectator* (1742—1746) gelden als de eerste navolging van van Effen's vertoogen. Het eerste nommer kwam den 20sten November 1741 uit, de titel was ontleend aan het werk van Stonecastle, en het doel geen minder dan een vervolg te zijn van *de Hollandsche Spectator*, hoewel de schrijver over eenige punten anders dacht, en van zich zelven niet durfde verzekeren, dat hij bekwaamheid genoeg bezat om zijn voor-

beeld te evenaren [1]). Toch laat hij de verwachting doorschemeren, door de uitkomst nogthans beschaamd, dat hij er niet al te ver af zou blijven. Zijn doel was daar om niet minder ernstig, te midden van een treurigen tijd. Want in weerwil van het drukkend gewigt der oorlogslasten en al de ellende van een gewapenden vrede — van een vrede zonder rust en een oorlog zonder krijg, zooals hij 't noemt — in weerwil van de rampen der Oost-Indische Maatschappij, het verval van den handel, het kwijnen der fabrieken, het verarmen van den landbouwenden stand door veepest en overstrooming, nam de pracht en hoogmoed nog dagelijks toe, en stegen weelderigheid en ligtzinnigheid ten top. Hiertegen bindt hij den strijd aan, en ofschoon de tegenwerking niet uitbleef, hield hij daarmeê vol, tot dat het werk, ook naar het schijnt om ziekte van den schrijver, met het zesde deel in 1746 werd gestaakt. Wie de schrijver was ligt voor mij geheel in 't donker. De meeste vertoogen zijn onderteekend met RC, sommige met AK. De uitgevers schijnen drie in getal geweest te zijn (I: 131), maar ofschoon zij aankondigden, dat zij zich bekend zouden maken, wanneer men het minste daarop dacht (bl. 134), schijnen zij toch den sluijer nooit opgeheven te hebben. Hun weg ging niet op rozen, en zij moesten hooren dat men hun spectator voor een vervloekt paskwil uitmaakte en hen zelve voor »drie schurken, die de galg wel tienmalen verdiend hadden" (bl. 131). Maar zij verhieven zich daarboven, gelijk zij zich ook niet stoorden aan naamlooze brieven, die men hun thuis zond (bl. 136), en zij zeiden in hunne harten (bl. 134):

De Arent keert zich aan geen klein gedierte.

ofschoon zij toch de moeite namen om hunne tegenpartij

---

1) Dl. I, bl. 207. Het geheele werk bestaat uit zes deelen.

toe te voegen, dat zij geen menschen waren maar duivelen, die als een »verwoed gedrocht" aan »alle zedelijke deugden den oorlog" verklaarden. De grond van den heftigen tegenstand door dezen spectator ondervonden, zal wel te zoeken zijn in den doorloopenden geest van dit werk, welks schrijvers tot de strenge Calvinisten blijken te behooren, waarvoor zij in het 82ste, 84ste, 86ste en 130ste vertoog krachtig uitkomen. Het kwam in veler oogen niet te pas de predestinatie te verdedigen, zoogenaamde *Fijnen* in bescherming te nemen, en *de Hollandsche Spectator* de les te lezen over zijne onbillijkheid om ze als geveinsden en huichelaars af te malen (II: 53), al erkende hij overigens de veelzijdige schoonheid van van Effen's geschriften en al wist hij ook 's mans *la Bagatelle* te waarderen, die anders algemeen niet zoo gunstig ontvangen was (III: 87 vv.) als zijn *Spectator*.

Twee jaren later gaf J. Wagenaar onder den titel van *de Patriot* zijne »politieke bedenkingen" uit over den staat der Vereenigde Nederlanden in het jaar 1747. Schoon deze dertig vertoogen eigenlijk buiten den kring liggen, dien ik trok, vinden zij hier nog eene korte vermelding, omdat Wagenaar in enkele stukken ook andere dan bepaald staatkundige onderwerpen behandelt.

Maar de tweede in de rij is eigenlijk *de Nederlandsche Spectator*, van 1749—1760 in twaalf deelen verschenen. De Heer C. Sepp noemt in zijne »Bijdragen tot de geschiedenis der prediking in Nederland," geplaatst in de *Godgeleerde Bijdragen* van 1862, een *Nederlandschen Spectator* in drie deelen, uitgegeven van 1749—1751. Dezen heb ik nergens kunnen vinden en hij wordt ook nergens anders vermeld, waarom ik vermoed, dat de schrijver een deel heeft aangezien voor de geheele serie. »Om het wat zacht op te nemen en te zien waar het heen wil", gaf hij om de veertien dagen een blad, met

het voornemen om bij klimmende medewerking, dit weldra wekelijks te doen, waarvan echter niet gekomen is. De Heer Sepp geeft ons t. a. p. de stellige verzekering, dat Allard Hulshoff enkele stukken aan dit tijdschrift heeft geleverd. 't Is mogelijk, maar het komt mij vreemd voor, om redenen die ik zoo aanstonds zal opgeven. In November 1760 legde de Spectator zijn pen neer, niet zeker of hij die na verloop van tijd ook weder zou opvatten. Waarom hij den arbeid staakte wordt niet vermeld. Het vermoeden ligt voor de hand, dat het hem niet aangenaam was een rijk, dat hij jaren achtereen alleen had bezeten, met anderen te moeten deelen [1]).

Den 7 October toch van het jaar 1756 was het eerste nommer uitgegeven van *de Philanthrope*. Hij achtte zich verpligt, ter wille van het welzijn zijner lezers, niet alleen de vruchten van zijn eigen geest op te disschen, maar zijn tafel ook te verrijken met de voortbrengselen van Groot-Brittannie, waarom hij zijn werk begon met een vertoog uit *the Adventurer*, Het *Gentleman's Magazine, the World*, *the Connoisseur*, *the Library*, dienden hem ook. Aan Hume, Voltaire, Fontenelle en Rabener werd het een en ander ontleend, dat hij voor zijne lezers nuttig achtte, hoewel hij de vrijheid nam het »naar den smaak en het karakter van onzen landaard" geschikt te maken (a. w. VI: 411). Met het zesde deel was *de Philanthrope* aan het einde van zijn weg, te gelijk met het jaar 62.

Eene merkwaardigheid van *de Philanthrope* is, dat

1) In 1792 verscheen te Utrecht een Nederlandsche spectator in vijftig vertoogen, onder redactie van D. C. v. Voorst. Onder de medewerkers van dezen spectator wordt Allard Hulshoff ook genoemd door Mr. J. J. van Doorninck in zijne *Bibliotheek van Nederlandsche anonymen* enz. De eerste Nederlandsche Spectator wordt daar niet vermeld, en de geachte verzamelaar weet niet van hulp door Hulshoff aan dit tijdschrift verleend.

terwijl anders de namen der medewerkers zorgvuldig verzwegen worden, er hier een paar worden genoemd [1]). Sommige vertalingen uit *the Adventurer* waren van de hand van Pieter Adriaan Verwer. Een groot aantal vertoogen in de drie eerste deelen hadden Frans de Haes tot schrijver, die een niet ongelukkig beoefenaar der dichtkunst was en medeoprigter van het genootschap *Natura et Arte* [2]). Van hem zijn o. a. N°. 102, 150—157, behalve meest alle poëtische stukken. Een groot gedeelte van de twee laatste deelen danken wij aan Cornelis van Engelen, gelijk deze zelf getuigt in het vierde deel van *de Philosooph*, bl. 409. Hij is een man in deze dingen van veel beteekenis, en dien wij straks weder hopen te ontmoeten. Een ander medewerker was Mr. Nicolaus Bondt, uit de monografie van Mr. M. C. van Hall genoegzaam bekend [3]). Maar als deze laatste op bl. 82 aanteekent: »volgens berigt van Nieuwland, waren de laatste deelen dezer schriften — *de Philanthrope* n. l. en *de Denker* — gedurende de eerste jaren van zijn verblijf te Amsterdam in het licht verschenen, uit zijn hoofd en pen gevloeid", komt dit met de mededeeling van van Engelen niet overeen, aangezien deze zegt (t. a. p.), dat een goed gedeelte der laatste deelen van *de Philanthrope* bestond uit vertoogen door hem — v. E. — ingezonden.

Hoe 't zij, ik zou noch hem, noch Bondt aansprakelijk durven stellen voor de wijze, waarop het laatste deel opgedragen werd aan de Uitgevers, de heeren K.

---

1) Zie Dl. VI: 410 vv.

2) Zie Dr. W. J. A. Huberts, *Chronol. Handl. tot de beoefening van de geschiedenis. der Nederl. Letterkunde*, bl. 97, 98, en Witsen Geysbeek, *Biogr. Woordenboek* op het art.

3) Mr. Jan Bondt *en diens vader* Mr. Nicolaus Bondt, *herinnerd door* Mr. M. C. van Hall, 2 December 1845.

van Tongerlo en F. Houttuijn te Amsterdam. »Genooten weldaaden — zoo heet het in die opdragt — zijn eene der voornaamste redenen, waarom een schrijver zijne werken aan eenen rijken patroon opdraagt. Maar ook uit dien hoofde wijde ik UE. met het uiterste regt dit zesde deel van de *Philanthrope* toe, dewijl gijlieden mijne moeite, in het verbeteren mijner medemenschen aangewend, steeds edelmoediglijk beloond hebt. Dat een kreupele dichter, die baarden scheert om geld en toneelstukken maakt om Gods wil; dat andere uilen mij hierom veragten, zo 't hun lust; wat mij belangt, ik zie niet, waarom het minder geoorloofd zij, op 't voetspoor van Steele, van Effen, en zo veele anderen voor het schrijven van zedekundige verhandelingen eene redelijke belooning te genieten, dan weduwen en weezen om geld te beschermen en zijn tong en pen aan den eerstkomenden dikwijls tot voorstand eener kwaade zaak te verhuuren, dan de ziekten en ongemakken zijner medemenschen om geld te geneezen, dan den luiden om geld de deugd te prediken." Voorts meent hij te kunnen verzekeren, dat hunne namen door deze opdragt tot het late nageslacht zullen gebragt worden, en »hunne kindskinderen tot in het tiende geslacht er roem op zullen dragen, dat hunne ouders vrienden van den geestigen en verstandigen *Philanthrope* geweest zijn."

Dit is òf een parodie, en dan is zij niet fijn; òf eene onzinnigheid, en dan is zij kolossaal. Toch kan ik haast niet denken, dat het gemeend is, eensdeels om de namen der voornaamste medewerkers, die iets anders doen verwachten, anderdeels omdat *de Philosooph* (II: bl. 241) de manie der opdragten bespottelijk maakte, die het land met Maecenassen bevolkte, zoodat hij voorstelde, dat de schrijvers hunne boeken liever zouden opdragen aan hunne huisvrouwen, zooals de Eerw. Aegidius

Stokmans te Goes had gedaan, of in het ergste geval aan zichzelven. Maar indien het gemeend was, welk een tijd, waarin een schrijver zijn boek opdroeg aan zijn uitgever, op grond van diens royaliteit! En dan die »geestige en verstandige *Philanthrope!*"

Het ontbrak anders waarlijk deze soort van schrijvers niet aan gezond verstand. Dat bewees b. v. Philippus Alethophilus, die in 1750 de uitgave begon van een »*Zeedemeester der Kerkelijken.*" Hadden zijne voorgangers doorgaans het oog gehad op de zedelijke verbetering der burgerij, hij had zich voorgenomen te onderzoeken, »waarom, onder een zoo groot aantal van leeraren in de Nederlandsche Kerke, hedendaagsch zoo weinig de ware Godsdienstigheid bloeijende bevonden, veel min een algemeene kerkevrede bevorderd wordt." In honderd en twintig vertoogen, die te zamen twee deelen vormden, gaf hij zijn hart lucht over vele misbruiken, die in het kerkelijk leven waren ingeslopen. De opgang, dien het werk maakte, was zóó groot, dat er in 1766 een tweede druk van verscheen. Misschien was dit ten deele ook toe te schrijven aan de verbittering, met welke vele predikanten tegen dien Zedemeester ijverden, ja de schrijver zelf verzekert ons, dat het zoo was. Aan het einde van het tweede deel verhaalt hij, hoe Synoden, Classes en Kerkeraden tegen hem in beweging waren gezet, en men zelfs beproefd had van de Overheid te verkrijgen, dat zijn papier zou verboden worden. Maar terwijl hij er de Regenten voor dankt, dat zij wijzer waren, acht hij zich toch niet minder verpligt aan de predikanten, die met al hun »wroeten en wurmen" niet anders hadden uitgeregt, dan dat het zwart gemaakte boek te gretiger werd gekocht. Hij durfde hun daarom tot afscheid deze les geven, »van, indien er immer weer een papier mogt uitkomen, waarin zij meenen benadeelt

te wezen, nooit op den predikstoel of in kerkelijke vergaderingen hiermede voor den dag te komen, veel min de Overheid aan te loopen om hetzelve te verbieden, want zulke bewegingen zijn olie in 't vuur." (II: 492 2de dr.)

De schrijver van *de Zeedemeester der Kerkelijken* was de Luthersche predikant te Leeuwarden, Philippus Ludovicus Statius Muller. Hoeveel moeite hij ook in zijn eigen kring had, waar hij bij herhaling van onregtzinnigheid werd beschuldigd, is uitvoerig beschreven in de *Bijdragen* van Schultz Jacobi en Nieuwenhuis II: 105, V: 240 VII: 108. In 1756 werd hij als hoogleeraar te Erlangen beroepen, nadat de Leeuwarder gemeente hem had afgezet.

Onder degenen die hem, indien al niet aanvielen, dan trachtten te regt te wijzen — waarop ik later terugkom — behoort *de Nederlandsche Criticus*, in 1750 te Leeuwarden uitgegeven bij A. Ferwerda [1]). Dit weekblad ging uit van een gezelschap, dat den naam droeg van »Nederlandsche Societeit" en prijsvragen uitschreef, met toezegging van gouden medailles voor de bekroonde antwoorden, over de beste middelen om de wetenschappen, de deugd en den koophandel te doen bloeijen. Achter het exemplaar van dit werk in de stedelijke bibliotheek van Leeuwarden vindt men: *Bondel van Vertogen uit diverze plaatzen ontfangen, ter gelegentheit der Stof door de Schrijveren van den Nederl. Criticus, tot nut en dienst van Nederland opgegeven*, maar of er ooit een bekroond antwoord is gedrukt, blijkt er niet uit. Niemand heeft de gouden medaille van deze Societeit ooit gezien [2]).

1) In 1761 werd hetzelfde werk, onveranderd, met nieuwen titel, in twee deelen uitgegeven door de Kruijff en van der Kroe te Amsterdam. Achter deze uitgave vindt men den „Bondel" niet.

2) Gelijk opgemerkt wordt door den Heer W. Eekhoff in den *Cata-*

Aangaande de schrijvers van *de Criticus* is men ook in 't onzekere. Op grond van de vermaning aan den »*Zeedemeester der Kerkelijken*," bl. 33 vv., acht ik het vermoeden van den Heer Eekhoff niet waarschijnlijk, dat Statius Muller ook dit weekblad zou geredigeerd hebben, al blijkt het duidelijk dat »Zeedemeester" en »Criticus" geestverwanten waren. Meer grond schijnt er te zijn voor de gissing, door Eekhoff gemaakt, dat de Waalsche predikant Jacques André Courtonne hier een voornaam man is geweest, dezelfde die, volgens genoemden Archivaris, ook vooral de hand had in *L'Observateur Hollandois*.

Maar hoe 't zij, *de Nederlandsche Criticus* kwam zoo goed als *de Zeedemeester* van Statius Muller in botsing met de predikanten der Hervormde kerk, en op een Synode te Harlingen werd besloten, dat iedere classis *de Nederlandsche Criticus* moest onderzoeken, om te zien in hoeverre de beschuldigingen grond hadden door één der classes tegen dit geschrift ingebragt [1]). Of er iets van gekomen is en wat, is mij onbekend gebleven. De schrijver of schrijvers beweerden, dat zij niets verkondigden wat naar »ongodisterie, deisterie, of vrijgeesterie" geleek, en evenmin iets hadden geleerd wat strijden zou met »het aangenomen gevoelen van de Dordregtze Synode." Het schemert echter door de woorden heen, dat er ook misschien geen synode was, die iets over hen te zeggen had, aangezien zij niet behoorden tot de publieke kerk, en toch als leden eener door de overheid gedulde secte, vrijheid hadden hun gevoelen te zeggen. De Dissenters, die in de dagen der omwenteling tamelijk wel het

---

logus van de bibliotheek der stad Leeuwarden bl. 179. De historische toelichtingen van dien Archivaris hebben mij hier goede diensten bewezen.

1) a. w. I. 235.

hoogste woord voerden, hebben de spectatoriale geschriften meer dan eens tot hunne organen gemaakt, en daarom reeds moesten genoemde blaadjes in de oogen der heerschende kerk van verdachte kleur zijn. In de oudste geschriften van deze soort is dit echter minder het geval. *De Nederlandsche Spectator* althans viel de Doopsgezinden vrij hevig aan, en daarom komt het mij zoo vreemd voor, dat Allard Hulshoff er aan zou hebben meegewerkt. Zie hier wat er van de zaak is.

Jufvrouw Gesula Burgers, te Utrecht woonachtig en behoorende tot de groote kerk, is liberaal genoeg om de Mennisten tot de Protestanten te rekenen, hoewel zij hun niet bijzonder genegen is. Het is uit haar hart gesproken, wat reeds in 1682 [1]), in een pamflet, tegen deze lieden gezegd was:

Die de volle zwier niet volgen,
Onder schijn van nedrigheid,
Hebben op haar zelf een mode
Die de gront huns harten zeid.
Dat's nog erger soort als d' eerste;
Maar de slimste, die ik weet,
Is een zeker soort van mensen,
Die men *Mennonieten* heet.
Dat zijn luiden zoo maltentig
(Goede trek het U niet an
Die helaas! in klein getal zijt)

---

1) De titel van het boekje dat in 1684 te Leiden voor de tweede maal gedrukt werd, is: *„De zeldzame en nooit gehoorde walvischvangst voorgevallen bij St. Annaland in 't jaar* 1682 *den 7 October, mitsgaders eene pertinente beschrijving van de geheele Groenlantze vaart. Verhandeld in prose en in verzen."* In dit stukje worden verschillende personen ten toonele gevoerd, een apotheker, een timmerman, een smid, een wever en een kleermaker, allen klagende over den slechten tijd en verlangende om hun ambacht of bedrijf te verlaten voor de Groenlandsche visscherij. Het versje in den tekst is de klagt van den kleermaker.

Dat m' haar kwalijk dienen kan.
Alles moet zeer jentjes wezen,
En zeer effen in de plooi,
Ook is haar het beste laken,
Nog de fijnste stof te mooi.
Ja: geen ding is haar te kostlijk,
En dan moet men 't zo van pas
En zo glad en effen maken,
Of 't om 't lijf gegoten was.
Alle naadjes even gladjes,
Zo er maar een steekje schort,
Moet de snijer 't weer ontornen,
En veranderen. In het kort,
Eertijds waren de Mennisten
('t Geen ik zeg is louter waar)
In de wereld, maar nu is de
Wereld midden onder haar.

Jufvrouw Gesula zond dit om consideratie en advies aan *de Nederlandsche Spectator*, en deze kon niet anders dan in het voetspoor van van Effen de beschuldiging onderschrijven, die hier tegen de Mennonieten werd ingebragt [1]). Maar als de spectator, met een beroep op een vriend, die wel eens »met de Mennonieten ploegde," deze gelegenheid waarneemt om hen te doen voorkomen als menschen van weinig ontwikkeling, wier slechte opvoeding doorstraalt in alles wat zij zeggen en doen, is hij door partijdigheid verblind. Het kost niet veel moeite deze aantijging van den spectator te wederleggen, gelijk dan ook reeds gedaan is in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1868 op bl. 91 vv. Hoe een man

1) Als ik in *de Snelziende Lynceus* (I. 2. bl. 5) vermeld vind, dat in 1748 *Dantzig* het „Menniste Oost-Indie" heette, omdat er zoovele Menniste jongelui, die niet deugen wilden, naar die stad gezonden werden, durf ik niet roemen op den goeden, ouden tijd. Wij hebben hier echter vooral te denken aan de groote steden.

als Hulshoff met dezen Spectator kon »ploegen," blijft mij een raadsel.

Intusschen was in 1759, bij S. J. Baalde, te Amsterdam het eerste vertoog verschenen van het »*Zinrijk en schertzend Woordenboek.* Het trad op in de overtuiging, dat het in eene bepaalde behoefte voorzag. »De meeste zedenschrijvers — dus luidt het in de voorrede van het tweede deel — hebben hunnen arbeid te koste gelegt, om oppervlakkig de gebreken van hunnen tijd te ontleden, zonder evenwel tot in het binnenste der zaaken door te dringen. Het is niet genoeg op zijn Juvenaals de roskam te bezigen; het is niet genoeg met de welsprekende bloemen van Cicero de uiterlijke wangestalte der menschen te hervormen: geenzints, dus verre kwamen de heidenen. Een kristen zedenmeester behoort in alle zijne bedrijven te betoonen dat hij een kristen en bijgevolg ook in staat is om kristenen ter deugd op te leiden. In hoeverre wij dit heilzaam oogmerk hebben getroffen, geven wij den verstandigen lezer over."

In den beginne scheen 't nog al opgang te maken, althans sommige vertoogen van het eerste deel, gelijk in het voorberigt wordt bekend gemaakt, waren uitverkocht. Maar de vinnige toon, waarin deze Spectator sprak, haalde hem telkens meer vijanden op den hals. Tegen alle spectatoriale gewoonte voer hij o. a. hevig uit tegen de Roomschen en deed zijn best om hen bespottelijk te maken [1]). Hij werd ook beschuldigd van hatelijke personaliteiten [2]), terwijl anderen meenden, dat 't hem toch aan kracht ontbrak en er »peper noch zout" in zijne vertoogen was te vinden [3]). In zijne verontwaardiging vergat de Spectator,

---

1) Vg. o. a. II: 242, III: 289 vv. en 148 vv.

2) Zie „Bericht" voor het tweede deel.

3) Vg. o. a. II: 870.

dat hij vrij wat meer had willen zijn dan *Juvenalis*, en gaf zijnen aanvallers in kreupelrijm ten antwoord [1]):

Wij zullen, op het spoor van grooten Juvenaal,
Met eene stoute taal,
De monsters dezer eeuw, in hun verborgen hoeken,
Ontbloot van vrees, opzoeken
En slepen ze, hoe snood, hoe gruwelijk, in 't licht,
Voor ieders aangezicht, enz.

Met het derde deel werd dit stout bedrijf echter gestaakt, en den 29 December 1761 verscheen het laatste Nommer. Als reden werd opgegeven, dat de redacteuren te veel te doen hadden met hunne gewone bezigheden. Aan bijzonderheden, voor ons doel van belang, ontbreekt het in dit werk niet. Van de schrijvers, die het zamenstelden, weet ik niets te zeggen. Bij het publiek schijnen zij bekend geweest te zijn, als niet behoorende tot de Dissenters [2]).

Voor de opmerking dat deze — en ik bedoel hier vooral de Doopsgezinden en Remonstranten — langzamerhand de krachtige medewerkers aan deze weekblaadjes werden, hebben wij afdoenden grond in hetgeen vooral in den laatsten tijd bekend is geworden aangaande *de Denker*. Bij het staken van *de Philantrope* kondigden de uitgevers aan, dat zij onder dien naam een nieuw spectatoriaal werk uitgaven, waarvan iederen maandag morgen een vertoog zou verschijnen. De wensch van den jongen Philanthrope in de boven vermelde opdragt aan de Uitgevers: »Vaart ondertusschen wel Mijne Heeren; drukt noch eene menigte van goede boeken, tot nut van Uwe medemenschen, en tot voordeel van U zelven," werd inderdaad vervuld. Van 1763—1775 verschenen er

1) t. a. p. bl. 375.
2) a. w. III: 42.

twaalf deelen, ieder van ongeveer 400 bladzijden, en aan het slot mogt de redacteur of director zooals men hem noemde, verzekeren, dat hij elken maandag morgen een paar duizend lezers vond. En wie waren de schrijvers, die van zulk een succes konden spreken? In den laatsten tijd is men met het beantwoorden van deze vraag iets verder gekomen, al is alle onzekerheid op dit punt nog niet verdwenen.

In de *Godgeleerde Bijdragen* van 1862 schreef de Heer Sepp, op bl. 900 het volgende: »Met den aanvang van 1763 verscheen hetzelfde Tijdschrift — *de Philanthrope* n.l. — onder een nieuwen titel, dien van *de Denker*. Aan de drie eerste deelen werkte van Engelen mede in die mate, dat hij meest alle vertoogen geleverd heeft. Verwondert men er zich over, dat v. E., nadat drie deelen van *de Denker* het licht gezien hadden en met voorbeeldige goedkeuring door het publiek ontvangen waren, in 1766 een nieuw tijdschrift *de Philosooph* aanving, men wete dat ongenoegen met de erven van den overleden uitgever van het eerstgenoemde, hem met den wel bekenden Amsterdamschen boekhandelaar P. Meijer een overeenkomst deed sluiten. *De Philosooph* zag het licht. terwijl *de Denker* door anderen ons geheel onbekende schrijvers voortgezet werd [1])."

Op deze mededeeling, die ook niet sluit op het berigt door van Hall aan Nieuwland ontleend, heb ik in hetzelfde tijdschrift (1868 bl. 478) een bijvoegsel gegeven, uit schriftelijke aanteekeningen van een mijner voorgangers, den Eerw. Joannes Cuperus, geput. Deze tijdgenoot van *de Denker*, hij was tot 1777 predikant,

---

1) Mr. van Doorninck a. w. vermeldt een tijdschrift van dien zelfden naam in 1791 te Amsterdam uitgegeven in negen deelen, waaraan door Jac. Scheltema bijdragen zijn geleverd. Dezen *Denker* heb ik niet gezien.

deelt in die annotaties vele bijzonderheden meê aangaande het punt, dat wij hier behandelen.

Het eerste en tweede deel van *de Denker* werd uitgegeven onder directie van Mr. Nicolaus Bondt, advokaat te Amsterdam. Het derde zag het licht onder redactie van van Engelen, toen doopsgezind predikant te Huizen. Het vierde werd uitgegeven door A. A. van der Meersch, Hoogleeraar bij de Remonstranten, te Amsterdam. Als schrijver van de vertoogen onder de N°s. 182, 185, 194, 200 en 209 wordt genoemd Ds. P. L (oosjes) Adriaansz., die er nog verscheidene andere schreef, Ds. Martinet was de auteur van N°. 320, Adam Camphuizen van N°. 355. Het dichtstukje onder N°. 322 is van Mr. Sels, ook N°. 348. Van vele andere vertoogen schijnt *C.* de schrijvers evenzeer te kennen, maar aangezien hij ze met hunne initialen aanduidt, is het moeijelijk met zekerheid te zeggen, wie 't waren. Over de laatste deelen van *de Denker* spreekt hij niet, waarschijnlijk omdat zij, toen hij deze aanteekeningen maakte, nog niet waren uitgegeven. Ik kan er nog bijvoegen dat, volgens den Heer Sepp (t. a. p.), ook de bekende Simon de Vries aan *de Denker* heeft meegewerkt. Voor de kennis van diens persoon verwijzen wij naar het *Gedenkboek van het 2de Eeuwfeest van het Athen. Ill. te Deventer* bl. 75 vv.

Wat er echter twijfelachtig blijft, dit is zeker, wij zitten hier in het midden van de Dissenters, en in welken kwaden reuk dit weekblad stond bij velen in de Hervormde Kerk, zien wij uit de vier *Letterkundige Brieven*, door Joannes Barueth geschreven, *ter verdediging van de leer en leeraars der gereformeerde kerk tegen de heimelijke aanslagen in de schriften van den Denker* [1]). Het op den voorgrond zetten van de zede-

1) Zie daarover ook Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*, II: 409 vv.

leer, dat zijn regt had tegenover een eenzijdig dogmatiseeren en tegenover beginselen die een lijdelijk Christendom in de hand werkten, was zeker eene der oorzaken van die vijandige houding. Men scheen van de zijde der publieke kerk te voelen, dat men het christendom ging oplossen in de moraal. Maar eene andere reden was welligt de strijd voor de verdraagzaamheid, die in de spectatoriale geschriften aan de orde was, en van verdraagzaamheid, indien zij goed werd toegepast, moest eindelijk dit wel de vrucht zijn, dat er geene heerschende kerk meer zou bestaan. Ten dage der omwenteling werd dit beslist. Het is verder niet te ontkennen, dat de zoogenaamde *Toleranten* langzamerhand zeer onverdraagzaam werden tegenover de regtzinnigen, en toen de politiek weldra de hersens benevelde, was een man met een billijk oordeel over andersdenkenden, ter regter- en ter linkerzijde eene even groote zeldzaamheid als nu. Dat de Doopsgezinden eene bijzondere voorliefde hadden voor deze spectators blijkt ten overvloede daaruit, dat hunne leeraren ze gebruikten bij het catechetisch onderwijs, gelijk aangetoond is in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1867 op bl. 94.

De Denker nam van zijne lezers afscheid met de betuiging, dat er misschien nooit een tijdschrift algemeen zoo gunstig was ontvangen als het zijne, zoodat ook hij van Barueth c.s. niet veel last schijnt gehad te hebben. Verder gaf hij te kennen, dat er weldra van een gezelschap bekwame en godvruchtige mannen een ander geschrift in dienzelfden geest zou uitgaan, en dat de uitgever daartoe reeds het zijne had gedaan (XII: 414). Wij zullen waarschijnlijk dien opvolger nog wel op onzen weg ontmoeten.

Maar reeds vernamen wij, waarom in 1766 een ander weekblad onder den titel van *de Philosooph* verrees, en

wie het oprigtte. Ik kan hierover dus kort zijn. Indien van Engelen met den schrijver van *de Philanthrope* heeft ingestemd in den lof der boekverkoopers en uitgevers, zou hij nu de ondervinding opdoen, dat ook dit Paradijs zijne rustverstoorders had. Hij had althans grond om te vermoeden, dat hij door hen misleid, uit de redactie van *de Denker* was verdrongen, onder den schijn dat er na den dood van den uitgever aan voortzetting van dit weekblad niet meer te denken viel, terwijl het tegendeel spoedig bleek, toen het voor hem te laat was, en hij reeds een nieuwe overeenkomst voor *de Philosooph* met een anderen uitgever had gemaakt [1]). Het was niet het eenige verdriet. *De Denker* nam eene vijandige houding aan tegenover den voormaligen director, en wierp hem in het vierde deel, in het 166ste vertoog, allerlei hatelijkheden naar het hoofd. Het waardig antwoord, daarop in het laatste deel van *de Philosooph* gegeven, leert ons meteen, dat v. E. dit blad voor het grootste deel zelf heeft geschreven, terwijl velen wel vlug waren geweest met het toezeggen van medewerking, maar traag in het vervullen van hunne beloften. Ligchamelijke ongesteldheid alleen deed hem besluiten het werk te staken, dat naar mij voorkomt ook duidelijk toont, hoe de auteur zijne beste krachten verloren had.

In dat zelfde jaar 1766 werd de uitgave begonnen van *de Pedagoog*, in twee en vijftig vertoogen, te *Amsterdam* bij Hermanus de Wit en te *Rotterdam* bij Abraham Bothall. De schrijvers zeggen in de voorrede, dat zij met deze twee en vijftig »hunne webbe hebben afgeweven," en wij dienen hun geloof te schenken. Maar als zij op dezelfde plaats beweren, dat hunne blaadjes zeker meer gelezen zouden zijn, als zij de pre-

1) Zie *de Philosooph* VI: bl. 411 vv.

dikanten en de orthodoxie maar hadden aangevallen, en zich beklagen over de eeuw die zoo fijn van tong is, dat »een bok naauwelijks klaver lust, en een zwijn niet als knorrend aekers eet," dan waren er voor dat kortstondig bestaan zeker wel andere oorzaken.

Het publiek scheen ook van meening te zijn, dat de stroom wel breeder werd, maar niet dieper, al had het de nijdige aanvallen van *de Denker* tegen van Engelen veroordeeld [1]). Het had naar mij voorkomt een gevoel van verzadiging, dat voor *de Grijzaard*, die van Julij 1767—Junij 1769 verscheen, niet gunstig was, in weerwil van de krachtige hulp hem door Elizabeth Wolff geboden. Het verwonderde haar echter niet, dat »men er deerlijk mee in de pekel bleef zitten;" tegen haar raad was de onderneming op touw gezet. Vertoogen uit dit weekblad, die aan haar mogen worden toegekend, zijn door Prof. van Vloten opgenomen in de reeks van haar losse proza-stukken en brieven, door hem verzameld en toegelicht in N°. 89 en 90 van het *Klassiek Letterkundig Pantheon*, Schiedam H. A. M. Roelants, 1866. *Silviana* was de ziel van *de Grijzaard*, en hoewel slechts een enkel stuk met haar naamcijfer geteekend is, laat er zich, zooals v. Vl. zegt (a. w. bl. 2), haar wel versneden pen nog even gemakkelijk in herkennen, als hare tijdgenooten en lezers al spoedig gisten wie »de schrandere vrouw" was, die voortdurend in *de Grijzaard* optrad. Van haar hand zijn volgens van Vloten het 6de Vertoog; een brief van *Silviana* aan *de Grijzaard;* het 8ste: Samenspraak tusschen eene moeder en hare dochter, over het huwelijk; het 40ste: Brief van Krelis Klaasen, over de zeldzame predikaatsie van den Ds. op den Biddag; het 49ste en 51ste: 't Leeven van Voltaire,

1) Zie *de Philosooph* IV: 416,

uit het Rabbijnsch, overgenomen uit *Der Zufriedene*, — een boek, in twee deeltjes 8°. te Neurenberg in 1763 uitgegeven — en ook door een ander, beter vertaald, geplaatst in *de Rhapsodist;* het 56ste: Beschrijving van 't Koningrijk der Poezije, naar het Fransch; het 65ste: Boerenpraat tusschen Klaas en Krelis in vaerzen; het 66ste: Brief van een Marker aan *de Grijzaard*, waarin *de Philosooph* wordt teregt gezet, die zonder eenige kennis van zaken over Marken had durven schrijven [1]); het 67ste: Brief van een Tuinman aan *de Grijzaard* en 't antwoord; het 73ste: De onbillijkheid van de veragting voor de vrouwen aangetoond; het 84ste: Brief over 't 73sten vertoog, en antwoord op denzelven; het 86ste: over zekere malligheden van getrouwde lieden; het 90ste: Aanmerkingen van een kruijer over het huwelijk, en eindelijk de Brieven, die onder N°. 103 worden gevonden [2]).

Nogthans kon dit alles het verval van krachten niet stuiten, waaraan *de Grijzaard* leed. Den 23sten Junij 1769 nam hij afscheid met een stuk over den dood, waar boven de woorden van Cl. Bruin als motto prijkten:

> Ik heb gedaan, mijn werk is af:
> Vaart eeuwig wel mijn waarde vrinden,
> Eerlang zult gij mij wedervinden
> 'k Verwagt U in het Paradijs.

Menigeen zou echter nog wat Spectators moeten lezen,

---

1) Zooals Willem Evertz, de schrijver van den brief zegt: „dat hij nooit te Marken eweest is, of dat hij alles, wat hij daar schrijft uit zijn poot zuigt, en edogt het, dat het steêvolk onnosel enoeg is, om te geloven al wat hij haar op de mou wil spelden van ons."

2) Het eerste deel van *de Grijzuard* zag het licht te Monnikendam bij Tjallingius, die later zich te Hoorn neerzette, waar het tweede en laatste deel verscheen. Tot de stukken door E. Wolff in *de Grijzaard* geleverd behoort ook N°. 85, eene vertaling van een tooneel uit *Timon de Misanthrope*. Haar naam staat er onder.

eer het zoo ver met hem was gekomen. Als *de Grijzaard* zoo spoedig bezweek, lag dat misschien ten deele ook aan andere omstandigheden dan waarop ik zoo even wees. Of Monnikendam en Hoorn de geschikte plaatsen wel waren voor het uitgeven van een weekblad, mag betwijfeld worden. Daar was toen, even als nu, voor het welvaren van zulk eene onderneming, niet weinig aan gelegen, waar zij op stapel werd gezet. Het middenpunt bleef altijd Amsterdam. Bijna alle spectatoriale geschriften zijn daar verschenen, en in een van hen (*De Opmerker*, I. 8) lees ik: »Amsterdam is de bekwaamste stad van ons land voor een schrijver, gelijk ik ben."

Althans in het sterfjaar van *de Grijzaard*, terwijl *de Denker* en *de Philosooph* nog voortgingen hunne vertoogen wekelijks af te zenden, en J. W. Heijman zijn *Nederlandsche Patriot* in 17 *Spectatoriale Vertogen* te Leiden bij J. J. Thijssens uitgaf [1]), trad te Amsterdam *de Onderzoeker* op. Het gehalte van het weekblad (van 1769—1772, in vier deelen en 208 vertoogen) was oneindig minder dan van het Hoornsche, en toch deed het goede zaken. Groote verwachtingen worden bij ons niet opgewekt, wanneer wij hooren waarom hij de pen opvatte. Hij heeft niets bij de hand en wil zich zelven eene nuttige bezigheid verschaffen, want bij het klimmen zijner jaren drong zich de overtuiging aan hem op, dat het een mensch, die »een edelmoedige ziel bezit," onwaardig is te sterven, zonder iets ten dienste van 't gemeen te hebben ondernomen. Waarom moet deze edelmoedigheid zich nu openbaren in het schrijven van

1) Ik denk althans, dat het in dezen tijd verscheen — het is zonder jaartal uitgegeven — omdat hij in zijn laatste vertoog handelt over „de grasseerende besmettelijke ziekte van het rundvee," die in Sept. 1770 met nieuwe woede was uitgebroken. Het is van een godsdienstigen en zedekundigen inhoud, maar niet in den vorm van weekblaadjes.

weekblaadjes, terwijl het vaderland er van overstroomd werd, en de stof naar veler meening uitgeput was? Hij hoopt nog iets te vinden, waar een ander niet op gevallen is, en bouwt verder op de zucht der menschen naar iets nieuws. Hij is bij zich zelven overtuigd in velerlei manieren een weldaad te bewijzen. Twee of drie van deze blaadjes bij het ontbijt of de thee te hebben is niet onaangenaam, »en kan, vooral bij slegt weder eens een koffijhuisgang uitwinnen, daar men ook kwalijk minder dan een en een halve stuiver verteeren kan." Welk een menschenliefde! En werd zijn werk toevallig niet gelezen, hij zou zich troosten met de zekerheid, dat die ontvangst slechts daaraan was te wijten, dat men van periodieke werken al genoeg voorzien was geenszins echter aan slechten stijl en gebrekkige uitvoering. Wel te vreden over het vinden van dezen troostgrond, roept hij bewonderend uit: »Dit heet het ongeluk zelfs zig ten nutte maken!"

Niet minder merkwaardig zijn de overdenkingen van zijn hart, als hij den 19den October 1772 zijn laatste nommer in de wereld zendt. Hij legt de pen neer in de zalige overtuiging, dat hij zich zelven vier jaren achtereen aangenaam en nuttig heeft bezig gehouden. Of hij vele menschen beter heeft gemaakt betwijfelt hij — en wij ook — maar hiervan is hij zeker, dat hij iets heeft toegebragt tot de welvaart van den boekhandel. Het is ook hier, Orestes en Pylades. Zijne uitgevers hebben zich hunne onderneming niet beklaagd, en deze voordeelen zegt hij met een grenzenlooze naïviteit, »die ik verzekerd ben dat ik heb aangebragt, dunkt mij zijn genoegzaam om mij mijnen arbeid ook als nuttig voor anderen te doen aanzien." Met welke aandoeningen hij op bl. 201 vv. van het eerste deel een stuk zette, getiteld: »Verdediging der Prulschrijverij," is duister.

Maar het ergste van alles scheen, dat hij het publiek mogt voorbereiden op de verschijning van een opvolger, die op den dag van zijn overlijden zou optreden onder den naam van *de Opmerker*, in denzelfden geest en smaak, en met dezelfde beginselen. Dit is geschied, en zeven dagen na het aftreden van *de Onderzoeker*, kwam »zijn jongere broeder," zooals hij zich noemde, te voorschijn, om tot den 12 October 1778 zijne medemenschen bezig te houden. Het was echter zooals later bleek (*de Opmerker* VI. 409), één en dezelfde persoon, die ook bijna geheel alleen deze 520 vertoogen had opgesteld (a. w. 413), in een rusteloozen arbeid van tien jaren, terwijl hij vroeger ook reeds nu en dan had meêgewerkt aan *de Denker* (t. a. p. bl. 410). Wie hij was weet ik niet. Of het ongunstig oordeel van sommigen over *de Onderzoeker* hem tot gestrenger kritiek over zich zelven had gebragt, dan of het hem gegaan is als velen, dat hij al doende had geleerd, valt niet te beslissen, maar de laatste zes deelen, die *de Opmerker* uitmaken, staan wat den vorm aangaat hooger dan de vier van *de Onderzoeker*, hoewel de drukfouten ontelbaar zijn; achter het tweede deel alleen worden er bijna tachtig opgegeven. Hij is nog niet geheel teruggekomen van zijne ontfermende gedachten over den boekhandel, maar erkent toch ronduit, dat hij sommige vertoogen gaarne zou terug nemen, en dat hij, als zij ten tweeden male uitgegeven moesten worden, in plaats van het gewone opschrift: *vermeerderd en verbeterd*, liever zou zetten: *verminderd en verbeterd*. Hij zegt: ik had voor eenige jaren reeds moeten eindigen, en doet het nu, te midden van een dalend debiet en in het aangezigt van zijne tien deelen, met het bekende woord: *Ohe! jam satis est, ohe libelle!* Voor de kennis van de zeden en gewoonten heeft deze serie, in weerwil van hare veelvuldige gebreken, eene niet geringe waarde.

Dit geldt ook van *de Naamlooziana of Vertoog zonder naam, over vragen zonder vinding.* Bij C. Philips te Amsterdam in 1772 uitgegeven door »*het Genootschap van de Zevenstar, gezegd het naamlooze tweestuivers Collegie*," bevat het negenentwintig vertoogen. In den Catalogus der verkooping van de boeken van Mr. J. van Lennep staat er bij vergissing achter, dat het een »geestig" tijdschrift is. Het is vol zoogenaamde historische anecdoten, en die zijn nu en dan al aardig. Maar *geestig* is 't zeker niet *Maart* bij voorkeur *de krolmaand*, *April* de *kikkermaand*, *Mei* de *kweestmaand* enz. te noemen. Het getal van zulke zoutelooze aardigheden is legio.

Niet veel gunstiger kan ik oordeelen over de *Rijswijksche Vrouwendaagsche Courant*, van welke in 1774, voor zoover ik weet, vier en twintig nommers, het licht zagen, met berigten aangaande de vooral in den Haag en Leiden opgevoerde tooneelstukken en opera's. Den naam van den uitgever heb ik niet kunnen vinden; wel een paar nommers van een ander blad *de Rijswijksche Na-Courant* geheeten, waarin de berigten van het eerste blad worden gekritiseerd. Ik meende bij den eersten opslag hier een rijken oogst van berigten aangaande het tooneel te vinden, maar bij nader inzien werd ik teleurgesteld, omdat bij de beoordeeling van de wijze, waarop de stukken waren uitgevoerd, de namen der acteurs zorgvuldig verzwegen worden. Enkele bijzonderheden aangaande de meest geliefkoosde stukken in den Haag en Leiden, gelijk ook enkele opmerkingen aangaande de mise en scène zijn niet zonder waarde. De naamlijst van tooneelstukken, die men er uit zou kunnen opmaken, is misschien het meest intéressante. De kritiek zelve is onbeduidend; stijl en taal zijn van dien aard, dat men aan zulke schrijvers het regt van oordeelen haast zou ontzeggen, en allerlei ge-

meene uitdrukkingen en obscoeniteiten, vooral in de »Avertissementen" achter de tooneelberigten gevoegd, toonen duidelijk, dat deze zoogenaamde kunstregter allen goeden smaak mist.

De »Na-Courant" kwam waarschijnlijk uit den koker van Corver. Dit meen ik te mogen opmaken uit het volgende berigt, in N°. 12 van de *Rijswijksche Courant*, dat tegelijk kan dienen als proeve van stijl en geest: »Alzo den schrijver van de Rijswijksche Na-Courant tot heeden toe nog niet heeft goedgevonden zijn Naam te melden, zijn hier omtrent verscheiden gissingen gemaakt, zommigen willen dat dezelve niet uit een Swane Schagt is voorgekomen, maar uit een pen uit de staart van een klijn krielhaantje, gevoerd in een groote *Korf*, die gesteld was op een berg en dat wel op den *top*, *voorts* gecorrigeerd door een *Cassier* van een groot Comtoir dat eerstdaags staat te breeken, dit alles zou geschied zijn onder het Brommend geluid van een *Bassest*, dit zijn de loopende gerugten." De laatste zinspelingen begrijp ik niet, maar die op Corver is nog al duidelijk.

In denzelfden tijd valt *de Rhapsodist*, die een jaar vroeger begonnen dan *de Opmerker*, doorloopt tot 1783, en zes deelen beslaat. Het is eigenlijk een mengelwerk, even als *de Hollandsche Wijsgeer*, die van 1759—1763 bij *Dirk onder de Linden te Amsterdam* werd uitgegeven, en als later de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk*, en de *Nieuwe Bijdragen*, beiden te *Utrecht* en te *Amsterdam* bij G. T. van Paddenburg en Zoon en M. Schalekamp, de eerste van 1789—1791 in zes deelen, de laatste in 1797 in vier deelen. Zij kunnen ons echter voor het aangewezen doel goede diensten bewijzen, althans de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* en de *Nieuwe Bijdragen*, omdat zij de zelfde strekking hebben als de eigenlijk gezegde Spectators. *De Hollandsche Wijsgeer*

is van bijzonder weinig waarde en eigenlijk geheel iets anders, zoodat wij hem ter zijde leggen en ook niet weder zullen vermelden. Voor het meerendeel zijn het vertalingen en navolgingen van stukken uit dén vreemde, waarin het spectatoriaal karakter niet meer te vinden is.

Wat *de Rhapsodist* aangaat, hier vooral komt de vijandige houding aan den dag, waarin deze geschriften zich plaatsen tegen over sommige predikanten. Van meet aan is *de Rhapsodist* eene oorlogsverklaring aan Barueth en de zijnen, met wie E. Wolff, gelijk bekend is, het in dezen zelfden tijd zoo hevig te kwaad kreeg over »het Santhorster kuddeke". [1]) Als bewijs sta hier de »opdragt aan den Advokaat der Vaderlandsche kerke", den doodvijand van alle »Naam-Remonstranten en groove Toleranten," waarmede het eerste deel van *de Rhapsodist* werd geopend;

Een ander wijde aan heusche vrinden,
Uit dankbaarheid zijn schriften toe,
En moog het onregtzinnig vinden
Dat ik een hater hulde doe:
Het raakt mij niet wat andren meenen;
'k Zoek in mijn haaters zelfs Meceenen.

Praal dan, o bittre Tegenschrijver!
Aan 't hoofd van dit ons Mengelwerk,
Al raast gij met verwoeden ijver,
Op ons als pesten van de kerk,
Gij zult, gij kunt met al uw waken,
Ons boos, noch bang, noch schaamrood maken.

Wij zijn rechtschapen Vaderlanders,
En zoeken 't nut van 't algemeen;
Dus zweren we aan geen andere standerts

1) Zie van Vloten a. w. N°. 85, 86, bl. 62 vv.

Dan dien der ware deugd alleen:
't Verschilt ons niet waar wij haar vinden,
Haar dienaars eeren wij als vrinden.

Haar invloed maakt ons ijveraren,
Om elk die haar belang weêrstaat
Heldhaftig in den schild te varen,
Al wekt dit aller wrevlen haat.
Boosaardigheid te laten woelen
Is 't middel om haar bloed te koelen.

Kweek, daar ge ons werk bestaat te krenken,
Kweek vrij de leeslust daartoe aan.
Wij schrijven voort gelijk wij denken;
Wij laten U, o Held! begaan,
En zien vernoegd, bij heele hoopen,
Alom den *Rhapsodist* verkopen.

Voor de kennis van den geest die in het Weekblad heerscht, is het verder voldoende op te merken, dat het in zijne eerste nommers optrad met eene krachtige aanbeveling van de *Kerkelijke Redevoeringen*, door Paulus Chevallier, prof. der Godgeleerdheid te Groningen in 1770 uitgegeven. Even als Hollebeek vond hij verdedigers in de Spectators (gelijk ook in *de Vaderlandsche Letteroeff.*). Dat hij zulke vrienden noodig had tegenover de heftige beschuldiging van Sociniaansche en Arminiaansche ketterijen is elders beschreven, en behoort niet tot ons onderwerp. Simon de Vries heeft ook aan dit tijdschrift zijne hulp verleend [1]), en met hem Pieter Johannes Uylenbroek en Joannes Lublink, de Jonge [2]).

In dien tijd vond ook het leven aan de Academien zijn

1) Volgens het vroeger vermelde *Gedenkboek*.

2) Zie P. G. Witsen Geijsbeek, *Biographisch-Woordenboek*, op het art.

beschouwer en beoordeelaar in *de Spectator der Studenten.* Het boek werd in twee stukken uitgegeven, het laatste in 1774, bij Cornelis Heyligert te Leiden. In 1780 verscheen er eene tweede uitgave van bij H. van Emenes en A. Stubbe te Utrecht. Als lokvink stond er op den titel: »Waarbij gevoegd is de *Nieuwe Algemeene Spectator* voor de studenten in de Theologie, in 't bijzonder." Dit toevoegsel blijkt toch niet anders te zijn dan een tiental stichtelijke vertoogen, door Stubbe drie jaren vroeger uitgegeven, waarin van en over studenten in de theologie geen woord wordt gezegd. Hoe men in sommige kringen over vele van deze geschriften dacht, blijkt uit het voornemen van den Spectator, om die vervelende tijdschriften, waaronder eene menigte »Amsterdamsche prullen," nog met één te vermeerderen, in de hoop van de wereld zóó razend te maken, dat zij, uit enkel tegenzin tegen periodieke geschriften, zich zou bekeeren.

In de hoofdstad bleef men echter onuitputtelijk, al was 't dan niet uit het beginsel, om de maatschappij te bekeeren door haar tot wanhoop te brengen. Het jaar 1775 zag *de Vaderlander* opstaan, die in vier deelen ruim tweehonderd vertoogen bevat, en met het jaar 1779 ophield. Daarnaast kwam in 1776, den 1sten Januarij, het eerste nommer uit van *de Kosmopoliet*, die, in honderd en vijf vertoogen, twee deelen vormende, tot 29 December 1777 loopt.

Wat het eerste aangaat, het tracht op de gewone wijze de gebreken der eeuw in het licht te plaatsen en te berispen. Het inleidend betoog doet mij vermoeden, dat wij hier de voortzetting hebben van *de Denker*, waarvan de laatste aflevering den 26sten December van het vorige jaar bij dezelfde uitgevers verschenen was. De geest is althans dezelfde; de opmerking, dat men op deze wijze

dwaze gewoonten en gebruiken kon tegengaan, die men op den kansel kwalijk kon noemen, doet mij aan medewerking van predikanten denken, en als ik in het 207de Vertoog hoor vragen: waarom zijn thans de leeraars minder gepromoveerde doctoren in de medicijnen dan voorheen, toen dit zoo dikwerf werd gezien? verplaatst mij zulk eene vraag in het midden van de Doopsgezinde broederschap. Daar toch was het zeer gewoon leeraars te vinden die tevens geneesheeren waren, gelijk blijkt uit de *Doopsgezinde Bijdragen* 1868 bl. 92 vv., welk verschijnsel opgehelderd wordt door den Hoogleeraar S. Muller, in zijne »*Geschiedenis van het onderwijs in de theologie bij de Nederlandsche Doopsgezinden*" bl. 84 vv. [1]).

Indien *de Vaderlander* eene schrede vooruit mogt heeten, *de Kosmopoliet* hield met hem geen gelijken tred. Wel begon hij met een zekere kritiek van zijne voorgangers en medgezellen, en verweet hij aan *de Denker,* dat hij zeker niet altijd dacht, maar hetgeen hij zelf te voorschijn brengt is over 't geheel niet veel bijzonders. Hij laat zich leiden door algemeene beginselen van zedelijkheid, en over sommige zaken heeft hij goede gedachten. Maar te midden hiervan stuiten wij op aardigheden van zeer verdachte soort, onbeduidend en geesteloos. Wat is er ook veel te verwachten van een schrijver, die zich zelven aldus inleidt: »ik zal mij zorgvuldig hoeden dat mijn stijl nimmer teemend, traag of slaperig zij, maar altijd zal ik trachten mijne gedachten met levendigheid voor te stellen. En naardien ik de schoone sexe in 't bijzonder op eene leevende wijze wensch te behaagen, zoo zal ik alle mijne krachten vereenigen, om naar haare neigingen en vatbaarheid te schrijven, mijn vlijt zal zijn, om bij de beminlijke Jufferschap eenen vasten leeslust te

1) Zie *Jaarboekje voor de Doopsgez. Gemeenten* enz. 1850.

verwekken en te onderhouden." Het zal hem oneindig aangenamer zijn »door zijn jeugdig schrijven de gunst der schoone sexe te winnen, dan door de traage stappen eener grijze letterblokking de goedkeuring der geleerde waereld af te perssen." Geruststellend luidt zijne verklaring dat hij, als het werk hem moeijelijk begint te vallen, »geenszins om zijn werk op zes, twaalf of meerdere deelen te brengen, in spijt van Minerva zal voortgaan zich te pijnigen, en den leezer door laffe vertoogen te kwellen," want zegt hij, »ik oordeel het eene gewetenszaak te zijn, dat een schrijver, wanneer hij zijne leezers door een half dozijn boekdeelen aan het lijntje heeft" hen noodzaakt altijd meer te koopen. Gelukkig oordeelden zijn geweten, Minerva en de beminnelijke Jufferschap, dat hij met twee deelen voldaan had.

Meer dan één vertoog in deze verzameling is van O. C. F. Hoffham. Voor de eer van zijn naam hoop ik, dat hij aan zulke bladzijden geen deel heeft gehad. Daar zijn er trouwens betere in, gelijk men van hem kan verwachten.

Ook E. Wolff, niet afgeschrikt door het lot van haar *Grijzaard*, greep nog eens naar het spectatoriaal penseel, en gaf in de jaren 1778 en 79 *de Borger* uit, met het doel om »ieder mensch, voor zo verre hij een lid was der borgerlijke maatschappij, duidelijke denkbeelden te geeven van de betrekking, waarin hij in dit opzigt is." Uitgaande van de stelling, dat men geen goed burger wezen kan zonder een goed mensch te zijn, zou 't haar dus ook te doen zijn om hare landgenooten tot het laatste aan te sporen, aangezien elke deugd voordeelig, elke ondeugd nadeelig was of werd voor de burgerlijke maatschappij.

Hadden de geschriften, op welke wij het oog hebben, zich voortdurend beijverd om zich zoo weinig mogelijk met staatkundige zaken en twisten in te laten, weldra

was dit onmogelijk, en las niemand een boek of blad, waarvan de politiek niet schering en inslag was. *De Menschenvriend*, hij verscheen in tien deelen van 1788—1798, meende in 88 in gemoede te kunnen verzekeren: »De partijschappen laten we voor een iegelijks verandwoording, daarvan zullen wij nimmer spreken; er zijn toch onder de Patriotten en Prinsgezinden, die uit edelmoedige beginsels werken, die de regtvaardigheid aan hunne zijde en de bevordering van het heil des vaderlands ten oogmerk meenen te hebben, maar onder beider gezinden is er een groot getal dat ook voorgeeft het heil des Vaderlands te beóógen, en egter noch deugd noch godsdienst kent, veel min beoefend." Voor zulk eene conciliante politiek was het nu echter geen tijd, en zulke menschenvrienden zou men, met hunne onpartijdigheid weldra rekenen tot de verraders des vaderlands. De voorname man aan dit tijdschrift was M. Nieuwenhuizen (zie Doorninck a. w. op het Art.), maar uit het slot van het tiende deel blijkt, dat B. Bosch hem een tijd lang krachtige hulp verleende [1]).

De leerzame Praatal, van 1791—1793 uitgegeven door B. Bosch, in drie deelen, droeg een gemengd karakter. Of er van zijn plan om met Petronella Moens een nieuw weekblad uit te geven (a. w. III: 416) onder den naam van *Vaderlandsche Praatal*, iets gekomen is, kan ik niet zeggen. Maar Ds. Bosch ging, blijkens de geschiedenis, weldra op in allerlei staatkundige pamfletten. Trouwens hij zag niet veel vrucht van al die zedekundige vertoogen, die sinds vijftig jaren met milde hand waren uitgestrooid;

---

1) Van zijne medewerking aan *de Menschenvriend* spreekt B. Bosch zelf in *de leerzame Praatal* III: 415. Doorninck spreekt van *elf* deelen van *de Menschenvriend*, maar ik heb er slechts *tien* kunnen vinden.

Stond Bato op, hij zoude in Bato Bato zoeken,
Zoo schaamtloos is men thans van Bato's deugd ontaard.

roept hij met ergernis uit, en houdt het daarvoor, dat men ten jare 90 boven de poorten van vele steden zou kunnen schrijven:

Vaderlandsche zeden,
Zijn hier zeldzaamheden.

Uit het jaar 1794 zijn mij nog twee geschriften bekend, die hier thuis hooren. Het eerste is *de Vrolijke Zedemeester*, die in aangename vertoogen de hedendaagsche verbasterde zeden en gewoonten op eene vrolijke wijze wil gispen en de middelen wil aanwijzen »tot verbetering, en om een leven te leiden zoo aangenaam als braaf." Het kwam uit te Amsterdam bij H. A. Banse, en valt nog al dikwijls in 't gemeene. Het andere is *de Zot*, te Arnhem uitgegeven bij Moeleman. Dit is een weekblad wat *de Vrolijke Zedemeester* niet is, droog en gerekt, en van weinig waarde voor de kennis van tijden en zeden.

Meer naar de oude voorbeelden ingerigt, was het laatste weekblad van dezen aard dat in de vorige eeuw verscheen, onder den vreemden titel van *de Arke Noach's*. Te gelijker tijd werd de *Toneel-Roskam* uitgegeven, welks schrijvers met die van *de Arke* vogels van eenerlei veeren waren. *De Arke Noach's* kwam in 1799 te Amsterdam uit, en had voornamelijk ten doel om, op de wijze van Steele, Addison, van Effen, van Engelen en anderen, gelijk in het »voorbericht" werd gezegd, de verkeerdheden in zeden en gewoonten te gispen. De medewerkers of oprigters waren geen mindere dan Anton Reinhard Falck, David Jacob van Lennep, Robbert Hendrik Arntzenius, Jeronimo de Vries en Cornelis Loots, terwijl ook Helmers en

Jacobus Scheltema enkele bijdragen inzonden [1]). De titel schijnt ontleend aan den naam van een gezelschap, dat die heeren zamen hadden [2]). De voorname man was Falck, en toen deze voor langen tijd naar Duitschland op reis ging, en Van Lennep, tot Hoogleeraar benoemd, zijn tijd wel noodig had, werd het blaadje er niet beter op. De oude medewerkers trokken zich terug of verleenden maar flaauwe hulp, en nadat het blad onder den veranderden naam van *Sem, Cham en Japhet*, nog een tijd lang had voortgekwijnd, hield het met 1800 geheel op [3]). Voor het exemplaar van dit werk uit de *Koninklijke Bibliotheek* vond ik deze aanteekening: »de schrijvers dezer vertoogen zijn: die van de *Arke Noach's* benevens Mr. J. Kinker."

»Vaarwel gunstige lezer — dus eindigt het geschrift — en amuseer u voortaan met den politieken bliksem [4]), die misschien op den wenk van een Jupiter wacht, om door de kappen der molens heen te slingeren." Daar waren echter gebeurtenissen aanstaande die krachtiger dan alle Spectators zamen, de zinkende natie aan zich zelve zouden ontdekken.

Aan het einde van dit overzigt vinde eene dorre lijst van titels, uitgevers en jaartallen nog eene plaats. Op volledigheid maakt zij geen aanspraak, maar zij bevat de schriften, die ik bij deze schets heb kunnen gebruiken.

De Algemeene Spectator, VI deelen 1741—1746, te Amsterdam bij Pieter Hendrik Charlois.

De Patriot, 1748, te Amsterdam bij Isaac Tirion.

---

1) Zie van Lennep a. w. I: 152.

2) *De Arke Noach's* bl. 3.

3) Van Lennep t. a. p.

4) *De Politieke Blixem*, *De Burger Politieke Blixem*, *De Heer Politieke Blixem*, waren pamfletten, waarin vooral Ds. Bosch de hand had, vg. van Doorninck, a. w. vooral bl. 703.

De Snelziende Lijnceus, II deelen 1748—49, te Amsterdam bij Gerrit de Groot.

De Nederlandsche Spectator, XII deelen 1749—1760, te Leiden bij Pieter van der Eijk.

De Zeedemeester der Kerkelijken, II deelen 1750, 2e dr. 1766, te Amsterdam bij A. van der Kroe.

De Nederlandsche Criticus, 1750, te Leeuwarden bij A. Ferwerda.

De Philanthrope, VI deelen 1756—1762, te Amsterdam bij K. van Tongerloo en F. Houttuijn.

Zinrijk en Schertzend Woordenboek, III deelen 1759—1761, te Amsterdam bij S. J. Baalde.

De Denker, XII deelen 1663—1775, te Amsterdam; de eerste drie deelen bij van Tongerloo en Houttuijn, de volgende bij de Erven F. Houttuijn.

De Pedagoog, 1766, te Amsterdam bij H. de Wit, en te Rotterdam bij A. Bothall.

De Philosooph, IV deelen 1766—1769, te Amsterdam bij P. Meijer en de Wed. K. van Tongerloo & Zoon

De Grijzaard, II deelen 1767—1769, te Monnikendam en Hoorn bij F. Tjallingius.

De Onderzoeker, IV deelen 1769—1772, te Amsterdam bij de Wed. C. de Groot & Zoon.

De Nederlandsche Patriot, door J. W. Heijman, 1770? te Leiden bij J. J. Thijssens.

De Opmerker, VI deelen 1772—1778, te Amsterdam bij Wed. C. de Groot & Zoon en A. van der Kroe.

De Naamlooziana, 1772, te Amsterdam bij C. Philips.

De Spectator der Studenten, II stukken 1773—1774, te Leiden bij C. Heyligert.

De Rijswijksche Vrouwendaagsche Courant, 1774.

De Rhapsodist, VI deelen 1771—1783, te Amsterdam bij P. Meijer.

De Vaderlander, IV deelen 1775—1779, te Amsterdam bij de Erven F. Houttuijn.

De Kosmopoliet, II deelen 1776—1777, te Amsterdam bij de Wed. David Klippink.

De Borger, II deelen 1778—1779, te Utrecht bij de Wed. J. van Schoonhoven.

De Menschenvriend, X deelen 1788—1798, te Amsterdam bij Martinus de Bruijn.

De Leerzame Praatal, III deelen 1791—1793, te Amsterdam bij W. Wijnands en H. Brongers Jr.

De Vrolijke Zedemeester, 1794, te Amsterdam bij H. A. Banse.

De Zot, 1794, te Arnhem bij Moeleman.

De Arke Noach's, 1799, te Amsterdam bij Hendrik Gartman, en het vervolg onder den titel:

Sem Cham en Japhet, 1800, in 21 nommers, bij denzelfden Uitgever.

Dezelfde titel, *de Arke Noach's* nl., werd later nog eens gebruikt voor een tijdschrift, dat van 1827—1833 in zeven deelen te Amsterdam werd uitgegeven, en waarvan de auteur A. J. Cramer was. Hierbij zou men nog kunnen voegen de *Algemeene Spectator* van D. Buijs, XXX Vertoogen in 1749 uitgegeven, die ik echter niet magtig heb kunnen worden. Afgaande op een *Bundeltje Spectoriale Vertoogen* in 1777 te Utrecht uitgegeven, dat ik wel bezit, en dat als vervolg op het werkje van Buijs wil gelden, was het laatste gelijk het eerste van stichtelijken aard. Tot deze soort behoort ook *de Christen*, die van 1772—1778 in 7 deelen te Utrecht werd uitgegeven, bij Joh. van Schoonhoven & Comp., en doorgaans een apologetisch karakter draagt. De schrijver was J. van Nuys Klinkenberg (zie van Doorninck op het art.). Nog vind ik vermeld, *Weeklijksche Mengelstoffen* 1784, *de Eremiet* 1776,

de Redenkundige Vrijdenker 1784, *Bataafsch Museum* 1771 enz. maar ik ken er niet meer van dan den naam. *De Vraagal,* van 1791—1796 in VI deelen, te Leiden uitgegeven bij L. Herdingh, zou ik tot de politieke tijdschriften rekenen.

Ik trad bij dit overzigt hier en daar reeds in eene vlugtige beoordeeling, maar ben nu verpligt de waarde van deze bronnen voor de kennis van den tijd, waarover wij handelen, naauwkeuriger te bepalen. De letterkundige waarde van deze geschriften wordt in de vraag van het Genootschap niet aangeroerd, en doet hier in zekeren zin ook weinig ter zake. Het is trouwens moeijelijk een maatstaf te leggen aan tijdschriften als deze, die van allerlei personen hunne bijdragen ontvingen. Dr. Bisschop heeft enkelen met van Effen vergeleken en zijn oordeel zou ook het mijne zijn, maar hoe voorzigtig men moet wezen met niet naar een deel het geheel te beoordeelen, blijkt uit zijne gunstige opinie over *de Philanthrope,* die ik in haar waarde laat, indien men maar toestemt, dat er ook stukken in voorkomen, die beneden het middelmatige zijn. De opdragt van het laatste deel althans vind ik onuitstaanbaar. Met hem zou ik *de Denker* tot de besten rekenen, maar *de Menschenvriend* zet ik er naast. Daarin zijn stukken, die voor die van van Effen niet onderdoen en wier letterkundige waarde van beteekenis is; *de Grijzaard* mag ook genoemd worden, Silviana weegt tegen verscheidene mannen op. Maar het is zoo als genoemde schrijver aanmerkt, ook die spectatoriale geschriften, wier letterkundige waarde zeer gering is, leveren toch belangrijke bijdragen voor de kennis van zeden en gewoonten; en daarom is het ons alleen te doen. Dit eischt echter in ieder geval een naauwkeuriger onderzoek naar de personen, die hier als schrijvers optreden,

In de eerste plaats doet zich de vraag voor, of wij deze weekbladen in hunne voorstelling en beoordeeling van de zeden dier dagen kunnen vertrouwen? En dan begin ik met de opmerking, dat zij geenszins optreden als lofredenaars van den goeden ouden tijd, die, blind voor het verkeerde van vroegere dagen, al het tegenwoordige door den bril van hun pessimisme zien. *De Nederlandsche Spectator* (III: 66 vv.) verzette zich met kracht tegen de stelling, die op boet- en bededagen aan de orde was, dat de zedeloosheid van zijn tijd alles overtrof, en wijdde een geheel betoog aan de stelling, dat het zedelijk gedrag der tegenwoordige eeuw niet erger was dan dat der vorige. In het twaalfde deel (bl. 161 vv.) nam hij zelfs een brief op, waarin hem werd verweten, dat hij in zijne latere vertoogen aan dien geest ontrouw was geworden, en te veel had toegegeven aan »een knorrigen bestraffingsgeest," die de oogen sloot voor hetgeen als vooruitgang moest beschouwd worden. Dezelfde onpartijdigheid kenmerkt ook *de Patriot*, die bv. in zijn 28ste vertoog wel erkent, dat er vele en groote gebreken aan zijn volk kleven, maar te gelijk eene plaats vraagt voor de waarheid, dat er nog vele deugdzamen en braven in den lande gevonden worden, gelijk altijd het geval plagt te zijn. *De Denker* ontkent evenzoo (V: 153), »dat de wereld van tijd tot tijd erger wordt," en meent dat men uit dezelfde oorzaken het verkeerde van vroegere eeuwen voorbijziet, als waardoor men bewogen wordt van de dooden niets dan goeds te zeggen. Hij verblijdt zich, dat er nog zooveel degelijke menschen in zijn vaderland wonen, te midden van al het bederf (VII: 409 vv.), en treedt op (IX: 121) om te bewijzen, dat de stelling van Horatius: Ieder geslacht, dat geboren wordt, is slechter dan het vorige, op zijn tijd niet mag worden toegepast. Ook *de Philosooph* wil geen lofredenaar van

vorige tijden zijn, en gebruikt zijn 178ste vertoog om te ontwikkelen, waarom niet. Silviana stond in haren brief aan *de Grijzaard* (I: 43) hetzelfde beginsel voor, en *de Opmerker* gordde zich bij herhaling aan tot bestrijding van de dwaling, dat nu alles slecht, en vroeger alles goed was. Hij wijdt er twee vertoogen aan, die niet de minste zijn in zijne verzameling (II: 353 en 401). Ééne der stellingen van *de Rhapsodist* (V: 502) is deze: Daar is zooveel geld niet in de wereld als men verhandelt; daar is zooveel ellende niet als de bedelaars ons pogen diets te maken, en het menschdom is niet zóó goed en niet zóó kwaad, als 't ons wordt afgeschilderd.

Dezen karaktertrek vinden wij bij den een wel duidelijker en sprekender dan bij den ander, maar in 't algemeen kunnen wij van hen zeggen, dat zij in hun oordeel over den tijd, waarin zij veel te berispen vinden, naar billijkheid streven. Sommigen naderen zelfs tot de in mijne oogen gevaarlijke stelling, die alle eeuwen door voorstanders en verdedigers vindt, dat het kwaad zich als noodzakelijk voordoet. Zoo iets schemert althans door in het beroep, dat één hunner doet op de woorden van Poggiana: »Il en est à peu près de la corruption humaine, comme du mouvement dans la Nature; il se conserve toujours dans la Nature un certain degré de mouvement, qui ne change que par les différentes déterminations. Il en est de même de la corruption humaine, dire que le monde va toujours en empirant, c'est une déclamation, qui n'est pas à l'épreuve d'un examen historique de tous les siècles [1])." Dit *à peu près* laat echter eene ruimte, waardoor zij aan de natuurnoodwendigheid, zooals men dat heden noemt, ontsnapten en hun leven als spectators redden, met het regt tot bestrijding van het kwaad. De

1) *De Denker*, V: 241.

stelling in die dagen zeer geliefd, dat het karakter van een volk de vrucht is van het klimaat, waarin het leeft, van de lucht die het inademt en het voedsel dat het gebruikt, vindt dan ook bij sommigen tegenstand [1]).

Ik schrijf geene verhandeling over de meerdere of mindere waarde van de anthropologische beginselen dezer schrijvers op zich zelven, anders zou alligt de vraag oprijzen, of zij het wezen van het zedelijk kwaad wel diep genoeg zochten, en of zij niet bevangen waren in de dwaling, die het ontstaan van het kwaad in den mensch alleen verklaren wil uit voorbeeld, navolging, verleiding enz., om het dan ook naar dienzelfden regel te bestrijden. Ik heb hier alleen te doen met de vraag, of deze zedemeesters op hun standpunt, ook te eenzijdig waren of te gestreng, dan dat hun oordeel over personen en zaken vertrouwen zou verdienen. Op het eerste kunnen wij ontkennend antwoorden, en rigoristen waren zij evenmin. De ziekelijke overdrijving, die de volkomenheid zocht en zoekt in monnikendeugd, de verkrachting van de menschelijke natuur, waaraan het piëtisme schuldig staat, zijn hun vreemd. Nergens komt dat sterker uit, en het sta hier tot een proeve, dan in een vertoog van *de Onderzoeker* (I: 25 vv.), waarin hij de oorzaken van de toenemende weelde opspoort, die hij vindt in de ontwikkeling van kunsten en wetenschappen. »Maar nu — zoo roept hij uit — gij al te gestrenge Zedemeesters, onbescheidene bedillers, ziet nu wat gij doet, wanneer gij zo onbepaald tegen de pragt en de mode uitvaart." Daar is eene schadelijke pracht, daar zijn berispelijke modes, en alles wat in strijd is met het schoone is te laken. Wat nu de maatstaf is van het

1) *De Philanthrope*, V: 345. De theorie van Taine werd honderd jaren geleden reeds verkondigd, aangevallen en weêrlegd.

schoone, zegt hij niet. Maar het gemakkelijke, dus gaat hij voort, en het fraaije boven het mindere te verkiezen is redelijk. »Wilt gij als Diogenes op Plato's kostbare tapijten spuwen, en zeggen dat gij Plato's hoogmoed veragt, welaan, een vat is tot uw dienst; dog ik verkies liever Plato dan Diogenes te zijn. Gij moogt er over oordeelen zo als het u behaagt, ik verkieze liever dan uwe droefgeestige en ontmenschte zedekunde op te volgen, deze les van den prediker in agt te neemen: geniet het leven."

Zulk een geest openbaart zich in alle deze geschriften. Het zou te lang vallen, dit met uitvoerige aanhalingen te staven. Toch mag ik 't aan ééne enkele aanwijzing niet laten ontbreken, opdat men zie, hoe het »inter utrumque tene" (wacht u voor uitersten) één hunner stelregels was. Onder dit motto nam *de Grijzaard* een vertoog op (II, n°. 63), over »*de Middelweg tusschen het Stoische en Epicurische*," en wees er op, dat het Evangelie dien veiligen middenweg houdt tusschen de leer van Zeno en die van Epicurus. Het geoorloofde vermaak werd in denzelfden trant besproken door *de Vaderlander* (III: 153 vv.) die ook de vraag behandelt, in hoeverre muzijk, schouwburg, dansen enz. geoorloofd zijn, om tot de slotsom te komen, dat het misbruik het gebruik niet opheft, terwijl godsdienst en deugd de vermaken en uitspanningen regelen en heiligen, en tegen alle misbruik wapenen. In vier vertoogen behandelt *de Opmerker* (V: 137—161 en 265) hetzelfde onderwerp. Als een verstandig man, dunkt mij, beweert hij van het kaartspel dat, hoewel sommigen het voor eene uitvinding van den Satan houden en alle spelers voor rampzalige hellewichten, het naar zijn inzien *in zich zelf* eene onschuldige uitspanning is. Maar voor wie? Voor hen die het ook op eene onschuldige wijze gebruiken; doch het getal van die onschuldige

spelers is helaas! zeer gering. De hartstogten, die er door worden opgewekt, de misbruiken tot welke het aanleiding geeft, doen het voor menigeen gevaarlijk blijven. Zoo redeneert hij ook, wanneer hij het dansen verdedigt als eene natuurlijke uitdrukking van vreugde, zonder blind te zijn voor de omstandigheden, die er een verkeerd karakter aan kunnen geven. Uit dit zelfde oogpunt wordt het tooneel bezien en gewaardeerd, zoodat hij tot hetzelfde besluit komt als *de Hollandsche Spectator* (I: 210), dat het volgens zijn aard geschikt is, mits wel ingerigt en bestuurd, om burgerlijke deugden te bevorderen, waarom de vijandschap tegen den schouwburg op zich zelf door niets gewettigd is. Puriteinen waren zij dus niet.

Wanneer wij in aanmerking nemen wat ons van sommige medewerkers en redacteuren bekend is, mogen wij verder in 't algemeen eene degelijke beoordeeling van den toenmaligen staat van zaken verwachten. Wij moeten toegeven dat zij noch door het puntige van hun stijl, noch door het dramatische van hunne voorstelling, noch door de fijnheid van hunne ironie van Effen nabij komen, maar aan bewijzen van kennis en ontwikkeling ontbreekt het doorgaans niet. De schriften der Grieksche en Romeinsche wijsgeeren en dichters, de Engelsche, Fransche en Hoogduitsche literatuur, staan hun ieder oogenblik ten dienste, nu eens om hun een kernachtig gezegde als motto te verleenen, dan weder om in hunne opstellen tot opheldering of bevestiging te dienen. Hunne geschiedkundige kennis is niet gering en veler belezenheid groot. Het verwondert ons niet wanneer wij nog eens een oog slaan op sommige mannen, die wij als medewerkers hebben leeren kennen.

Indien Allard Hulshoff eenige verhandelingen in *de Nederlandsche Spectator* heeft geleverd, ontving deze de hulp van een man even helder van verstand als

vroom van hart. Voor tien jaren verzekerde de Hoogleeraar Bouman, [1]) dat men niet ligt te veel kon zeggen tot lof van dien vereerenswaardigen wijsgeer en Christenleeraar, die een sieraad was, niet slechts van het Doopsgezinde Genootschap, maar van geheel de vaderlandsche Protestantsche kerk. Zijne tijdgenooten oordeelden niet anders [2]). Hij was in 1734 te Groningen geboren, en had aan de hoogeschool van die stad in 1755 den graad van doctor in de wijsbegeerte verkregen. Eerst werd hij aangetrokken door de geneeskunde, maar weldra wijdde hij zich aan de godgeleerdheid, zoodat hij in 1758 tot proponent werd aangesteld. Twee jaren daarna kozen de Lamisten te Amsterdam hem tot opvolger van J. Deknatel. Geen wonder dat men in die aanzienlijke gemeente den jongen man boven andere verkoos, want reeds in het jaar dat hij proponent werd, had hij zelfs in Duitschland de aandacht op zich gevestigd door zijne »Beschouwing der beste wereld," en zijne bestrijding van het stelsel van Leibnitz en Wolff. Het waren de eerste lauweren in het perk der wijsbegeerte, straks door nieuwe gevolgd. De Koninklijke Academie van Wetenschappen te Berlijn, de Hollandsche Maatschappij te Haarlem, het Stolpiaansch Legaat en Teylers Godgeleerd Genootschap schonken hem het eermetaal. Moeijelijke en ingewikkelde vraagstukken werden door hem behandeld op eene wijze, die hem de bewondering deed verwerven [3]) van allen, die den diepen denker wisten te waarderen. Die

---

1) In zijn werk: *De Godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland* enz. Utrecht, 1862. bl. 166.

2) Zie W. de Vos, *Leven en Character van* A. Hulshoff, Amsterdam 1795.

3) S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgez. in Holland* enz. II: 149.

hem van naderbij kenden, zoo als hij vijfendertig jaren lang zich in het midden der Amsterdamsche gemeente bewoog, prezen hem, toen hij gestorven was, niet alleen als geleerde, maar ook als verkondiger van het Evangelie en als een voorbeeldig Christen.

De meeste mannen van naam komen voor onder de medewerkers aan *de Philanthrope* en *de Denker*. Het beeld van Mr. Nicolaus Bondt is door M. C. van Hall geteekend als dat van een man, die door wijsheid en deugd een sieraad en weldoener van zijn vaderland was. Den 5 Julij 1732 werd hij te Oosterblokker geboren, waar zijn vader leeraar bij de Hervormden was. Ook hij zou de godgeleerdheid beoefenen, maar een zwak gestel deed hem de studie der regten verkiezen. Na zijne promotie vestigde hij zich als advokaat te 's Gravenhage, waar hij spoedig de gemeenzame vriend werd van den Burgemeester Johannes Hudde Dedel, een man »doorvoed met het merg der oude en schoone letteren," waarin ook Bondt eene niet gewone bedrevenheid bezat, getuige zijne uitgave van *Burman's Orationes*, door hem aan Dedel opgedragen. Ook op het gebied van het Staatsregt toonde hij groote bekwaamheid, en zijne *Proeve van Nederlandsch Staatsregt*, in 1756 in de Latijnsche taal te Utrecht uitgegeven, vestigde zijn naam als regtsgeleerde. 't Is mijn taak niet hem op dezen weg te volgen. Genoeg is 't te herinneren, dat zijne grondige kennis van het regt, zijn helder oordeel en vlug vernuft hem in de schatting zijner medeburgers tot een waardig opvolger van den beroemden advokaat Noordkerk maakten.

Die medeburgers waren echter niet te zoeken in den Haag. 't Schijnt dat hij daar, door het uitgeven van sommige geschriften zich het ongenoegen van hooggeplaatste personen op den hals had gehaald, zoo dat hij het

raadzaam vond in 1758 het poorterregt van Amsterdam te koopen en zich daar te vestigen. 't Was hier dat hij een kring van mannen vond, waarin hij zich vrijer kon bewegen dan in de Hofstad. Het Vrijdags-gezelschap, in 1734 opgerigt onder de zinsprenk: *Libertate et Concordia*, telde hem spoedig onder zijne leden. Meer dan één spectatoriale schrijver school onder de mannen van dat gezelschap, waartoe in den tijd van Bondt o. a. ook behoorden van der Meersch en Lublink de Jonge. [1]) Hier werd hij, dunkt mij, opgewekt tot den arbeid, door hem in vrije uren aan *de Philanthrope* en *de Denker* besteed. Dat hij, dagelijks met menschen van allerlei staat in aanraking, van nabij bekend met het leven der aanzienlijken en van den burgerstand, daartoe ook over de noodige kracht kon beschikken, behoeft geen verder betoog. De studie van de Engelsche letterkunde werkte misschien meê, om hem in dit spoor te leiden, want dat hij met de schrijvers van dat land vertrouwd was, blijkt voldoende uit zijne vertaling van Sterne's werken, die in 1779 in het licht verscheen.

Ook Cornelis van Engelen was een man van veelzijdige ontwikkeling, in zijn tijd door velen om zijne gaven geëerd. Te vergeefs zal men in biographische woordenboeken naar zijn naam zoeken, indien men het weinige uitzondert, dat over hem gezegd is in het *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*. Maar hetgeen de Heer C. Sepp in de *Godgeleerde Bijdragen* van 1862 [2]) aangaande zijn persoon heeft meegedeeld, stelt ons in staat van Engelen te leeren kennen. Geboren te Utrecht — dus verhaalt genoemde schrijver — en bestemd om het leeraarsambt bij de Doopsgezinden te be-

1) Zie M. C. van Hall a. w. bl. 82.

2) a. w. bl. 885 vv.

te bedienen, oefende hij zich in de daartoe vereischte studiën aan de hoogeschool zijner geboortestad, en het pas te Amsterdam gevestigde Seminarie telde hem waarschijnlijk eerst in zijne laatste studiejaren onder zijne kweekelingen. In 1745 promoveerde hij in de wijsbegeerte met eene *Dissertatio philosopho-physica de natura et causa caloris.* In 't laatst van 1748 werd hij als leeraar te Harlingen beroepen, in welke bediening hij tien jaren werkzaam was. Waarom hij haar nederlegde is onbekend, maar het ambteloos leven behaagde hem zóó weinig, dat hij in 1764 een beroep naar Huizen aannam, waar hij echter slechts vijf jaren bleef. Hij ging toen te Leiden wonen, waar zijn naam zulk een goeden klank had, dat hij reeds in den eersten tijd van zijn verblijf aldaar door de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* »als man van smaak en bedrevenheid in de Nederlandsche letterkunde" tot medelid werd benoemd, een eer te grooter, omdat zij maar hoogst zelden aan Dissenters te beurt viel. Dat hij haar verdiende bleek uit het antwoord, dat hij schreef op de door haar gestelde prijsvraag: »Welke zijn de algemeene oogmerken, die een dichter moet bedoelen? Welke zijn derhalve de eigenaardige onderwerpen voor de dichtkunde? En welke zijn derzelver algemeene regelen?" De Maatschappij schonk hem haar eereprijs, en zijn geschrift was het eerste, door haar bekroond. Van zijn oordeel en zijne letterkundige bekwaamheden gaf hij vroeger en later meer dan een bewijs. De aanmerkingen, door hem gevoegd bij de vertaling van Michaëlis *Prijsverhandeling, over den wederkeerigen invloed van de aangenomen begrippen onder een volk op de nationale taal, en van de taal op de nationale wijze van denken* [1]), zetten

1) Haarlem, 1771.

daaraan niet geringe waarde bij. Zijne *Brieven over de weelde* [1]), voor een deel getrokken uit het *Traité Philosophique et Politique sur le Luxe* van den Abt Pluquet (Paris 1786), worden ingeleid met eene voorrede, nog heden de aandacht waardig van ieder, die een hart heeft voor het zedelijk en maatschappelijk geluk zijns volks. In de wekelijksche zamenkomsten te Leiden, waar mannen als H. A. Schultens en Luzac de eersten waren, was van Engelen op zijne plaats.

De derde ons bekende redacteur van *de Denker* was Abraham Arend van der Meersch. Wij ontmoetten hem reeds onder de leden van het *Vrijdagsgezelschap* te Amsterdam, en kennen den kring waarin hij zich daar ter stede bewoog. Die zelfde geest kenmerkte hem reeds vroeger. Op twintigjarigen leeftijd — dus verhalen zijne levensbeschrijvers — na het onderwijs van Wetstein en d'Orville te hebben genoten, in 1740 tot proponent bevorderd, werd hij twee jaren daarna predikant te Hazerswoude, waar hij negen jaren werkzaam was. Teregt merkt Sepp op, in de zoo even aangehaalde *Bijdragen*, dat de Doopsgezinden der 18de eeuw bijzonder veel werk maakten van de Engelsche litteratuur. De vrije rigting der Engelsche godgeleerde Dissenters behaagde hun. Godgeleerde boeken, zedekundige en geschiedkundige schriften, ook romans werden door hen uit het Engelsch overgezet, en de navolgers van Steele en Addison kon men in de eerste plaats verwachten onder hen, die èn van de letterkunde èn van de zedekunde der Engelsche natie voorstanders mogten heeten. Dit zelfde geldt ook van de Remonstranten. Tijdens zijn verblijf te Hazerswoude vertaalde van der Meersch onderscheidene geschriften van Sharp, Warburton, Lardner e. a.

---

1) Haarlem, bij J. van Walré & Co. (Nieuwe uitgave, 1791).

Die wijze van beschouwen en redeneren bleef hem lief, en van welk een geest hij was bleek nog duidelijker, toen hij in 1756, als opvolger van Wetstein, het professoraat in de letteren en wijsbegeerte aan de Remonstrantsche Kweekschool aanvaardde met eene redevoering, »over de vrijheid van het menschelijk verstand." Het is niet noodig hier in 't breede uit te weiden over het aandeel, dat hij had in de *Algemeene Historie* van Cornelis Westerbaan en in de *Geschiedenis der Remonstranten* van J. Regenboog, noch ook over zijne vertaling van Eusebius' *Kerkelijke Geschiedenis.* 't Getuigde niet alleen van zijn geest, maar ook van zijne bekwaamheid, dat hij na het aftreden van Krighout ook het onderwijs in de godgeleerdheid op zich nam, en de dubbele taak met eere vervulde, totdat in 1771 aan Wyttenbach het onderwijs in de letteren en wijsbegeerte werd opgedragen. Of hij in het voorstaan van zijne gevoelens altijd de juiste maat bewaarde, en of de Staten van Holland regt hadden met het oog op hem, den 1 Mei 1773 eene publicatie uit te vaardigen tegen geschriften, waarin verachtelijk werd gesproken van de Hervormde Kerk en hare leer, valt hier niet te beoordeelen [1]).

Van andere, ons bekende medewerkers aan *de Denker* geldt niet minder, dat zij mannen waren van letterkundige verdiensten P. Loosjes Az. is de vertaler van Mosheim's Kerkelijke Geschiedenis, van Millot's Algemeene Geschiedenis, van Robertson's Geschiedenis van Amerika, van Cerisier's Vaderlandsche Geschie-

1) De aanleiding daartoe gaf hij door in een opdragt, geplaatst voor het tweede stuk van het vijfde deel der vertaling van Warburton *de goddelijke zending van Mozes*, sommige hervormde theologanten van trotschheid, partijzucht en vooroordeel te beschuldigen.. Zie o. a. Glasius, *Biographisch Woordenboek*, op het art.

denis, en de bewerker van de Vervolgen op Wagenaar's Vaderlandsche Historie. »Ik heb hem als een achtbaren grijsaard gekend," schreef mij een eerwaardig man, »een Mennoniet predikant van den echten stempel, uitmuntende door eenvoud van zeden, streng republikein, verdraagzaam jegens allen, de te regtzinnige leeraars der Gereformeerde Kerk alleen uitgezonderd, even voorbeeldeloos werkzaam als zijn zoon Adriaan, de romanschrijver."

Simon de Vries was de zoon van een rijken bierbrouwer te Deventer, en trad in dit zelfde bedrijf op, hetgeen hem echter niet verhinderde zich aan de studiën te wijden, en zich den 24 Januarij 1739 te Utrecht te laten inschrijven als student in de theologie. Daar verdedigde hij in 1744 eene dissertatie over den oorsprong en voortgang der Christelijke godsdienst in het oude Perzische rijk, en in het volgend jaar eene andere over de lotgevallen, leerstellingen en zeden der Priscillianisten. Vervolgens reisde hij naar Engeland, en werd door de Academie te Oxford met het Doctoraat in de wijsbegeerte vereerd. Zijn hart hing dan ook aan de wijsbegeerte en de zedekundige schriften der Engelschen, en hunne spectatoriale geschriften golden bij hem als »excellente werken van morale en smaak," [1]) die hij onder meer andere Engelsche werken, aan een jeugdigen vriend bij zijn vertrek naar de Academie aanbeval, als voor een student nuttig en noodig.

In zijne geboortestad Deventer teruggekeerd, bleef hij er eerst het bedrijf zijns vaders uitoefenen, wijdde zich

---

1) Mr. J. J. van Doorninck heeft in zijne „Kleine Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel", in de Prov. Overijssel. en Zwolsche Couranten van 17, 19 en 20 Aug. l. l., vele tot nu toe onbekende bijzonderheden aangaande de Vries medegedeeld, waaronder ook deze.

later meer bepaald aan den handel, maar met niet minder ijver aan de wetenschap. Hij vertaalde »*the Vicar of Wakefield*," hield met van Swinden briefwisseling over natuur- en wiskundige onderwerpen, en schreef bij Martinet's „Historie der Wereld" een stuk over de geschiedenis der Egyptenaren en Chinezen. Jonge lieden van aanleg was hij gaarne in hunne studiën behulpzaam, en zoo heeft hij zelfs veel invloed gehad op de ontwikkeling van den Raadpensionaris Schimmelpenninck, toen deze nog te Deventer student was en door de Vries bekend werd gemaakt met de Fransche en Engelsche letterkunde, gelijk ook met de voortreffelijke staatkundige en wijsgeerige werken in die talen geschreven. [1])

Uit deze volheid diende hij »*de Denker*" en »*de Rhapsodist.*" Het laatstgenoemde werk brengt ons tot andere namen. De uitgever heeft hier bijna evenveel beteekenis als de schrijvers. In de tweede helft der vorige eeuw was de boekwinkel van P. Meijer, naast dien van D. Klippink, de verzamelplaats van tal van letterkundigen, die er elken voormiddag bij elkander kwamen, om er hunne stukken voor te lezen en aan het oordeel der vrienden te onderwerpen. Daar vond men Pater, de Bosch, Steenwijk, Nomsz, van Winter en zijne echtgenoot, en in dien kring werd Pieter Johannes Uylenbroek reeds vroegtijdig ingeleid. Om hem aante moedigen plaatste Meijer eenige stukjes van U. in de *Algemeene Oefenschool* en in *de Rhapsodist*, die er een vervolg van was. Hoe veel Uylenbroek later in dat weekblad heeft geleverd, is mij onbekend. Hij zal, toen hij met de weduwe van Klippink huwde, zonder twijfel zijne krachten hebben gewijd aan *de Kosmopoliet*,

---

1) Zie Blaupot ten Cate a. w. bl. 157 en 158, maar vooral de belangrijke mededeelingen van van Doorninck, zoo even aangehaald.

dien hij zelf uitgaf. Maar 't was een man, die op het gebied der letteren toen ter tijd vrij wat naam had, vooral door het vertalen van Fransche treur- blij- en zangspelen, en wien 't aan dichterlijk gevoel niet ontbrak, al kon hij zich niet losmaken van den geest des lijmens en likkens, die de ziel in zoo menig vers had gedood. Op het laatst van zijn leven gaf hij de nagelaten geschriften uit van zijn vriend Hoffham, maar 't meest vereert hem, dat zijn gezelschap werd gezocht door jonge mannen als Bilderdijk, Helmers, Loots, Tollens, Klijn e. a., en dat zijn huis, vooral na den dood van Meijer door sommigen hunner dagelijks werd bezocht. Zijn invloed op deze dichters schijnt van beteekenis te zijn geweest, al is 't niet te ontkennen, dat hunne kracht zich eerst openbaarde, toen zij begonnen zich te bewegen met eene vrijheid, die Uylenbroek niet kende. Bilderdijk, Helmers, Loots en Kinker waren bij zijne begrafenis tegenwoordig (21 Dec. 1808.) De laatste zong van hem, en een getuigenis uit zulk een mond heeft gewigt:

Maar als ge, o Dichtrenrij! dien zangtoon eens doet hooren,
Die, sluimrend in uw lier, een blijder morgen wacht,
Als eens die gouden eeuw aan d'Amstel wordt geboren,
Als Vondel's geest herrijst, maar schooner dan te voren,
En trotscher met zijn voet drukt op den ouden nacht.

Denkt dan aan Uylenbroek! Hij kon den stroom niet keeren
Der laffe rijmlarij, die opborlde uit uw grond,
Het bolgezwollen vocht niet uit uw beemden weeren,
Noch in zijn' tragen, doch ontembren vloed bezweren,
Die 't zalig oord der kunst ontluisterde en verslond.

Maar dankt hem, dat zijn vlijt den ouden roem bewaarde,
Het schuimende moeras, waar hij 't vermogt, bestreed,
Voor de onervaren hand 't Bataafsche speeltuig snaarde,
Een rijker voorraad, voor een beter toekomst, gaarde,
En d'eersten schemerglans dier eeuw verrijzen deed.

Krachtiger hulp echter voor zijn *Rhapsodist* vond Meijer in Johannes Lublink, de Jonge. Het is in Westerbaan's Lofrede op Lublink te lezen, met hoe veel gaven toegerust, deze zoon eens Amsterdamschen koopmans de letterkundige wereld intrad, maar ook hoe Meijer's boekwinkel hem gelegenheid schonk om ze te ontwikkelen. Waar hij ze aan besteedde, is bekend. De *Zedekundige lessen* van Gellert werden door hem in onze taal overgezet, en met Meijer, de Bosch, Lutkeman, Broeckhoff, en Roullaud bezorgde hij de vertaling van Gellert's *Fabelen.* In het Engelsch was hij even ervaren, getuige *de Nachtgedachten* van Young en Thomson's *Jaargetijden*, door hem vertolkt, om van andere te zwijgen. Welke eischen hij zich zelven daarbij stelde, blijkt uit zijne verhandeling *Over het Vertalen*, en hoe hij meende dat men letterkundige voortbrengselen in 't algemeen moet beoordeelen, zette hij uiteen in een ander opstel *Over de Critiek.* Wat men van hem leest, drukt in meer of mindere mate een stempel op hetgeen de Hoogleeraar van der Palm van hem getuigde, toen hij zijne scherpzinnigheid roemde en de juistheid van zijn oordeel, voorgelicht door uitgebreide belezenheid en kunde, geslepen door kennis der wereld en der menschen. [1]) Al zijne levensbijzonderheden te vermelden ligt buiten mijn bestek, en evenmin ben ik geroepen tot een overzigt van zijn geheelen letterkundigen arbeid. Hoeveel was er anders te zeggen van dat tachtigjarig leven (1736—1816), waarvan vijftig jaren waren toegewijd aan wetenschap en kunst, met een ijver, onverflaauwd, ook toen hij in 't laatst zijns levens volslagen blind was geworden! Dit ééne heeft op 't oogenblik voor ons een overwegend belang, dat hij zijne groote talenten ook

1) In de Opdragt van zijne *Redevoeringen Verhandelingen, en losse Geschriften.*

gewijd heeft aan de spectatoriale geschriften, die misschien geen enkelen medearbeider hadden, welke hem overtrof. Indien ik de verzekering van Witsen Geysbeek mag gelooven [1]: »bijkans aan alle welgeschrevene maandwerken en weekbladen had Lublink gedurende meer dan vijftig jaren een werkzaam aandeel," dan zijn 't niet alleen de *Algemeene Oefenschool* en *de Rhapsodist* geweest, die zich in zijne hulp mogten verheugen, want het laatste werk loopt niet verder dan 1783. Van zijne medewerking aan andere Spectators vond ik echter geen bewijs.

Nog één man heeft hier aanspraak op bijzondere vermelding, nl. Otto Christiaan Frederik Hoffham. Want hij geeft ons het zeldzaam verschijnsel te zien »dat een Duitscher, die slechts in zijne jongelingsjaren eenigen tijd in Nederland heeft verkeerd, in den verderen loop van zijn leven, diep in Duitschland, de Nederlandsche taal- en dichtkunde, beiden, niet oppervlakkig als vele hedendaagschen, maar grondig beoefende, met eene scherpzinnigheid, waarvan, wat men ook zegge, misschien niet ligt een wedergade zal te vinden wezen." Hij was de zoon van Christiaan Hoffham, Hervormd hofpredikant te Custrin. Op zijn tiende jaar (1754) kwam hij met zijne ouders te Amsterdam, waar hij bij zijn oom Hendrik bleef, die hem liet onderwijzen en later op een koopmanskantoor plaatste. Zijn verblijf in Amsterdam was niet van langen duur, want in 1773 vertrok hij weder naar zijn vaderland, en een bezoek dat hij in 78 nog eens aan zijne voormalige woonplaats maakte, diende slechts om voor goed van zijne Hollandsche vrienden afscheid te nemen. De Hollandsche taal en letterkunde bleef hij echter beoefenen, ja een groot deel zijner

1) *Biographisch-Woordenboek*, op het Art.

schriften is in Duitschland opgesteld. Het hekeldicht vond in hem geen ongelukkigen beoefenaar, en al heeft hij, naar mij voorkomt, geen aanspraak op den naam van »de Nederlandsche Boileau," zijne *Proeve eener Theorie der Nederlandsche Poezy* getuigt van smaak en oordeel. Reeds in zijne jeugd, zegt zijn levensbeschrijver, had hij eenige vertoogen in *de Denker* geleverd; terwijl hij te Löhme bij Berlijn woonde en zich toelegde op de landhuishoudkunde, was hij een der ijverigste medewerkers aan *de Kosmopoliet.* In Duitschland en in Nederland gold hij bij allen die hem kenden, als een man van een edel karakter.

Naast deze mannen sta Elizabeth Wolff-Bekker, boven allen geregtigd om op te treden in zedeschriften als de Spectators wilden zijn. Bijtend vernuft, heilzame ernst, eene gezonde levensbeschouwing zijn eigen aan hare te weinig meer gekende gedichten [1]). Maar deze sieraden blinken, naast hare diepgaande kennis van het menschelijk hart, met den heldersten glans op die tafereelen van Nederlandsche zeden, door haar en Aagje Deken zoo meesterlijk geteekend. Sara Burgerhart, Willem Leevend, Cornelia Wildschut en de Brieven van Abraham Blankaert gaven haar regt op den lof [2]), dat Richardson nooit gelukkiger en zelfstandiger was nagevolgd, en dat »waereld-, menschen-, karakter- en zaakkennis u toespreken uit elke bladzijde dezer merkwaardige geschriften" [3]). Hoe haar welversneden pen, ook op spectatoriaal gebied, van het beste leverde, zal later blijken. Eene korte herinnering van hare waarde op letterkundig gebied is hier genoeg om

---

1) Van Vloten a. w. bl. 1.

2) de Clercq.

3) Hofdijk a. w.

te bewijzen, wat te bewijzen was, van welke gehalte de meest bekende schrijvers der Spectators waren. Al zijn er, die in de schaduw der genoemden niet kunnen staan, de hoofdlieden van het gild waren mannen van eenige beteekenis, door hunne kennis en ontwikkeling, zoowel als door den kring waarin zij zich bewogen, in staat en geregtigd tot een oordeel over hun tijd.

Voorts hadden deze schriften de eigenaardigheid, dat zij meermalen zichzelven verbeterden en aanvulden, omdat de gewone vorm die der correspondentie was. Dit gaf van zelf aanleiding om afwijkende gevoelens over hetzelfde onderwerp te gelijk op te nemen. Niet zelden oefenen zij eene zekere kritiek uit over elkander of over hun eigen werk. Dit laatste zagen wij reeds in een voorbeeld aan *de Nederlandsche Spectator* ontleend; het eerste geschiedde tegenover *de Zeedemeester der kerkelijken* in *de Nederlandsche Criticus*, en tegenover *de Denker* in *de Philosooph* en elders. In de laatste plaats beroep ik mij op den opgang, dien deze schriften maakten. De tegenspraak die zij vonden, kwam van de zijde der regtzinnigen en van hen, die de privilegies der heerschende Kerk bedreigd achtten door de gevoelens in deze blaadjes voorgestaan. Eenparig was hun verzet tegen alle ligtzinnigheid en elk beginsel, dat niet overeen kwam met de Christelijke Zedeleer; ook zij moeten heeten »mannen van den ernst." Met één woord, wij hebben hier in 't algemeen te doen met schrijvers, wier verstand opgehelderd, wier blik ruim, wier kennis aanmerkelijk, wier bedoeling ernstig was, en wij zijn verlangend te hooren, wat zij van hunnen tijd hebben gezegd.

TWEEDE HOOFDSTUK.

HET HUISELIJK, MAATSCHAPPELIJK EN KERKELIJK LEVEN IN DE TWEEDE HELFT DER 18de EEUW, VOLGENS DE SPECTATORIALE GESCHRIFTEN.

Dit opschrift zou alligt kunnen worden misverstaan. Het is toch duidelijk, dat deze zedemeesters, opgetreden om hun tijd te berispen, vooral moeten dienen om ons het verkeerde te doen kennen Het schouwtooneel, waarop zij ons een blik vergunnen, omvat niet het geheele leven en bedrijf dier dagen, maar bepaalt zich in de hoofdzaken tot de dwaasheden der eeuw. Een volledig beeld van den deftigen burgerstand dier dagen, met zijne eigenaardige deugden en gebreken, zeden en gewoonten is te vinden in de romans van Wolff en Deken. De patriciers van dien tijd heeft van Lennep geteekend, in zijn reeds vermeld *Leven van C. en D. J. van Lennep*. De lezer vergete niet, dat wij aan iets dergelijks niet denken, noch behoeven te denken. Terwijl genoemde werken ons doen zien, hoe vele edele mannen en vrouwen ook in dit tijdperk een sieraad van ons vaderland waren en bleven, gunnen zij ons te gelijk, de eerste meer dan de laatste, een blik op menig verkeerd beginsel, dat èn bij burgers èn bij patriciers woekerde. Maar de spectators

hebben vooral te doen, met hetgeen berispelijk was, en zoo geven zij ons dus doorgaans niet meer dan de helft van het tafereel. De vraag, die wij te beantwoorden hebben, is dus eigenlijk deze: Wat zeggen de spectatoriale geschriften uit de tweede helft der 18de eeuw aangaande de verkeerdheden in het huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven dier dagen?

Voor wij dit in bijzonderheden gaan aanwijzen, zal een vlugtige schets van het algemeen karakter dier dagen niet overbodig zijn.

Die deze vijftig jaren naauwkeurig gadeslaat, komt tot de slotsom, dat geld de kanker was, die aan het volk knaagde, rijkdom de groote plaag, waarin alle andere besloten waren [1]). De energie en het geluk der vaderen hadden schatten opgehoopt, en de kinderen waren in paleizen geboren. De overvloed was een voorregt, maar kon een gevaarlijke vijand worden, en werd het. Met een gouden lepel in den mond geboren te worden is niet begeerlijk, noch voor een volk, noch voor den afzonderlijken mensch.

Het was het gevaarlijk deel van de 18de eeuw. In de erfenis der vaderen getreden, had men schatten gevonden, waarvoor men niet had gearbeid. Was reeds met het aanwassen der rijkdommen de werkzaamheid, waarin de oude Hollanders uitmuntten, langzamerhand verminderd, dat kwaad steeg tegen het midden dier eeuw ten top. Geen spreekwoord werd aan dit geslacht nadrukkelijker bevestigd dan het bekende: ledigheid is het oorkussen van den duivel. Pracht en weelde drongen in de huizen, die door zuinigheid en vlijt kasteelen

---

1) Ook het oordeel van Simon Stijl, een der voortreffelijkste mannen van dien tijd, komt daarop neer, in zijne *Opkomst en bloei der vereenigde Nederlanden* 3e druk bl. 373 vv.

waren geworden, en de bekoringen van een wellustig leven kregen de overhand. Het bederf ging van boven af en drong van daar in alle standen, gelijk het altijd gaat. Nieuwe handelswegen werden niet of traag gezocht, toen de oude bronnen ophielden te vloeijen, en terwijl men rustte op de lauweren van het voorgeslacht, werd men door vreemde kooplieden overvleugeld. »Wij Hollanders — klaagde reeds in 1749 *de Snelziende Lijnceus* [1]) — »wij slaven van de weelde en overdaad, zijn de bewerkers van onze elende, wij moeten niets beklagen dan onze verwijfltheid, die de oorzaak van alles is! Gelukkig zijn wij dat er menschen gevonden worden, die zulke aanmerkingen kunnen maken. Maar gelukkiger was men, indien men zich zulke aanmerkingen ten nutte maakte, en deze gebreken verbeterde." Hiertoe was men echter niet genegen, en het kwaad greep al verder om zich, zoodat *de Menschenvriend* dezelfde weelderigheid moet bestrijden, en veertig jaren later weeklagend uitroept: »de weelde alléén is de kanker voor ons weleer zoo bloeiend gemeenebest; zij is de kanker der vrijheid" (I: 31).

Volgens het schoone verhaal in *Genesis* heeft God den mensch in den hof van Eden gezet, om dien te bebouwen, en behoorde dus arbeid tot de middelen, waardoor de mensch zich moest ontwikkelen. De geschiedenis staaft, dat niemand deze verordening straffeloos overtreedt. Het niets doen bragt voor de natuurlijke bezadigheid van ons volkskarakter langzamerhand eene luchthartigheid in de plaats, die straks in ligtzinnigheid overging, en aan de heerschappij van hartstogten en valsche beschaving ruim baan verleende. Het was niet alleen de naijver op Engeland, die de harten naar Frank-

1) a. w. I. 2a bl. 112.

rijk neigde, maar wel vooral deze zedelijke verslapping, welke vatbaar maakte voor de besmetting der valsche beschaving, die onder de Fransche natie haar zetel had opgeslagen. Zij vond te gereeder ingang, omdat het land van Franschen »krielde" (*de Philanthrope* V. 275), en de verderfelijke kracht van hun voorbeeld niet verminderd was, sinds van Effen zich daaraan reeds ergerde [1]). *De Nederlandsche Spectator* schildert haar met sterke kleuren, en ofschoon hij hoopt, dat men het verkeerde van dit voorbeeld begint in te zien, moet hij echter te gelijk erkennen, »dat de zaden daarvan zoowel geplant zijn, dat die den ouden tijd herstellen wilde, niet alleen zou willen een Moor wit schuren, maar van yder een bespot worden" [2]). Later is die zelfde klagt algemeen, en een enkele zag van de verbastering van de taal, die ook een vrucht van dien vreemden invloed was, treurige gevolgen voor het land tegemoet [3]). Waarbij kwam het te pas, vraagt hij met verontwaardiging, dat al die Duitschers, Zwitsers en Franschen, officieren, gouverneurs, hoogleeraren, bedienden, kappers enz. die van ons leefden, zich niet verwaardigden onze taal te leeren, en een Fransche pruikenmaker ons dwong zijne taal te spreken? De verontwaardiging was gegrond maar heeft hem niet veel gebaat, want wij gaan nog aan hetzelfde euvel mank, en zijn op dat punt nog even dwaas. Maar laat ons terug keeren tot den zedelijken, of liever onzedelijken invloed invloed van deze vreemdelingen op onzen landaard. Ernst, eenvoudigheid en middelmaat waren in veler schatting ouderwetsch, en daarmeê geoordeeld. »De Fransche filosofie," zegt van Lennep (a. w. 71) »was ook in Ne-

1) Zie Dr. Bisschop a. w. bl. 206.

2) a. w. II bl. 152, X: 9 vv.

3) *De Philanthrope* t. a. p. 280.

derland aan de orde van den dag," maar met al die Spectators voor mij, zou ik hem niet durven nazeggen, dat »zij den godsdienstigen zin der voorvaderen slechts bij enkelen uit kon roeien." Want wat zien wij? Een volk, van nature zoo zelfstandig als één ter wereld, vernedert zich om op alle wegen te loopen aan den leiband zijner naburen, »vereenigt al hunne gebreken met de zijne, verdooft het vuur van zijne eigene verbeelding en verzaakt zijn beste vermogens, ja de zuiverheid van zijne zeden, om het speeltuig te worden van uitheemsche zwetsers, die in hunne vuist zulk eene onnoozelheid belagchen." Simon Stijl is, naar mij voorkomt, met deze donkere kleuren digter bij de waarheid, en hij, de tijdgenoot, moet er nog meer van zeggen. De letterkunde, waarin de geest van een volk zich afspiegelt, wordt met dien geest ingehaald en helpt de jeugd verleiden, de vrouwen betooveren, ja de deftigste burgers in verwarring brengen. De grondslagen van godsdienst en deugd worden ondermijnd, en zelf er van afgeweken, denkt men er niet aan ze bij de jeugd te vernieuwen of bij de jongelingschap te versterken. De vervalschte smaak heeft voor den ernst van wetenschap en kunst geen oog. Leêge hoofden en kille harten zoeken niet meer naar waarheid, noch verstaan het, dat het ware alleen schoon is en beminnelijk. Een gladde vorm, hoewel altijd worstelend met eene natuurlijke onredzaamheid, die zich in het vreemde gareel slechts moeijelijk beweegt, is niet dan een doorzigtig bedeksel voor de inwendige verdorvenheid, die weldra het ridderlijk volk der Nederlandsche burgers tot een voetwisch der natien maakt, en het in onbeduidendheid doet wegzinken.

Inmiddels, zegt de edele Nederlander, bij wien wij enkele trekken van dit beeld hebben geleend, zal het de pligt van alle brave lieden zijn, door het aankweeken van

een nieuwen ijver in het hart van hunne medeburgers, naar hun vermogen een borstweer te stellen tegen die valsche aanlokselen van pracht en vertooning, waaraan men zich hier zoo jammerlijk vergaapt. Menigeen heeft dat ook beproefd; niemand, in een kort bestek, met meer kracht dan Meinhard Tydeman, in de redevoering over de schadelijkheid der weelde, waarmeê hij in 1771 zijn rectoraat aan de Utrechtsche Hoogeschool nederlegde [1]). Zijne beginselen waren in de hoofdzaak dezelfde als die der Spectators, werden door deze met groote ingenomenheid ontvangen, en o. a. door *de Denker,* die de redevoering ten deele vertaalde (X: 65 vv.), in ruimer kring verspreid. Het is daarom welligt niet ongepast, ze hier in het kort te vermelden; zij behooren toch tot het karakter van den tijd en vallen, om de belangstelling die zij bij onze schrijvers vonden, binnen onzen kring. Het groote kwaad van dezen tijd hebben zij van hetzelfde standpunt bezien.

Ook Tydeman vreest van de weelde eerst en vooral een verslappen van de arbeidzaamheid, — over het geheel is er tusschen hem en Simon Stijl eene merkwaardige overeenkomst — en een doorbrengen van het leven in allerlei verstrooijing, die met den dag meer eene behoefte wordt. Geen nijpende rampen, geen achteruitgang van zaken kunnen een kind der weelde keeren op den stroom, welks verraderlijke golven het al verder medeslepen; en gesteld al, dat het tot dit uiterste niet komt, het geslacht dat onder zulke voorbeelden groot is geworden, zal den ondergang niet ontkomen. De weelde is de vruchtbare moeder van allerlei ellende, omdat zij prikkelt

---

1) Meinardi Tydeman, Oratio de Luxu, civibus et civitati noxio; dicta publice die XI Aprilis CIↃIↃCCLXXI, cum annuo Rectoris Academici munere decederet. Traj. ad Rhenum ex officina J. Broedelet, Typogr. 1771.

tot ongeregelde begeerten, den mensch der ongedurigheid ten prooi geeft, en hem jaagt van het eene genot naar het andere. Zij maakt de ouders tot de bedervers van hunne kinderen, en kinderen tot het ongeluk hunner ouders. Zij kweekt een onmatig verlangen naar verheffing boven den stand, waarin men is geplaatst, en eene verachting van allen, die met haar glans zich niet kunnen tooijen. Het leven met beuzelingen doorgebragt, is noch voor den weelderige zelven een voorregt, noch voor zijne medemenschen een zegen, veeleer is het voor den staat een vloek. Andere volken zijn er door te gronde gegaan, en Nederland wacht geen ander lot. Onze gewesten zijn door spaarzaamheid, ingetogenheid, trouw, godsdienst en goede zeden groot geworden; zij kunnen niet anders blijven staan dan door dezelfde middelen, waardoor zij het hoofd hebben opgestoken [1]).

Daarom wil hij echter niet alle weelde uit den Staat verbannen, want zonder haar zou deze niet kunnen bestaan. Niets echter is dolzinniger dan de weelde aan te prijzen en te begunstigen, op grond dat zoo alleen het geld onder de menschen komt, handwerken en nijverheid zoo alleen kunnen bloeijen. Het schijnbaar voordeel weegt niet op tegen de verbastering en verslapping der zeden, die er een onvermijdelijk gevolg van is, en eindelijk toch een volk ten val brengt. De redenering van Napoleon III is dus reeds oud, en de uitkomst die hij gevonden heeft, voor honderd jaren reeds aan zulk eene theorie voorspeld. De Hoogleeraar vindt het geneesmiddel voor deze kwaal niet in wetten tegen de weelde, maar in de beginselen van het Christendom, die overeenstemmen met hetgeen de rede aan elken braven mensch voorschrijft.

De redevoering van Tydeman viel in een tijd, toen

---

1) Dezelfde beschouwing vinden wij in *de Borger* I: 201 en 25.

het reeds bestaande kwaad dubbel voedsel ontving. De middelen te water en te lande bragten een derde meer op dan naar gewoonte, het finantiewezen van Holland was, ook door aflossing, in den meest gunstigen toestand; 's lands schatkist rijkelijk in voorraad voorzien; de Oostindische Maatschappij niet verre van hare oude schulden afgedaan te hebben en weder aanzienlijke uitdeelingen te doen [1]). Daarin vond hij welligt aanleiding tot zulk een woord, anders zou men zeggen bij het nederleggen van het rectoraat eener Academie niet bepaald aan de orde. Maar ook vóór en na dien tijd ontbrak het niet aan stemmen die zich lieten hooren tegen het bederf en den geest des tijds, en deze stemmen zijn tot ons gekomen in de geschriften, die wij nu naauwkeuriger hebben te lezen. Hoeveel zij te berispen vonden, zal uit dat nader onderzoek blijken, waarbij wij achtereenvolgens een blik zullen werpen op het *huiselijk*, *maatschappelijk* en *kerkelijk leven*. Die verdeeling is wel niet bepaald logisch, maar toch bruikbaar, omdat het meer te doen is om eene voorstelling dan om een scherp betoog.

---

1) Getuigenis van Joachim Rendorp, bij van Lennep a. w. bl. 66.

EERSTE AFDEELING.

HET HUISELIJK LEVEN.

Indien aan den huiselijken haard de wieg en bakermat moeten worden gezocht van een gezond volksleven, dan wordt onze bezorgdheid reeds terstond door allerlei bedenkelijke verschijnselen gaande gemaakt, waarop onze schrijvers wijzen, wanneer zij spreken over het huwelijk in 't algemeen. Het eerste wat wij hooren zijn herhaalde klagten over verbindtenissen, die niet veel anders waren dan financiëele operaties en berekeningen [1]). Als E. Wolff eene moeder voorstelt [2]), die in een gesprek met haar dochter over het huwelijk, deze eene echtverbintenis met een rijk man wil leeren beschouwen als de begeerlijkste, laat zij die moeder o. a. zeggen: dat eene vrouw den man moet houden voor een persoon, die haar toevallig redt uit eenige ongemakkelijke gewoonten, aan haar jonkvrouwelijken staat verbonden, en aan wien eene vrouw geen grooter verpligting heeft dan een schuldenaar, wien het tegenliep, jegens een woekeraar gevoelt, die hem op zijn eerlijk gezigt en uit vriendschap geld leende tegen twintig percent. Als het meisje, natuurlijk geenszins overtuigd, zich voor 't oogenblik zoekt te redden

1) *Algem. Spect.* II: 1.
2) *De Grijzaard* I: 57.

door de bedenking, dat zij dien heer niet eens van nabij kent en niet weet wie hij is, antwoordt de moeder zeer bedaard: »bezit gij geene kennis genoeg van hem, daar gij weet, dat hij honderd duizend guldens bezit?" En jufvrouw Wolff was zóó weinig gewoon haar karakters te overdrijven, dat zij zich veeleer verdedigen moest tegen de beschuldiging, van personen te hebben geteekend, die men zonder veel moeite kon herkennen. Dezelfde schrijfster, die *Martha de Harde* naar het leven schetste, durft toch elders verzekeren: ik weet dat liefde in hedendaagsche huwelijken een vrij raar ingredient is [1]). Volgens haar is een huwelijk niet ongewoon [2]), waarin »Mevrouw met haar Cecisbeo soupeert, terwijl Mijnheer bij zijn mooi bruinetje den nacht doorbrengt." En elders [3]) zegt zij — het is in een der weinige stukken in *de Grijzaard*, waar haar naam onder staat — »de bedorven smaak dezer dartele eeuw is zoo groot, dat men onder onze eerste lieden zich als schaamt getrouwt te zijn. Die Heeren zullen zich niet schamen met hunne Maitresses gezien te worden, maar met de vrouw, die zij voor hun verkoren, en met wie zij plegtig getrouwt zijn, dat is waarlijk al te burgerlijk, en zou een slegt bewijs van wellevendheid zijn. Waren de vrouwen min schuldig, ik zoude hunne mannen met meer gestrengheid behandelen; dog ik vrees te moeten zeggen dat de *corruptie* in dit stuk, aan beide zijden even ver is doorgedrongen. Mevrouw is nooit zoo in haar *bel humeur*, en nooit zoo voordelig gekleed dan als Mijnheer elders geoccupeerd is. En Mijnheer is nooit zoo *polit*, zoo *charmant*, zoo — ik weet niet hoe, dan als hij zijne vrouw niet bij zich heeft. Ik spreek hier niet van die onwaardige creatuuren, die

1) *De Grijzaard* II: 265.

2) t. a. p. 268.

3 t. a. p. 303.

eene lieve fraaije vrouw minder stellen dan een onaangenaam kladdig dier, dat hare geile liefkoozingen aan hem verkoopt: zulke schandvlekken doe ik de eer niet van aan hun te denken. Ik bepaal alles in de *galanterie* en wil gelooven dat d' onkuischheid zelden triomf zingt; dog hoe elendig is het leven van zulke Grooten? Geen achting, geen vertrouwen; geen liefde dierhalven, en dat in een staat die middelmatig gelukkig of ongelukkig zijn kan, voor elk man voor ydere vrouw die een teder hart en een gezond verstand hebben! Mijnheer heeft zijne partijen; Mevrouw heeft de hare. Elendige beklagenswaardige wichten, die uit diergelijke driften van zoo een paar bij ongeluk geboren worden! Uw vader is geen vader voor u; uws moeders hart zult gij nooit over u bewogen zien. Zoodra ziet gij 't licht niet of men verbant u onder huurlingen, en 't is geen wonder dat men u zoo ver van wel en gezond te zijn, er ziet uitzien!" Men kan hier tegen over zetten een huwelijksleven als in dezen stand gesleten werd in het huis op de Heerengracht »naast de Moriaantjes," door van Lennep met zulke liefelijke kleuren geteekend; ik ding er niets van af indien iemand beweert, dat er vele gelukkige huisgezinnen waren; de gedachtenis van regtschapene voorouders leeft nog voort in menigen familiekring. Maar indien v. L. een getrouw verhaler is, E. Wolff is eene fijne opmerkster, die haar tijd kende, en door v. L. zelven vrijgesproken wordt van de zucht om *tales of high life* op 't papier te brengen [1]). Hoe meer ik het voor het overige allerbelangrijkste werk van v. L. vergelijk met de Spectatoriale geschriften, des te duidelijker wordt het mij, dat v. L. wel het leven heeft geteekend van ééne patricische familie, maar dat men hierop het *ex uno disce omnes* geenszins kan toepassen.

---

1) A. w. II voorw. bl. IX.

Hij ziet den geheelen tijd, waarover hij handelt, in het vriendelijk licht, waarin het huis te Manpad lag, en de eenige wolk zijn de patriotten. Met zekere luchtigheid stapt hij dan ook heen over sommige ergernissen, die hij toch wel opmerken moest; doorgaans is hij bezig met de vorige eeuw te prijzen, en het goede uit te meten dat hij in haar vond.

Maar ik was begonnen te spreken over de waardering, of liever over de miskenning van het huwelijk, ééne der vruchten van den geest des tijds. Dat juist de toegenomen weelde en de vele behoeften, die men zich schiep, naar eene rijke partij deden uitzien en voor een goed huwelijk rekenen, wat er alle voorwaarden van miste, wordt door *de Denker* in het licht gesteld [1]). Langzamerhand werd het getal huwelijken, dat gesloten werd, minder, omdat er voor eene huishouding zooveel noodig was, en men tot den eenvoud der vaderen niet verkoos terug te keeren. Een van deze schrijvers verzekert, dat hij lijsten gezien heeft van plaatsen, waar een zesde, een vierde, een derde, ja zelfs maar de helft der huwelijken werd aangegaan van vroeger, ofschoon het getal inwoners hetzelfde gebleven of niet noemenswaard verminderd was [2]). Wij haasten ons, zoo roept hij weeklagend uit, om te gronde te gaan, alsof wij te laat zouden komen, en hij meent, dat er van zijn volk weldra niet meer zal overblijven dan een puinhoop, waarop de vreemde natiën zullen schrijven:

> Hier woond' een vrij en moedig volk,
> Dat uit moeras en waterkolk
> Gereezen, elk een wetten schreef,
> Zoolang het bij zijn deugden bleef;

---

1) A. w. I: 337 vv.

2) *De Denker* XI: 247,

Verbasterd in zijn nageslagt,
Verloor het rijkdom, eer en magt,
Door dartle weelde en pragt verdronken,
Is 't in dees ouden poel verzonken.

Dat in zulk een stand van zaken menig huwelijk den vloek der koppelarij droeg, ligt voor de hand. Maitressen komen in de Spectatoriale geschriften op zoo vele plaatsen voor als een gewone vlek, dat ik maar niet beginnen zal met ze te vermelden. Ik wil den tegenwoordigen tijd niet hoog verheffen, maar het maakt op ons toch een zonderlingen indruk, als wij in twee van de degelijkste geschriften lezen [1]), hoe het geen ongewoon verschijnsel was, sommige heeren in het publiek zich te hooren verheffen op gunsten, die zij nooit hadden ontvangen, terwijl zij zelfs de vrouwen bij name noemden, die voor hen waren bezweken. Al is er maar een derde waar in het kreupele hekeldicht: *Laura, of levensverhaal van het hedendaagsche modieuze Jufferschap*, waarop de *Algemeene Spectator* (I. 209) zijne lezers vergast, dan moet de onbeschaamdheid in sommige kringen al hoog zijn geklommen, en is het motto geregtvaardigd, waaronder dat vertoog verscheen: *peccatum trahit peccatum*, de eene zonde komt uit de andere voort.

Daar was trouwens iets aan vast zich te verbinden aan eene dame, die gewoon was in haar ouders huis, eerst laat op den dag, met den zijden mantel omgeslagen van boven te komen, lusteloos haar koffij of chocolade dronk, om na een uur of drie onder handen van den kapper gezeten te hebben, zich eindelijk voor het middagmaal te kleeden en den avond op het salet door te brengen [2]). Ziet men tegenwoordig nog het dwaze ver-

1) *De Denker* II: 334; *de Grijzaard* II: 348.
2 *De Denker* XI: 363.

schijnsel, dat men in ons land allerlei Fransche of Zwitsersche dames inhaalt, om als gouvernantes onze kinderen te onderwijzen en op te voeden zoo 't heet, terwijl onze Hollandsche meisjes om haar degelijkheid in het buitenland, vooral in Engeland, als onderwijzeressen worden gezocht, in het tijdperk dat ik tracht te beschrijven, was een Fransche Mademoiselle voor velen onmisbaar. Het was doorgaans niet veel bijzonders, en in de *Bijdragen tot het menschelijk geluk* (I: 277) lees ik dit harde vonnis (1789): »De jegens Frankrijk zoo goed gezinde Nederlanders schijnen over het algemeen, met het vrouwelijk uitschot dier natie reeds te vreden te zijn. Verouderde theaterprinsessen, uitgediende juffers van vermaak, afgedankte kameniers, jonge weduwen die nooit getrouwd waren, en rond reisden om hare ontrouwe minnaars op te zoeken enz. enz. zijn de meeste in Nederland zoo hoog geëérde Mademoiselles." Het vonnis werd wel aangevallen (a. w. IV: 417), maar de schrijver bleef bij zijn oordeel volharden, en verklaarde zeker te weten, dat het zoo was. Alle institutrices waren ook niet van het geslacht Wägeli, en wat had het juffertje op de zoogenaamde »konst en kostschool" veel anders geleerd dan wat keukenfransch, wat dansen en een airtje op de clavecimbaal? Haar voornaamste bekwaamheid bestond in het toen onmisbaar inleggen van confituren, waarvan van Lennep nog zulke aangename herinneringen had, en in het stikken van *Point de Reine* of eenig ander patroon [1]). Misschien bragt zij een deel van haar tijd door met haar verzameling van kapellen en insecten [2]), om dat de mode eischte, dat zij meê kon

---

1) *Nederl. Spectator* VI: 185 vv.

2) Opgezette vogels waren niet minder in den smaak, *de Nederl. Spect.* XI: 105 vv.

praten over een *Page de Reine* en een *Paauwoog* [1]), maar overigens paste zij niet beter dan aan de quadrille tafel of in de balzaal, om er de galanterien der heeren te ontvangen en te beantwoorden, indien de geestigheden der don Juan's niet al te équivoque waren, hetgeen intusschen maar al te dikwijls het geval was [2]).

Schatten waren er noodig om eene huishouding op te zetten, zoo als menigeen die verlangde. 't Maakte weinig of geen verschil, dat de dames zich niet meer als vroeger versierden met *point d' Espagne* maar het *gallon à la Grecque* verkozen, en het was eenerlei of zij en *bergère* gekapt gingen en niet *à la Grecque* met een *pain de sucre* getooid of *à la négligente*, *à la Caquetou* of *à la l' aile de Pigeon* [3]). Het was even goed of even gek, al naar men 't neemt, en in ieder geval kwam het even duur uit. Zij hadden eene ruime keuze, vooral nadat *de Beaumont*, *Coëffeur á la Mode*, achtenveertig afbeeldsels van nieuwmodische kapsels in koperen platen te Amsterdam bij den boekverkooper Kok had uitgegeven; een werkje dat sommige dames achter hare almanakken lieten binden, om het altijd bij de hand te hebben (*de Denker* VII: 413). Maar de weelderigheid klom zóó hoog, dat de vrouw van menigen rijken koopman niet tevreden was, als zij niet haar zes meiden, twee koetsiers, drie lijfknechten en een kok tot haar dienst had [4]). Laat in den nacht tot twee, drie uren aan

1) *Nederl. Spectator* XI: 82. *De Onderzoeker* III: 411 vv.

2) *Nederl. Spectator* XI: 83. Tusschen de klaagtoonen van *de Nederl. Spect.* in 1759 over dit punt en die van *de Rhapsodist* in 1773 is geen verschil, en de laatste wijst er op, dat alles, wat de eerste hierover had gezegd, zonder eenigen invloed gebleven was, (III: 163).

3) In 1778 sierden sommige dames hare hoofden op met stekelvarkens en honden. Men noemde die kapsels *en hérisson* en *en hien couchant*, zie *de Borger* I: 235.

4) *De Denker* II: 330.

de speeltafel te zitten, in het luidruchtig gezelschap van galante Petit-maîtres, scheen voor velen eene behoefte en een genot [1]), maar voor een gelukkig huiselijk leven was het de doòd. Zie hier wat een Geldersche dame, kort geleden in Amsterdam getrouwd, den 13 Augustus 1770 o. a. aan haar vriendin op de Veluwe schrijft [2]).

Waardste Vriendin!

»Voor eenige maanden zijn wij met traanen van elkander gescheiden. Met smerte zaagt gij mij naar Amsterdam gaan, de plaats waar ik, naar Uwe begrippen in de handen der groote wereld vallen zou. U zag ik op de eenzame eenvoudige Veluw blijven. — In Uw laatste brief vraagt gij mij, of ik hier al gewend ben? of ik mijne oude levenswijze zo ver het hier geschieden kan behouden dan wel dezelve veranderd hebbe?" — Na in 't algemeen verzekerd te hebben, dat zij bekeerd is van hare dwaze Veluwsche gewoonten en nu eerst leeft, gaat zij voort met deze bijzonderheden. »Ik val van de koffijtafel in handen van een aankwekeling van *Monsieur* Beaumont, anders gezegd (want wie kent deezen beroemden man op de Veluwe) eenen galanten coëffeerder, die mij het genoegen geeft, onder het vertellen van deze of geene *Amourettes* in de stad voorgevallen, van drie uuren lang zijne kunst met de krultang aan mijn hoofd te exerceeren, zonder eenige martelizatie mij aan te doen, Uit agt en veertig soorten van kapzels geeft hij mij de keuze. Heeft hij van huis gaande, op zijn barometer gezien (dit doet hij altoos vooraf) dat het regenen zal, dan beweegt hij mij zulk een kapzel te verkiezen, dat tegen de *tempeesten* bestand is. Is het gelijk heden, fraai

1) T. a. p.
2) A. w. VIII: 261.

weder, dan siert hij mij zoo netjes op als eene Engelin, zeggende: Mevrouw, men zal dezen avond op het salet niet zeggen: daar is de Geldersche Boerin! Kwam ik nu onder uw oog, gij zoudt mij en *vérité*, niet kennen. Ik zie er hemelsch uit met mijn nieuw kapzel, dat ik met al mijn wijsheid u niet beschrijven kan. Och! gij mogt het eens zien. Het bestaat onder anderen uit eenen doek, die van het hoofd over de ooren onder de kin gaat, en mijn meid, voor de eerste reis dat ziende, zo bedroog, dat ze uitriep: Och! Mevrouw, heb je deezen nagt zulk een tantpijn gehad! wel wat smert dat mij; zal ik gaauw heenen loopen, en haalen den Docter? malle meid, antwoordde ik, zijn uwe herssenen ligt geballast? Ziet ge niet, dat ik er zoo frisch uit zie als een hoen, mij deert niets; woon je te Amsterdam, en ken je het nieuwst modische kapzel niet?... Laat ik, Vriendin! uwe ouderwetsche levenswijze vervolgen: voor den eeten doet gij eene kleine wandeling, of bezoekt eene kranke boerin, of doet eenig ander zogenoemd liefdewerk: ik hou mij daarmede niet op, men heeft mij geleerd, dat dit Doctors werk is; ik, in volle *parade* gekleed en uitgestreeken, gaa in mijne zijkamer zitten, want de wellevende waereld is te *geciviliseerd* om dan de buurt rond te loopen, om te zien, welke zieken *soupe* van de tafel noodig hebben. Men komt mij visites geeven, doch wij verslaaven ons niet om die te ontvangen. Ik gluur agter de gordijntjes, ik ben niet thuis, en zie de Dames weder wegrijden, want haar uit de koets te laten komen, zou een *afront* zijn: morgen gaa ik haar eene *contra-visite* geeven, maar zij zullen mij niet ontvangen, en tevrede zijn, als zij uit haare zijkamers op mij, in de koets zittende, een oogenblikje kunnen tuuren. Ben ik moede van zitten, ik staa op, en gaa naar mijne drukpers; maar denk niet, dit woord leezende, dat mijnheer een Boek-

worm geworden is: neen, wij hebben die *machine* in 't klein in huis, om daarmede op kleine kaartjes onze naamen te drukken, en als ik de bovengemelde *visites* met de koets doe, dezelven aan de huizen af te geeven, ten einde men weete, wie er geweest zij; of heb ik geen lust om uit te rijden, dan laat ik ze door mijnen knegt maar rondbrengen, zelfs bij lieden van rang, die ik nooit gezien heb, en mogelijk nooit zien zal. Ik kan dus op eenen namiddag zoveele *visites* doen, als er dagen in een paar maanden zijn; ik geef net zoveel kaartjes uit, als ik ontvang, en ben verzekerd, dat ik voor sommigen, die ik in Maart uitgeef, geene anderen dan in November zal terug krijgen. Wat zeg je? is dat niet een hemelsch leven? Verveelt mij dat, ik gaa in mijne nieuwe *Fransche* boeken leezen, welken mij de dames, door haaren Boekverkooper, reeds bezorgd hebben; want de *Hollandsche* die ik medegebragt heb, zeggen zij, zijn zonder smaak; de *Engelschen* als die van *Dodridge*, *Young*, *Hervey*, *Bennet* enz. zijn te *melankoliek;* al wat in de *Franschen* is, is *divin*, is geest en leven... Als gij uw theegoed afwascht, gaa ik zonder honger aan tafel zitten, wie toch mag een vraat zijn? Brengt mijn lieve man houw! mijnheer moet ik zeggen, gasten thuis, dan moet ik de honneurs van het huis ophouden, tot dat het tijd wordt om naar het salet te gaan: dan verschijnt de koets voor de deur, ik prevele eenige woorden om een gebed te vertoonen [1]); de gasten nemen hun afscheid; mijnheer keert naar zijne bezigheden terug, of gaat wat leezen in zijne *Hollandsche* en *Engelsche* Bibliotheek. — Dan verschijn ik met een grootsche houding, als eene Princes,

---

1) De Geldersche adel schijnt in dien tijd nog de gewoonte gehad te hebben van, staande achter den stoel, vóór en na het middag- en avondmaal te bidden, zie t. a. p. bl. 259.

op 't *salet*, met de overblijfzelen van eene natuurlijke blijheid, van agteloosheid van gewaad, van straffe zoetigheid in 't gelaat, en van eerbaare vrijpostigheid in mijn gedrag; met de overblijfzelen zeg ik, want wat ik doe, ik kan ze nog niet geheel overwinnen, en in derzelver plaats eene gemaakte houding, bleeke tronie en kwijnende lonken vertoonen. Als ik nog twaalf voeten van 't *salet* ben, stuift de parfuum geur, die de *Toilet-apteek* mij, na eenen arbeid van een paar uuren gegeven heeft, alreede daarin, de dames ruiken dezelve, staan op, neigen eerbiedig als ik inkoome, en de heeren buigen zich voor mij als knipmesjes: gezeeten zijnde, tuurer - " een geheelen avond in geschilderde blaadjes — en na onze zinnen geweldig ingespannen te hebben, kee ren wij laat naa huis, *extra* voldaan over onze *charmante* bijeenkomst. Dit gaat zo den eenen dag voor, en de anderen na; jammer is het maar, dat die levenswijs niet eeuwig zal duuren, en wij eens moeten sterven....

Ziedaar mijne beminde Margareta! in welken heuchelijken staat mijn huwelijk en de verandering van plaats mij gebragt heeft. Neem deel in mijn geluk; en wanneer gij, wat jaloers over mijne bekeering, dezen staat benijdt, koom schielijk over; uwe jeugd en bekoorlijkheden zullen hier ligtelijk eenen minnaar voor u opdoen, die u uit dezelfde boerschheid verlossen zal, waaruit mijn Heer mij verlost heeft, en wij zullen dan te zaamen een hemelsch leven leiden.

Geef mij een toestemmend antwoord, waarin zich ten hoogsten zal verblijden

HENRIETTA.

Hoe het antwoord uitviel, dat in het volgende vertoog opgenomen werd, behoef ik niet te zeggen. Had deze dame nog te worstelen met »overblijfzelen", hoe zullen

zij dan geweest zijn, die in zulk een kring groot waren geworden. Dat de Spectators in de schildering van het onbeduidende leven der dames geen al te sterke kleuren gebruiken, blijkt mij, daar mij juist eene opmerking over dien tijd in handen valt, die van Lennep (a w. I: 185) toch niet achterwege heeft kunnen houden. Hij zegt niet minder dan dit: »De jonge dames leidden toen algemeen wat men thands een zeer waereldsch leven zou noemen; van de brieven uit dien tijd onder mij berustende zijn er misschien vijftig, waarin van bals en komediepartijen gesproken wordt," en hij vindt daarin vooral de verklaring van het zonderling verschijnsel, dat zijn vader, die reeds als jongeling door gaven van verstand en hart uitmuntte, zoo menigmaal vruchteloos zijn hof heeft gemaakt. Het meerendeel der jonge dames wenschte echter geen man, die »zoo heel braaf en zoo heel wijs" was. Mij dunkt, dit is een zegel op het oordeel, door onze schrijvers uitgebragt.

Hard is het vonnis van *de Denker* (III: 179), maar het schijnt ten deele toch waar te zijn: »Onze rijke vrouwen worden van jongs opgebragt niet om moeders te zijn maar om gehuurde maitressen te zijn van hunne mans — omtrent de vaders is 't niet beter gelegen." Het woord van Quinctilianus (*de Or. dial.* § 29) aangaande Rome, acht hij op Amsterdam toepasselijk: »'t schijnt, dat de eigenaardige zonden van deze stad reeds in den moederschoot worden ontvangen."

Het oordeel van *de Denker* vinden wij ook elders, wat de hoofdzaak aangaat. Wij gaan voort om er een en ander van mee te deelen, dat vooral betrekking heeft op de levensmanier der vrouwen; de mannen krijgen straks hun beurt; de eene helft van ons geslacht had toch naar hetgeen de Spectators zeggen, de andere niets te verwijten. Aangaande het beuzelachtige en weelderige van

veler levenswijze hebben zij niet weinig aan te merken en ook toen vonden de zedemeesters het »een zeer waereldsch leven," al gebruikten zij er andere woorden voor.

Wij doen een enkelen stap terug. Als de bruidsdagen te midden van stijve pracht, die de gulle vrolijkheid van vroegere dagen verdrongen had, zoo dat het kaartspel de leegte soms moest aanvullen [1]), ten einde waren, en het jonge paar bij overdadige staatsie, ook de vaak ongezouten taal der huwelijkszangen had genoten [2]), werd het leven een tijd lang voortgezet op de manier, die wij zoo even door *de Denker* hoorden beschrijven. Het was voor de dame een gelukkige dag, toen zij 's morgens in het nieuwsblad de volgende advertentie las.

»Solair, Perruquier Friseur, nouvellement arrivé de Paris, offre ses services aux Messieurs et aux Dames, tant pour couper les cheveux que pour friser et accommoder à la dernière mode: il fait aussi des Perruques dans le gout le plus nouveau. Il demeure à Amsterdam chez Jan Delhaax, dans le Barberstraat, la troisième maison du Nes [3])."

Een kapper toch was eene levenszaak. De laatste mode was het haar op het achterhoofd te laten vlechten, en de meester verscheen »met twee of drie knevels van knegten" om de haarstreng zoo stijf mogelijk in een te dringen, waar een voormiddag meê heen ging. Maar deze dames hadden niets te verzuimen, en al had Solair misschien plan om nu eens het haar in losse krullen te laten hangen, de voormiddag kwam er toch wel meê vol. Het ging Solair naar den vleesche, en weldra woonde hij niet meer bij Jan Delhaax, maar had

---

1) *De Nederl. Spectator* VII: 174.
2) *De Nederl. Critius* I: 218. *De Denker* X: 249 vv.
3) *De Philanthrope* III: 42.

hij zelf in de Nes een winkel opgezet [1]). De mode om het haar in een staart te vlechten, gelijk de mannen eertijds ook deden, en die den oorspronkelijken naam van *Ramillies* behield, bleef evenwel bestaan. Gelukkig, meenden sommigen, dat de dames de gewoonte hadden ze op te laten binden, aangezien men anders al ligt gedacht zou hebben, dat zij leden aan het ongemak, waaraan de geleerden den naam van *Plica Polonica* gaven [2]).

Overigens was er nog al wat verandering in het toilet. De lange slippen, de paardenhoeven kappen, de kanten huiven, de pruisische kinmutsen waren verdwenen, om plaats te maken voor de zoogenaamde *Witjes*, een enkel takje van kunstbloemen op het bloote hoofd. Het artikel hoeden was toen al even weinig bestendig als nu. De zeekapers, de flodderhoeden, de princessenkappen en de spaanen hoedjes werden nu gedragen door oude vrouwen en dienstboden, welke toen nog een mode ten achter schenen te zijn. De dame van fatsoen droeg tegen het jaar 1760 een hoed, van voren en van achter op gelijke breedte en hoogte omgeslagen, een vorm die wel weinig voldeed aan het doel van een hoofddeksel, bescherming tegen te sterk licht, stekende zonnestralen en guur weder, maar die aan de dames een air van stoutheid en onbeschaamdheid gaf, bij velen meer dan schijn [3]). Men zou haast zeggen: *tout comme chez nous.*

Hoe dikwijls de mode hierin nog groote of kleine veranderingen zou brengen, behoef ik, dunkt mij, niet in het breede te beschrijven; daar is al ligt gelegenheid om er nog iets van te zeggen. Beter werd het niet. *De Denker* die lang had nagelaten over kleeding en der-

---

1) *De Philanthrope* III: 346.

2) T. a. p. 350.

3) *De Philanthrope* III: 350.

gelijke artikelen te spreken, kon zich in 1764 niet langer bedwingen, toen de dames *bonnets à la Ramponneau*, *à la Baraquette* en *Dormeuses* begonnen te dragen, waaraan geen zweem van sierlijkheid te zien was. De eerste zag er uit of men twee mutsen op elkander had, de andere scheen een mengsel van eene oude Hollandsche trekmuts en een nagtkapertje van een Brabantsche kantenkoopster. De laatste had veel van een ronde slaapmuts, zoo als de dienstmeiden toen gebruikten, met ooglappen van een paardenhoofdstel. In 1799 sierden de dames zich op met pruiken [1]), niet alleen van een andere kleur dan haar eigen haar, maar nu eens b. v. met een bruine en dan weder met een zwarte. Eene nicht van D. J. van Lennep, die eene bekoorlijke blondine was en zich op deze wijze had mismaakt, werd door hem over deze dwaasheid bespot in *de Arke Noach's* bl. 19 vv. Daarop ziet ook wat dezelfde schrijver, die in *de Arke Noachs* onder den naam van *Zwaaneveder* optreedt, in de *Geschiedenis van de Paruik* zegt (a. w. bl. 37):

»Zij geeven nu de zwarte pruik
De blonde schoone ten gebruik."

Maar de onbeschaamdheid, waarvan ik met een enkel woord gewaagde, kwam vooral uit in de geheele manier van kleeden of ontkleeden, want de liefhebberij was bepaald voor het naakte. Hoe die in dezen tijd ten toon werd gesteld, blijkt uit het volgende [2]). »In de dagen

1) Het schijnt echter, dat men daarmeê reeds veel vroeger was begonnen. In *de Nederl. Criticus* (1750) vind ik er gewag van gemaakt (a. w. II: 378). „Mijn vrouw" klaagt daar een man „die nu ook een pruik tot in den nek draagt, kost mij zoo verbruid veel geld, dat ik in andere stukken menageren moet.

2) *De Philanthrope* III: 347.

van koningin Elizabeth was het in Engeland en hier de mode, dat de vrouwen zoo veele gedeelten van haar ligchaam wegmoffelden en bedekten, als mogelijk was; hare halzen waren omvangen met breede kraagen, die zich naar voren over haare boezems uitbreidden, en haare mouwen, zoo lang als de armen, wierden vastgehegt rondom de gewrigten der handen, terwijl het den voeten toegelaten was, eventjes van onder de zwaare en lange zedige rokken uit te kijken; zoo dat niets anders dan de tronie bloot gesteld wierd aan het stout gezicht der mannen. In onze dagen zijn de vrouwen tot een tegenovergesteld uiterste overgegaan en kleeden zich dun en kort van rokken als de Tyrolsche, of lang en lugtig als de Chineesche dames; zij ontsloegen zich voorzigtig van zoo veele kleederen, als zij met mogelijkheid en betamelijk konden afleggen; de nek en boezem raakten bloot en van de nijdige halsdoeken bevrijd, en het rijglijf zonk neder ter halve wege van den middel, terwijl de beenen meer ruimte uit de naarmaate rijzende rokken verkreegen. De minnaar werd dus niet alleen door de naakte bekoorlijkheden, die van voren zijn gezicht aandeeden, getroffen, maar de dames hadden ook, gelijk de Partische vrouwen, de kunst geleerd om van achter te wonden, en trokken de aandacht der mannen niet minder door het vertoonen van hare naakte schouderen, welken, gelijk een jong docter eens aanmerkte, de houding hadden, alsof ze gereed waren om er een Spaansche vlieg op te laten *appliceeren*. Naakte dames waren niet alleen de verwondering van *assembleés* en *balen*, maar bijzondere bijeenkomsten zelfs wierden gestoffeerd met *Iphigenia's*, ontkleed en gereed ter offerande, en als wij veele zulke heete zomers, als deze is geweest (het was in 1759), kregen, zullen de dames mogelijk de dunheid der gewaden nog tot een grooter

uitstekendheid brengen, en met rokken van doorschijnend gaas of kamerijksdoek in 't openbaar verschijnen. En zoo de mannen den voorgang der tedere sexe volgden, en hunne kleederen ook meer verdunden, dan beef ik, als ik aan de gevolgen denk, want zij behoeven niet veel verandering te maaken, of de galandste heeren zullen, zonder broeken, gelijk de Mexicanen en Bergschotten, met hunne *maitressen* kunnen *badineeren.*" [1])

In weerwil van dit minimun van kleeding was er toch nog al wat noodig. Werden vroeger juweelen en edele steenen alleen gedragen door menschen van aanzien, en heugde 't nog enkelen ouden van dagen, dat burgervrouwen zich vergenoegden met zoogenaamde Amertsfoortsche steentjes en koralen, nu meende ook de vrouw van een eenvoudig koopman regt te hebben op juweelen hangers, een diamanten collier met zoogenaamde *esclavage* die er onder aanhing, aigretten, portretten *en miniature*, met diamanten omzet en als bracelet gedragen, mitsgaders op eene vergadering duim- en vingerringen, soms zes, zeven boven elkander, waarin de vingers »volkomen vastgekramd" waren [2]). Op het Museum *Boijmans* hangt een schilderij, voorstellende een man en eene vrouw, ten voeten uit, een leelijk paar maar prachtig geschilderd, waarvan de dame zulk een duimring draagt.

Tot den opschik behoorde natuurlijk de kostbare waaijer, maar niet minder de snuifdoos, [3]) een noodzakelijk bestanddeel van het toilet eener jonge dame, die zoo goed als de eerste fat haar *Rappé violet de Strasbourg* uit eene echte Parijsche doos *à la silhouette* genoot, of scheen

---

1) Sommige dames lieten geregeld poppen, naar de laatste mode gekleed, uit Frankrijk en Engeland komen, om altijd op de hoogte te zijn. Zie *Zinrijk-Woordenboek*, I: 238.

2) *De Philanthrope* V: 300.

3) A. w. V: 78.

te genieten, wat wij hopen. Iets later, omstreeks 1770, werd het gewoonte, dat de dames zich van oogglaasjes (oeuillettes) bedienden, zonder ze noodig te hebben; en met eene parapluie te loopen, al was er geen wolkje aan den hemel, was de laatste smaak. Ook de 18de eeuw had reeds hare *Bloomers*. Het was ten jare 1770 en daarna niets ongewoons, dames in amazonekleeren op de straat te zien wandelen, met manshoeden en staarten in 't haar, soms zelfs naar het schijnt met een degen op zij [1]). Aangaande de kleur, die in den zomer van 1776 algemeen gedragen werd, en nog andere bijzonderheden, vinden wij nader berigt in dezen brief uit Amsterdam geschreven [2]).

Lieve Annaatje!

Omdat gij gaarne tot de Amsterdamsche kermis op het instantelijk verzoek van de familie, te Groningen zoudt blijven, heb ik op uw bidden, met den laatsten beurtman drie van uwe zijde sakken in een koffer u toegezonden met een brief. Eene ontdekking van gewigt is oorzaak, dat ik u dezen thans met de post schrijve, omdat gij mij te verstaan gegeven hebt dat gij twee van dezelve gaarne zoudt laaten verwen, alzoo men in uwe stad zoo gij zegt die kunst schoon verstaat. Ik mag dat wel lijden, doch moet u tevens waarschuwen, dat gij geene kleur verkiezen moet, die in Groningen voor de nieuwste mode gehouden wordt, want dan zoud gij u deerlijk bedriegen. Alle onze gestreepte taffen gelijk uwe sakken zijn, hebben thans gedaan. De nieuwe kleur die zij moeten hebben, als gij ze thans verwen laat, is *couleur de puce*. Ik vrees maar, dat geen van de konstigste

1) *De Denker* XI: 19.
2) *De Vaderlander* II: 179.

Groningsche verwers dezelve aan uwe taffen zal weeten te geeven. Staalen heb ik er niet van, en als gij aan hun zegt, ze moeten met *couleur de puce* geverwd worden, ben ik bedugt, dat ze, u niet verstaande, voor een malloot zullen houden, of voor wat ergers. Doch om uwe eer op te houden en hun te toonen dat er niets van Sint Anne onder loopt, raad ik u, dat gij uwen oom verzoekt, aan uw huis te laaten komen op een helderen dag, een verwer, een schilder en een man, die een zonmicroscoop heeft; op eene Academie zal wel iemand zijn, die een zodanig instrument bezit. Vang vooraf eene groote vette schoonglinsterende vloo, waaraan men in dezen tijd zelden gebrek heeft, en zo gij ze al niet hebt, gij zult ze aan uw hondje wel vinden; laat de kunstenaar die voor het zonmicroscoop brengen en gebied dan uwen schilder, dat hij de bruine kleur van het diertje aanstonds met olie of waterverw regt uitschildere, waarvan de verwer en uwe eigene oogen moeten oordeelen. Die kleur moeten uwe sakken hebben. Zij is *veritable couleur de puce,* of opregte onvervalsche vlookleur, die u wel zal staan, omdat gij een blonde zijt, hoewel er anders te Parijs (want van daar komt zij) geen onderscheid in gemaakt word; de meeste dames daar zijn gelijk gij weet bruinetten. Alleen vrees ik, dat die omslag u of liever mij wat veel gelds zal kosten, en de verwer begrijpen zal, dat voor dezelve als voor een nieuw snufje, meer dan ordinair moet betaald worden: ook ben ik uit eenige vernoomene omstandigheden in vermoeden gebragt, dat deze kleur niet langer dan op zijn hoogst één jaar in trein zal blijven, alzo voor eenige dagen een geheel schip, geladen met *couleur de pou*, van Amsterdam naar Frankrijk vertrokken is. Ik kan ook wel begrijpen, waar dit van daan moet komen. De wippende aart der vlooien komt niet overeen met het karakter der dames, huppel-

den die diertjes dan kan het nog door den beugel. Uit dien hoofde zal dan de glinsterende bruine kleur niet langer stand houden, de grijze zal haar de baan doen ruimen, die zal alle dames beter troniën....

Ik heb in den brief bij het koffer vergeeten u te antwoorden op de veeren, waarom gij verzogt hebt. Draagt men die ook al te Groningen? Toen ik de familie laatst bezogt, droegen zelfs de adelijke jonge dames nog hoeden van stroo, zoals onze meiden, behalven dat ze wat kleinder waren en van vooren meer opgeboogen, en zo men haar daardoor niet kan onderscheiden, dan kende men ze aan de stoof met een zilveren hengel, die de meid haar agterna naar de kerk droeg. Zouden die kleuters van die onnosele dragt nu ook al herkomen zijn? — Hemel! Hoe veranderen onze jonge juffers schielijk ten goede! Dan, wat zij ook doen of naäapen, gij hebt geen veeren noodig: vooreerst, omdat men de korte, agter uit het kapsel over den nek hangende veeren, niet meer draagt; ten tweeden omdat het met mijne beurs niet conveniëert voor een stel veeren, die in den tijd van acht dagen versleeten zijn, twaalf gouden rijders te betaalen. Vader wil u wel kleden naar de mode, maar dit is vader te peper duur. Het moet u dan troost genoeg zijn, lieve Annaatje, dat men geen veeren meer draagt, maar wel *angola's* en *esprits*, doch die zijn nog van zoo nieuwe uitvinding, dat ik niet weet, waar men ze te Amsterdam verkoopt, en daarom kan ik ze u alsnog niet zenden. Ik heb er mij wel op geinformeerd, want gij weet dat vader zijne dogter gaarne plaisier doet, maar er niet agter kunnen komen. Ik heb ze nog maar twee van onze eerste dames zien dragen, dog het fatsoen zowel bekeeken, dat, hoewel ik niet weet, waar ze van gemaakt zijn, u echter genoeg kan beduiden, hoe gij ze moet laten maken. Een *angola* gelijkt volmaakt naar

eene kattenstaart. Ik kan niet denken, dat ze uitgevonden en in trein gebragt is door een heer, die daardoor zou hebben willen verbeelden, dat het karacter van veele juffers met den aart der katten zeer wel strookt. Die *louange* zou niet groot zijn, doch dit raakt u niet, want ik weet, dat gij omtrent uwe minnaars niet valsch nog ligtzinnig zijt, niet tegen hen mauwt nog hen krapt. De *angola*, om weder tot ons stuk te keeren, hangt van het boven- over het agterhoofd in den nek neer. Eene dame, die op een bal, asemblé of partij, heen en weer ziet, zoals doorgaans daar moet gaan, kwispelt met dien staart zeer galant en aartig. Ik beken het is wat kluchtig eene dame met het hoofd te zien kwispelen, maar dat doet niets ter zaake; het is afgepleit als men maar zegt, het is de mode, dat is hedendaagsch zoo veel als, het is de stem der natuur. Om die nu voor u gemaakt te krijgen heb ik dit bedagt. Aan 't huis van onze familie komen zekerlijk studenten, denkelijk ook die in de medicijnen studeren, en zoo wel katten als honden anatomiseeren. Gij zult kennis met die heeren gemaakt hebben. Verzoek hen, dat zij de staarten van die katten ongeschonden voor U bewaren, gelijk zij gaarne zullen doen, want die heeren onderzoeken zelden met het mes of de *medulla spinalis* tot het uiterste puntje van den staart loopt: Verzoek daarenboven dat zij die voor U *prepareeren*, zo noemt men dat, want anders zouden dezelven afgrijselijk stinken, en de hairen uitvallen tegen den tijd, dat gij die hier zult dragen; laat er aan het dikke boven einde een draadje in vast maaken, dat geen kunst is, men zal dat op een verborgene wijze in Uw kapsel vast kunnen zetten. Zeg hun niet, waartoe zij dienen moeten, er ligt hun niets aan gelegen en zo zij er U om plagen, verklaar dat het een present voor een Amsterdamsche dame is, dan liegt

gij niet: maar gij behoort er ten minste een paar douzain te hebben, nu gij er zo goed kunt aankomen, witte, zwarte, geele, bonte, ligtblaauwe enz. Gij behoeft ze juist in Groningen niet te draagen, want dat zou misselijk uitkomen, bewaar ze in een doos, lucht ze nu en dan eens, gij moet er alleen hier mêe pronken.

Maar wie zal U *Esprits* maaken? Daar weet ik geen weg mede. Gij zijt handig genoeg, maak er maar eenige op de gis, en zo de Groninsche dames veeren dragen, zet die in de plaats op Uw hoofd, met eene stoute beslissende verklaring, dat die de mode van Berlijn zijn, en de veeren gedaan hebben. Zij moeten zijn als een regtstaande veer vóór op het hoofd in de toepet, drie vierendeel van een ellelang, van trillend koperdraad, bewonden met allerlei kleuren van zijde, het toppunt moet vooral beweegbaar zijn op de minste omwending van het hoofd. In de zijde des draads moeten vastgezet worden kleine stukjes gekleurd of effen glas, zeer fijn, welke de blaazers van de Thermometerspijpen in Groningen U genoeg kunnen maaken. Die stukjes moeten de gedaante van veertjes hebben, zo dat het geheele stuk eene groote veer schijnt te zijn, van alle kanten met kleuren bezet: het komt er maar op aan, dat alles teêr is, en altoos trilt of in beweging blijft, om daardoor de vlugge geest van onze hedendaagsche vaderlandsche Dames uit te drukken — Ziedaar lieve Annaatje, wat ik Uw te schrijven had. Alleen heb ik vergeten te zeggen, dat gij ook Uwe gaaze halsneusdoeken [1]), handschoenen, linten, snuifdoos,

---

1) Van Lennep zegt a. w. III: 52: „In den kring waarin zich mijn grootmoeder bewoog, noemde men een „halsdoek," een *neusdoek*, zeker omdat men ze zoo hoog droeg dat de neus er bijna in verborgen was, en een „zakdoek" een *zakneusdoek*. In mijn moeders familie noemde men beide met den (thands nog) gewonen naam." Dr. N. Beets zond mij echter de volgende opmerking toe, met de vrijheid om ze over te nemen. „Met allen

de doozen van Uw toilet, waaiers, schoenen, zelfs de de linten van Uw broek met *couleur de puce* of *couleur de pou* moet laaten verwen.

Op duiten zal die kleur geen vat hebben, anders zou ik U raaden, de geenen die gij zondags aan de armen in het zakje geeft, ook te laten verwen, op dat men de giften van de fatsoenlijke lieden zou kunnen onderscheiden van de stuivers, dubbeltjes en zesthalven, die de zoogenoemde liefdaadige gemeene burgers geeven. Doch in alles kan ik U geen voorschrift opstellen, gij moet geeven en neemen, zo als het zich best schikt.

Gij verstaat, vertrouw ik, mijne vaderlijke meening genoeg, ik zal er mij op verlaaten, en U met sakken van *couleur de pou*, *Angola's* en *Esprits* terug verwagten. Groet de geheele Famillie van mij en Uwe moeder, Uwen broeder en Susters.

Ik zal altoos blijven met genegenheid,

Amsterdam den
29 May 1776.

Lieve Annaatje
UEd. Teerlievende Vader.

Indien wij ons zulk een dame als huisvrouw voorstellen van een koopman, zal deze niet veel aanleiding hebben gevonden om met koning Lemuël te zeggen, dat zij gelijk was aan de schepen van een handelaar, en haar onderhoud van verre deed komen, tenzij dat hij die bekende spreuk dus verstond, dat zij met niets te vreden was, of het moest uit den vreemde zijn.

---

eerbied voor v. L. geloof ik niet, dat zijne verklaring van den naam *neusdoek*, ook voor *halsdoek*, de rechte is. Als ware de halsdoek ook bij onze grootmoeders een *cache-nez!* Ook de Franschen noemden den halsdoek *mouchoir de cou*, en soms alleen *mouchoir*. Zie Lafontaine:

Auprès de lui la fait asseoir,
Prend une main, un bras, lève un coin du mouchoir."

De *sak*, waarover in dezen brief gesproken wordt, was een soort van vormeloos overkleed aan mannen en vrouwen gemeen, en niet ongelijk aan wat men nu een *paletot* noemt (v. L.).

Het bleef altijd door dezelfde neiging, die alles beheerschte, en voor niets scheen te wijken. »Een Duitsche Gouverneur — zoo klaagt *de Arke Noach's* in 1799 nog — eene Zwitsersche Gouvernante, ziedaar het rustpunt eener *fatsoenlijke opvoeding*: vreemde taal, vreemde tooi, vreemde manieren; ziedaar! wat men voor de oud Hollandsche zeden, die als van den aardbodem gebannen worden in de plaats stelt — wilt gij 't einde van dit alles — door zulk eene beschaafdheid en verlichting, door zulk eene opvoeding *word de zenuw der natie allengs verlamd, de beenderen worden murw, verliezen derzelver sterkte, en natuurlijker wijze valt het ligchaam krachteloos in een.*" Het is van belang zich hier te herinneren, *wie* zoo spreken, en uit welken kring deze stem opging. Al de deugden van Jufvr. Wägeli konden van Lennep niet bewegen van dit besluit iets af te dingen.

De dwaze voorliefde voor het vreemde openbaarde zich niet alleen in de keuze der gouverneurs en gouvernantes. Fransche en Zwitsersche lakeijen behoorden tot eene deftige huishouding, en bewaarden de meesters en de meesteressen voor de treurige noodzakelijkheid om althans tot hunne dienstboden in het Nederduitsch te moeten spreken [1]). Al die vreemde bestanddeelen, en de opeenhooping van dienstbaren, maakten de keuken niet beter. De onbeschaamdheid op het stuk van fooijen is bijna ongeloofelijk [2]). *De Algemeene Spectator* had in 1742 reeds bitter geklaagd over de misbruiken, die bij het geven van hetgeen toen *passagegeld* werd genoemd, waren ingeslopen, vooral omdat de dienstboden er op gehuurd werden en het dus eene belasting was, door den gastheer aan zijne vrienden opgelegd (t. a. p. II: 174 vv). Maar de kwaal werd met den tijd nog erger. In den Haag,

1) *De Denker* XII: 90.

2) T. a. p.

en elders ook, droegen heerenknechten gouden horloges, zoodat sommige heeren, om zich te onderscheiden, zilveren begonnen te dragen [1]). Geen wonder dat de dienstboden tot zulke buitensporigheden vervielen. Wij lezen, dat het op verschillende plaatsen o. a. gebruikelijk was, na eene gewone koffijvisite aan de kamenier een gulden te geven. »Dat heet notabene zijn fatzoen ophouden bij domestieken," zegt de schrijver, dien ik zoo even aanhaalde, en hij geeft zijn ergernis verder lucht door de verwachting uit te spreken, dat men eerlang een soort van ordonnantie te gemoet kon zien, door de dienstboden uitgevaardigd en van dezen inhoud:

»Als iemand onverwagt 's middags ten eeten komt, en niets meer dan de gewone pot is klaar gemaakt, zal betaalen drie sesthalven.

Als dat 's avonds gebeurt kan hij volstaan met twee te geeven, waarop men zeggen zal: ik bedankje, mijnheer of mevrouw. Als iemand 's middags te gast verzogt is, en men heeft twee of drie schotelen meer gereed gemaakt, moet hij ten minste vijf sesthalven geeven.

Zo dit 's avonds gebeurt, dan drie.

Als er behalve roode en witte wijn, fijne wijnen als champagne of bourgognewijn, op 't desert gedronken worden, zal hij 's middags een daaler, en voor 's avonds vier sesthalven betaalen. Blijft men 's middags en 's avonds eeten, zal men zich vergenoegen met twee guldens te ontvangen, gemerkt de tegenwoordige duure tijd.

Als iemand een nagt logeert, zal...."

Het misbruik, dat de dienstboden hielp bederven, werd door de heeren en vrouwen op allerlei wijzen gevoed. Het geld, dat men met het kaartspel gewonnen had, liet

---

1) *De Denker* VIII: 385 vv.

men op de speeltafeltjes liggen ten behoeve van de domestieken. De onbeschaamde vraag: of er niet een fooitje overschoot? was ook toen bij schippers en beurtlieden aan de orde, al hadden zij de vracht dubbel en dwars ontvangen, en als een heer van een diner vertrekkende, den knecht een paar zesthalven in de hand stopte, liep hij gevaar dat de brutale klant hem toevoegde: »ik ben gewoon een gulden te krijgen van diegeenen, welke 's middags aan ons huis eeten" [1]).

Dat deze heerenknechts of heeren-knechts, hunne »collegies" hadden, gelijk b. v. in Amsterdam al wat leefde 's avonds een »collegie" moest hebben, spreekt van zelf. Zij noemden elkaar in die achtbare vergaderingen met den naam van hunne respectieve meesters [2]), juist zooals het tegenwoordig nog in den Haag geschiedt, of weder geschiedt. Maar even natuurlijk is 't, dat het personeel er niet beter op werd, en zelfs zij, die genegen waren te erkennen, dat elke tijd zijne gebreken had, kwamen tot de overtuiging, dat de dienstboden nooit zoo slecht waren geweest als nu. Het voorbeeld van verkwisting, dat zij zagen, was een eerste reden, en een tweede de opeenhooping van boden. In vele huizen van kooplieden, van gewone regenten en rijke burgers, hield men twee, drie of vier knechts. Ieder van de kinderen had soms zijn eigen knecht, even als mijnheer en mevrouw [3]). Er was bijna geen dame, die er geen kamenier op nahield. Toezigt was er weinig of niet, en zoo werd het vertrek der dienstboden eene wereld van ongeregtigheden, eerst naar den regel: »zóó heer, zóó knecht," en vervolgens naar dien anderen: »die met pek omgaat,

---

1) *De Denker* VIII: 386—89.

2) *De Philanthrope* IV: 394 vv.

3) *De Opmerker* I: 316 vv.

wordt er meê besmet." Zij werden bedorven en bederven elkaâr [1]).

»Zóó heer, zóó knecht." Dit herinnert ons meteen de verpligting, om de Spectators ook te hooren aangaande de hoop des Vaderlands. De ergernissen zijn niet minder in getal, de tinten even donker. De indruk, dien wij ontvangen, aangaande den geest en de beginselen, die in vele kringen den boventoon hadden, is dezelfde.

Solair de kapper was ook hier een voornaam man, maar de wonderen die zijn krulijzer of dat van zijne collega's te voorschijn bragt, waren niet bevorderlijk voor een goed figuur. »De mode — dus spot een onzer schrijvers [2]) — heeft dunkt mij in lang geen geestiger krullen uitgevonden voor de heeren, dan die thans (1759) eenigen tijd in gebruik geweest zijn. Men ziet aan elke zijde des hoofds een krul, welke twee krullen zich van de ooren breder verheffen, en hunne hoogte bekomen hebbende, eindelijk zagtkens zwaaijen, en langs het achterhoofd krommen, alwaar zij met hunne twee punten elkander naderen. Ik heb mij altijd verbeeld, dat de vernuftige mode op eene aardige wijze de beide wieken heeft willen naarbootsen, die men Mercurius den dienaar van den oppermeester der Goden, en den Patroon der kooplieden aan zijn mutsje, bij de ooren geplant heeft. Zoo dikwijls ik te Amsterdam of te Rotterdam die gewiekte heeren op de beurs of elders ontmoette, verbeelde ik mij zoo veele Priesters en zoonen van den listigen en schranderen Mercurius te zien; bejegende ik dezelven in den Haage, dan dagt ik, ziedaar het kroost van den oppersten dienaar van Jupiter, dat hier met de vlugste gehoorzaamheid den wille zijner aardsche Godheid volbrengt."

1) *De Borger* I: 350.

2) *De Philanthrope* III: 47.

Naast Monsieur Solair stond Monsieur Pex, de bekwame en beroemde kleermaker, wiens naam ook geschreven is in de geschiedenis van onze vaderen, door hem gemaakt tot bleeke afdrukken van de Parijzer Petitmaîtres.

»Men eet, men drinkt, men snuift in 't Fransch, 't zijn Fransche zuchten,
't Zijn Fransche lonkjes, Fransch is 't wat men hoort en ziet,
Is niet Uw liefde Fransch, zij treft haar doelwit niet.
Men valt zelfs op zijn Fransch in d' armen zijner *dame:*
En d' eêlste streeltaal is: »*Mon Coeur! ma vie et flamme!*"

Zoo sprak de *Nederlandsche Spectator* (VII: 89) in 1755. Het leven der jonge lieden in die dagen wordt door denzelfden schrijver bij herhaling en met scherpe wapenen bestreden. Het waren zonen van oude Amsterdamsche families, die hem de trekken leverden voor dit beeld [1]). »Hij was gekleed in een dun sijde rokje en dito camisool, alles rijkelijk met goudt gegaloneerd; mij dagt op dit gezigt reets in de aangename Somer te zijn, had ik bijgeval niet het oog geslaagen op een ander heer, die zich zoodanig in het bondt gestoken hadt [2]), dat hij zeer ligt in 't blijspel van Alexander de Groote op het poëtenmaal voor beer zou hebben kunnen speelen; dog al verder een *à l'aile de Pigeon* opgemaakte paruik (neem niet kwalijk, dat ik hier de terminus artis gebruik) bedekte zijn Hollands Fransch hooftje; welke paruik Mr. la Fleur gansch niet vergeten hadt met een half uur ver riekende pomade te besmeeren. Witte zijde koussen en Engelsche schoenen, versiert met een paar schoone gespen, waren

1) *De Nederl. Spectator* VII: 24.

2) Wat later ontstond het gebruik dat de Heeren ook Moffen droegen van bont; sommigen hadden die van satijn of fluweel vg. *de Denker* XI: 24.

de dekzelen zijner voeten. Een klein apenhoedtje had hij onder zijn arm, dat hij dan eens in een mathematique driehoek, dan weer in een lankwerpig rondt wist te frommelen. Op zoo eene manier uitgedoscht, zat hij agter zijn juffer, die hij honderde aperijtjes wist te vertellen, en alzoo ik d'eer had van naast hem te zitten, kon ik alles hooren, wat hij teegen haar sprak. Het eerste *compliment*, dat hij maakte, was, *ach! charmante! vous êtes coiffé á la nouvelle mode de Paris, au dernier gout de Madame de P.... et vous avez aussi l'air si gracieux que cette Dame.* Ik dacht bij mij zelve, als ik die juffer was, dan zou ik dien heer gansch niet bedanken van mij bij zoo een schepzel te vergelijken, doch zij beantwoordde zulks met een diepe buiging. Ondertusschen viel haar oog op dien heer's handen; wel, mijnheer, zeide zij, gij schijnt een liefhebber van ringen, want ik zie er drie aan u handen. *Ja! adorable*, riep hij uit (haar de naam van jufvrouw te geven was te burgerlijk) *laat ik de honneur hebben van u de devisen, die autour van de ringetjes staan, eens voor te leezen. Deeze representeerde Cupidon op een char de triomphe met dit devies: toujours Vainqueur: en op dit ringetje heeft men geïmprimeerdt, Hercules avec ses armes et Omphale* (want hij heeft de eene of andere Fransche overzetting van Ovidius geleezen) *met dit autour: et moi j'aime aussy, en dit derde....*" en zoo gaat de fat nog wat voort, doortrokken van eau de Lavendel, Bergamotte enz., en zijne dame nu eens lastig vallende met een zwaar vergulden snuifdoos van *papier maché*, waaruit hij haar *rapé* aanbiedt, of met zijn schildpadden met goud ingelegde dito, waaruit zij, als zij 't verkiest, eene *prise d' Espagnol* kan genieten.

Zoo waren er in 1755, en tien jaren later schoot *de Denker* geen minder scherpe pijlen af op de naäpers der

Franschen [1]). Voor eenige jaren zegt hij, kwam er een troep Fransche comedianten in den Haag, waarvan sommigen een besmettelijk ongemak op het hoofd hadden, dat wij uit wellevendheid niet zullen noemen, en om hetwelk te kunnen smeeren, zij verpligt waren het hoofdhaar zeer kort af te snijden Dit stond afgrijselijk leelijk, maar zij wierpen er wat poeder over en overtuigden ons dat het de eerste Parijsche mode was. Aanstonds moesten alle paruikenmakers, haarsnijders en kappers door 't gansche land aan 't werk, om aan onze jonge heeren hun impoliet hoofdhaar af te snijden, en daar waren naauwelijks scharen genoeg te krijgen, om de natie wellevend te maken. Van binnen stond het hoofd onder denzelfden invloed als van buiten. De Fransche school was noodig om de beschuldiging, van een *petit bourgeois* te zijn, te ontgaan, en aangezien het land overstroomd werd van weggejaagde lakeijen of verloopen winkelknechts die voor de verandering »Monsieur" werden, was het onderwijs van verbazenden invloed op de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling hunner elèves, die het met een jaar vijf, zes, zoo ver hadden gebragt, dat zij Fransch konden *praten.* Een onschatbaar voordeel, inderdaad! roept *de Denker* in zijne verbolgenheid uit.

De *Petitmaîtres*, zoo is hun vaste naam — eerst tegen het einde der eeuw heetten zij *incroyables*, dat volgens *de Arke Noachs* bl. 183 beteekende »ongelooflijk gek voor iemand die het niet gezien heeft," — worden voortdurend op de vinnigste wijze doorgestreken. Tot een voorbeeld neem ik een drietal schetsen over uit verschillende jaren, 1760, 1772 en 1779, die door verschillende schrijvers opgesteld, ongeveer op hetzelfde neerkomen, en te zamen ons van zulk een jong mensch een vrij duidelijk denkbeeld geven.

1) *De Denker* I: 250, II: 1 vv., III: 50. 177.

»Dois je rire ou pleurer quand je vois nos Seigneurs,
Bourgeois de Sibaris, plus filles que leurs soeurs,
Et tous ces foux brillans que le beau-monde admire?"

Met deze vraag uit de »*Epîtres diverses*" vangt *de Grijzaard* aan (II: 241), als hij zich gezet heeft tot het beschrijven van die blinkende gekken, wier getal maar al te groot was, en dat hij doet in een brief hem door een bezorgde zuster geschreven, wier broeder in dit *illustre corps* eene eerste plaats innam. Onder anderen schrijft zij dit: »Na de dood van mijn vader, zondt mijne moeder hem (naar de wijze van ons land) op reis, om onder 't opzigt van een braaf Gouverneur, 't grootste gedeelte van Europa te zien. Zijn *Equipage* was in staat hem op alle publique plaatsen te doen ontvangen worden. Hij had een groot jaar uit geweest, toen, op zijn reis uit Italien zijn gouverneur storf. Men liet ons heertje, dat toen tweeentwintig jaren bereikt hadt reeds aan zijn eigen *directie* over, en hij zette zijn reis naar Frankrijk voort. Dat hij zich, naar de gewoone wijs van spreken, daar als een fatzoenlijk man gedragen heeft, blijkt genoegzaam. Hij had zijn *toilet* spijt de beste *coquette*. Hij heeft er in zoo verre zijn eigen taal vergeten, dat mij nog onlangs gevraagt wierdt, of die Fransche heer, die bij ons logeerde, wat met de Hollandsche spraak begon teregt te komen? Hij heeft er geleerd met de godsdienst te spotten, sterk te snuiven, met een piepend stemmetje te spreken, de woorden, *commun peuple* en *bourgeois* met een zeker *air de mépris* uit te spreken. Wij hooren dat hij zich *Marquis* de Belmont heeft laten noemen, en om tog als een man van rang te leven, een *maitres* gehouden heeft. Denk eens welk een zoete jongen onze vriend geworden is.

Met een *caquetou* van een half el, een kostbaar verslonst kleed, een kamisool zwaar gegaloneerd, en met

poeijer en snuif digtjes bestrooit; met linnen zoo zwart als dat van l'Habile mijn *coeffeur*, komt hij voor eenige weken met een *gedebaucheert* ligchaam (en niet weinig schulden) ons over de vloer. Hij gooide Mama en mij eenige complimenten naar 't hoofd, noemde zijne eige vleeschelijke moeder (die goeije vrouw!) *Madame*, en mij, *sa charmante soeur*, en vroeg hoe ik zoo *diaboliquement* slegt gekapt was? Mama sloeg handen en oogen naar boven, niet kunnende zich inbeelden, dat dit morsig zwierig Franschmantje haar zoon, de stut eener oude deftige Hollandsche familie was. Geen wonder! wij hadden hem, na vier jaren afwezigheid, heel anders thuis verwagt. Toen hij op reis ging had hij een gezond ligchaam, was vlug en sterk, en beloofde regt een schoon welgemaakt man te worden. Maar hoe ziet hij er uit! zwart, geel, mager en niet vrij van een kuchje, dat niet veel goeds aanduidt. Hij heeft een figuur meegebragt, die hij *son valet de chambre* noemt; de kladdigste dief die ooit een Hollandsche werkmeid dol gemaakt heeft; mede een origineel zou ik zeggen, indien hij zijn heer niet copiëerde, en juist zoo een rol in de keukens en in de voorhuizen speelde. als die in de salettes.

— — — Ons heertje ging *visites* doen, en zedert loopt er geen dag door, of ik zie een zwerm van die gekken, met welken hij verkeert, aan ons huis. Ik moet echter bekennen, dat onzen Koos de meesten van hen zoo verre overtreft, dat zij niet eens met *son valet de chambre* op een dag te noemen zijn. De jongen heeft ten minsten *un air dégagé*, *un air du grand monde*; daar die meeste uilskuikens alleen stijve *copien* van slegte *copien* zijn, die nooit uit hun moeders keuken geweest, noch eene andere waereld dan de Amsterdamsche gezien hebben.

Laat ik u eens beschrijven hoe ons zoete borstje zijn tijd

doorbrengt. Hij staat niet voor elf uuren op, en niet voordat hij wat *bouillon* gebruikt heeft. Dan laat hij zich en *robe de chambre* kleden, en onder 't ontbijt leest hij enige *billets doux* of krabbelt er antwoord op. Krabbelt zeg ik, want hij schrijft zoo volmaakt slegt, dat men zweeren zou dat hij ten minsten een Baron zijn moet, of hij doorloopt eenige *nouvelles*. Dan laat hij zijn hoofd wat op potsen, of ook wel tot volmaaktheid toe coëfferen; hier loopen doorgaands maar twee uuren mede om; want Monsieur *son valet de chambre* is wonderlijk handig en voortvarend. Hij laat zig *en negligé* kleden, in welk gewaad hij juist zijne *visites* doet, tegen dat mama en ik denken aan tafel te gaan; 't is hem nog veel te vroeg; 't is pas één uur. Hij spilt zeer veel *mortbleux* en *diables*, omdat hier nog haast geen ééne dame is, die voor haar toilet de heeren ontvangt. Doch hij hoopt echter dat de *bagatelletjes* wel haast voor hem en zijns gelijken zullen afgedankt worden! althans de *dames* die hij *frequenteert* zijn er niet tegen, maar *les préjugés nationales* — dat is 't nog bij de meesten, kan hij u verzekeren.

Hij dineert van de tien reizen niet eens met ons, en dat staat ons niet kwalijk aan; want alles moet en *ragout* of *gefarceert* of à la — ik weet niet hoe zijn. Hij komt thuis naar hij partij gemaakt heeft, 't zij naar 't concert of de opera, want in 't schouwburg gaat hij nooit voor zijn plaisier, hij verstaat er toch niets van, en zelfs zegt hij dat Punt en Duim te veel *declameeren*. Hij *ajusteert* zich *en Prince*, en gaat bij Mevrouw die, of *Madame* die *delicieusement* dineren, en wij zien ons Koosje niet voor 's anderdaags morgens. Zoolang als de jongelui nog alleen zottigheden uitvoeren moet men ze niet te streng veroordeelen, maar als deeze fraaije heertjes geestig willen zijn ten koste van den godsdienst

dan verdienen zij met veragting beschouwt te worden. En aan deeze ergerlijke misdaad is mijn broeder niet dan te veel schuldig. *Mama* en ik zijn juist van een geheel anderen smaak. Ik heb al eens de moeite genomen om hem hierover te onderhouden, doch waarlijk ik heb gezien, dat deze fraaije, deze sterke geesten, in 't geheel niets weten, zoodat 't onwaar is dat zij niets gelooven. 'T staat niet aan hen; omdat zij niets weten, en deze bloedbeulingen geven zich echter 't air van deïstisch te zijn. Lord Bolingbroke en zijns gelijken zijn geesten van den eersten rang (hoe mank zij ook redeneren) bij deze Messieurs te vergelijken. Hij, mijn broeder, vondt goed mij te zeggen, dat hij het *Mama* toegeeft, omdat zij nog eene vrouw van den ouden trant is, dat zij eene goede *christinne* wil zijn; maar ik — *ma foi* hij dagt dat ik wijzer was."

Iedere karikatuur is eene overdrijving, maar van een trek die bestaat. En de oppervlakkigheid en verwijfdheid naar Fransch model bleef velen van het jongere geslacht beheerschen. Zoo oordeelt *de Rhapsodist* (II: 160), als hij een inboorling van Chili, die jaren lang in Holland had gewoond, dus over hunne zeden laat schrijven aan een zijner landgenooten: »Ik heb bijzonderlijk opgemerkt, dat de mannen en vrouwen beiden, maar bijzonderlijk de eersten, meer van den aart onzer aapen overneemen, naarmate de steden grooter, meer bevolkt en rijker zijn; zij volgen allen malkander blindeling na, het gezond verstand heeft niets te zeggen; *men doet thans zo*, besluit alles zonder appél; de godsdienst en de pligten zelve zijn hieraan onderworpen. Daar is bijzonderlijk een soort van schepseltjes die men *petits-maîtres* noemt; zij geeven voor van de mannelijke sexe te zijn, maar hunne kleeding, hunne zeden, hunne beweegingen, alles wijst duidelijk aan, dat zij tot geen geslacht be-

hooren; het zijn inderdaad een soort van tweeslagtige aapen, ik heb ze dikwijls grimassen zien maaken op eene wijze, waarin zich deze dieren van alle andere onderscheiden; deze schepseltjes, gelijk zij geen redengebruik hebben, en te fraai gekleed zijn om met de zweep of stok geregeerd te worden, erkennen geene wetten in 't geheel, zelfs die niet van *men doet thans zo*, veel minder van welvoegelijkheid; en egter deze mannelooze zedelooze, woeste aapjonkertjes, zoudt gij het gelooven, Jarico, zijn de gunstelingen van de vrouwen; dit zal u evenwel minder verwonderen, als ik u zeg, dat de vrouwen die mooije kleederen kunnen koopen, in dit land voor geene redelijke wezens gehouden worden, men agt ze levendige marionetten te zijn en men voedt ze als zodanig op, en onder begunstiging dier gelukkige opvoeding worden zij inderdaad dat geen daar men ze eerst voor nam."

De Vaderlander (IV: 193) zegt niet veel beters van »een jongeling van rang naar de mode." Zoodanig een moet volgens hem, »een oog van veragting slaan op de kleederen van een ander, dikwerf zijne *manchettes* in orde schikken, met een *geparfumeerden* sakdoek zwieren, zig menigwerf geforceerd den neus snuiten, een paar knegts hebben, hen met aardige naamen noemen, als *le Rose*, *le Verdure* enz., den onbeschaamdsten het meeste agten, een *Actrice* tot *maitres* neemen, want dit is *du premier ton*, schippers kleederen hebben om 's nagts onbekend zekere huizen te doorsnuffelen en te zien, welke nieuwe meisjes daar beland zijn: voorts een *catalogue* van de nieuwste doch galandste boeken houden, dagelijks in de boekwinkels loopen, alles doorsnuffelen, overal den prijs van vraagen, en eindelijk maar een *bagatel* koopen, om die menschen niet te *chagrineeren*. Noch moet hij den spot drijven met iemand, die veel

ter kerk gaat, dan alleen in 't einde, om de dames in 't uitgaan te beloeren, de religie als een *politique inventie* aanmerken, en beweeren, dat het evenveel is een Turk of een Christen te zijn, als men maar een *honnet* eerlijk man is. Hij moet somtijds den philosooph speelen, en zelfs *moraliseeren*, en zeggen: dat het leeven maar een last is, en hij waarlijk gelukkig, die onbekend en afgescheiden van de waereldsche ijdelheden woont. [1])

Verder moet hij altijd zeer *geoccupeert* schijnen, zeer langzaam eeten, de spijzen naauwkeurig bekijken, over een kwaade maag klagen, bijna niets dan water drinken, en zig, *enfin* zeer ongezond noemen. Al wat in de stad gebeurt moet hij altoos weeten, een knegt houden die hem alles aanbrengt en hem daarmede *diverteert* als hij *deshabilleert* word. — — En wijl het ook *du bel air* is en na de mode eene bibliotheek te hebben, moet hij Romans in soorten bezitten, *Themidore*, *le Pythagore moderne*, *les Lauriers Ecclesiastiques*, *l' Aretin* enz. alle in hun soort uitmuntend. Daarbij zal hij voegen *les Oeuvres de Théatre*, met de naamen der *Acteurs*, *Actrices* en *Figurantes*. Eenige *pièces fugitives* en andere kleine *brochures*, moetên hier en daar op de tafel en stoelen leggen. Van de filosophen moet hij alleen hebben, die de ziel en de eeuwigheid bespotten. Een afgezonderde plaats moet er blijven voor de *Contes*, *Lettres Galantes* en versierde reizen: ook een voor *Etrennes* en Almanakken in soorten, *Journalen* en andere *periodique* schriften. Eindelijk moet hij bovenal boeken, die verbrand of verboden worden, tot de duurste prijzen koopen, en ze fraai laten binden: eenige *Airs d' opera*,

1) Over die vlaag van sentimentaliteit en misanthropie, welke sommigen in die dagen aanwoei, vindt men ook het een en ander bij van Lennep a. w. III: 127 vv. en elders.

muziek enz. zullen deeze *magnifique collectie* sluiten." Ik moet er nog bijvoegen, dat hij ten jare 1759, om zich van het *petit canalje* te onderscheiden, en te toonen dat hij een fatsoenlijk man was, nagels droeg »groter dan het voorste vingerlit." [1] Wat is er nieuws onder de zon? In 1799 sierden de *incroyables* in den Haag zich op met gouden ringen in de ooren, een kamisooltje over den rok, en een zwart baleinen stokje van een paar span lang, met een omgebogen vergulden knop, dat een wandelstok moest verbeelden. (*De Arke Noach's* bl. 183). In 1742 waren de wandelstokken van deze heeren onmatig lang, en voorzien van kromme gouden haken in plaats van knoppen (*Algem. Spect.* I: 239), zeer nuttig »om suijker peeren en andere vrugten, die met de hand niet te berijken zijn van de boomen te schudden" (t. a. p. II: 171).

Dat zulke jongelui zich dikwijls aan grove brooddronkenheden schuldig maakten, en nog wel wat anders deden dan suikerperen afschudden, ligt voor de hand, waartoe zij nog te eerder kwamen omdat dergelijke uitspattingen, indien zij begaan werden door heeren uit de hoogere standen, doorgaans òf door de vingers gezien, òf maar ligt gestraft werden. Ik beroep mij hier nog eens op van Lennep, die (a. w. II: 82) verzekert, dat hem talrijke voorbeelden bekend waren van brooddronken dartelheid, die lieden uit de hoogste standen zich schier straffeloos veroorloofden. Zoo hadden in October 1782 eenige rijke Amsterdamsche jongelieden, terwijl zij een speeltogt op het Haarlemmermeer deden, een zeeoorlog in 't klein willen vertoonen en hun moed gekoeld aan een turfschipper, dien zij door hun geschut hadden genoodzaakt bij te draaijen en in zegepraal opbragten.

1) *De Nederl Spectator* XI: 123.

Het was een vergrijp waarop de doodstraf stond, maar zij kwamen vrij met schadevergoeding aan den schipper, een krasse geldboete, en acht dagen zitten in 't verbeterhuis. Daar waren er wel velen, ook uit de bevoorregte standen die zulk een gedrag zeer afkeurden, maar 't gebeurde al vast, en het leert ons den tijd kennen en waarderen.

De Snelziende Lijnceus had in 1750 durven zeggen (II: 128): »Onze Neêrlandsche jongelieden steeken uit in lichtmissen; want een Engelschman drinkt, een Franschman dobbelt of hoereert enz. Maar onze jonge heeren zuijpen, dobbelen, hoereren alles tegelijk, want de natuur heeft hen die neiging ingeschapen, en derhalven slaagen wij Hollanders soo wel in het adelijk beroep van *debaucheren.*" In de laatste dertig jaren was het, volgens al de door ons bijgebragte getuigenissen, juist niet veel beter geworden.

Schijnbaar hebben wij ons wel wat ver begeven buiten den kring van ons onderwerp, maar inderdaad hangt hetgeen wij over uithuizigheid en buitensporigheid der jonge heeren hebben gezegd hiermeê zeer naauw zamen. Of eene vrouw nu meer gehad zou hebben aan zulk een man, dan aan een die »zoo heel wijs en zoo heel braaf" was, is minder dan twijfelachtig. En wat vond een man in een juffer naar de mode, die in haar prachtige zijkamer gezeten, haar tijd zoek bragt met nu en dan eens te gluren in haar reusachtigen spion [1]), of te bladeren in haar memorieboekje, dat uit Engeland was overgewaaid [2])? Ik wil gelooven, dat zij eene der voorvaderlijke deugden nog niet had verloochend, in haar grootmoeder misschien reeds door Sir W. Temple geprezen,

---

1) *De Denker* IV: 409 vv.

2) *De Philanthrope* II: 80.

en haar niet schuldig rekenen aan de maltentigheid, die regt gaf om van menigen man te zeggen: [1])

»Hij woont wel in een groot huis, maar hij mag het niet gebruiken,
Op de beste kamer mag hij niet eens komen ruiken,
Want de vrouwen komen derzelf maar tweemaal in 't jaar, dat zijn ze gewoon,
Dat is te Mey en de Allerheyligen, dan maaken ze schoon,
Anders is die altijd gesloten, — — —
— Want het wijf maakt een afgod van er huis."

Maar menige dame, hoorden wij reeds, deed weinig aan het bestier van haar huis, en kon er niet aan denken te midden van de verstrooijing, waaraan zij gewoon was geworden. Toch wordt zij nu en dan gedwongen zich met ernstiger zaken bezig te houden, als er een nieuwe wereldburger wordt verwacht. Maar het is te vreezen, dat zij bij zich zelve reeds berekent, hoe zij zich het gemakkelijkst en spoedigst zal ontslaan van de moeite en zorgen, daaraan verbonden. Zij had misschien de woorden van Cats wel eens gelezen, of anders waren zij wel eens onder hare oogen gebragt: [2])

»Een vrouw, die kinders baart, is moeder voor een deel;
Maar die haar kinders zoogt, is moeder in 't geheel."

doch de oude Hollandsche gewoonte om de kinderen zelve te zogen, had reeds lang plaats gemaakt voor het misbruik, dat ze legde aan de gehuurde borsten der minnemoêrs, die door besteedsters aan de hand werden gedaan en doorgaans ligtekooijen waren. [3]) De drukke

1) *De Nederl. Spectat.* XII: 73.

2) *De Kosmopoliet* I: 304.

3) *De Nederl. Spectator* II: 99. *De Denker* XI: 21. XII: 259 vv. Die klagt werd echter in veel vroeger dagen reeds gehoord, en zelfs in 1634 reeds geuit, zie *Geloof en Vrijheid* 1870 bl. 170.

kraamvisites kon men niet ontgaan [1]), en in de eerste dagen had men eene dienstbode in den gang geposteerd, om de belangstellende vragers naar kraamvrouw en kind te woord te staan. Het schijnt toch dat de gewoonte om een briefje op de deur te zetten, langen tijd alleen in sommige Geldersche steden in zwang was. *De Vaderlander* van dat jaar verwondert er zich althans over, dat hij dit gebruik nergens anders had aangetroffen (III: 70 vv.), ofschoon hem later (bl. 144) de opmerking werd gemaakt, dat men in Amsterdam en Rotterdam die gewoonte ook had. Even lastig waren de tegenbezoeken, waarbij de man zijne vrouw diende te vergezellen.

Een zaak van groot gewigt was nog, of het kind zou worden ingeënt of niet, een vraag die vooral in 1760 en daarna door de Spectatoriale geschriften met ernst werd behandeld, en indien de moeder aan deze schrijvers raad vroeg, was het antwoord niet twijfelachtig. *De Denker* nam in vijf vertoogen van zijn laatste deel eene Fransche redevoering op, waarin de inenting uit een genees- staat- en zedekundig oogpunt werd beschouwd en aanbevolen, en reeds bij zijn optreden gordde hij zich moedig aan tot het bestrijden van den tegenstand, waarmee deze uitvinding te worstelen had [2]), die door velen verworpen werd, omdat men 't beschouwde als eene mode. Ook wees hij met voorbeelden aan, hoe heilzaam de inenting werkte. [3]) Maar hetzij zij zich door deze feiten en redeneringen had laten overhalen of niet tot eene nieuwigheid, die in den kring van hare bekenden zoo verschillend werd beoordeeld en dikwijls verworpen, al waren de offers door de pokken geeischt,

---

1) *De Nederl. Spectator* VII: 195 vv.

2) *De Denker* I: 209. XII: 187—224.

3) t. a. p. III: 129 en 153 vv.

b. v. in den winter van 1768, ontelbaar, zij maakte zich zoo spoedig mogelijk van de zorg voor haar kind af.

Als de kleuter twee à drie jaar oud was, werd hij aan de vriendelijke zorg van eene schoolmatres overgeleverd. Allerlei soort van kinderen zat daar bijeen gepakt, en het is mogelijk dat de matres, die aan David Jacob van Lennep op zijn derde jaar de letters leerde, een geschikt lokaal had, waarin zij de vergadering van patriciers en plebejers bergen kon, [1]) maar in dat zelfde jaar 1777 werden over de »kinderschooltjes" luide klagten aangeheven. [2]) De matressen waren ook niet veel bijzonders, als ik de dame tot maatstaf neem, die de eerste schreden van den zoon eens Amsterdamschen schepens moest leiden, en dezen haren kweekeling, toen hij later als lid eener Commissie van onderzoek zijne voormalige leermeesteres nog eens voor zich kreeg, toevoegde: »wel Heere is 't mogelijk! Wat is mijnheer veranderd!" Het onderwijs of de leiding van de lieve kinderen was van weinig beteekenis; zij werden er bezwaard met het opdreunen van de vraagjes van Borstius en verzen uit Datheen's psalmberijming, en daarmeê bezig gehouden tot dat zij rijp waren voor den Duitschen of Franschen schoolmeester; [3]) Duitsch wil hier zeggen Hollandsch.

Wij volgen echter op 't oogenblik den jongen niet verder, omdat wij eerst nog wat moeten weten van zijne ouders en hun huiselijk leven. Mama — en ik behoef niet te herinneren, dat wij hier altijd den donkeren kant vooral te zien krijgen — had dus spoedig de handen weêr ruim, en kon in haar *Coupé à double ressort* haar toertjes maken en haar visites, met haar

1) a. w. III: 2.

2) *de Vaderlander* II: 129.

3) *De Denker* XII: 265 vv.

schoothondje voor het open portier, [1]) of de gasten onthalen die zij genoodigd had. Onder de huiselijke feesten, waartoe zij ook hare vrienden noodde, vind ik het *Driekoningenfeest* genoemd, dat in sommige kringen ook onder Protestanten werd gevierd. De wijze waarop dat geschiedde en waarbij van de eigenlijke beteekenis van dien dag niets meer te zien was, wordt door *de Denker* dus beschreven (XII: 9 vv.): »Op den morgen van dien dag loopen de jongens langs de straaten met een bondel Driekoningenbrieven in de hand, roepende op een zingenden toon: *Koningen brieven, koningen kiezen, koningen kiezen de kroon*: Wie lust heeft dien avond het feest te vieren, koopt zulk een brief; elders, daar men er niet mede omloopt, laat men ze bij de boekverkoopers halen.

Als men de orde wel waarneemt in het vieren van dit feest, moeten er ten minsten veertien gasten verzogt worden. Zoodra deze 's namiddags op den theetijd verscheenen zijn, snijdt men den Driekoningenbrief in zestien stukken. Op dezen staan de namen van Koning, koningin, raadsman, rentmeester, secretaris, kamerling, hofmeester, voorsnijder, proever, schenker, zanger, speelman, portier, zot, kok en kokkin. Elk persoon in zijn bedrijf wordt in een klein houten plaatje verbeeld, met een vierregelig versje daarnevens, door den besten dichter geenszins opgesteld: sommigen ernstig, anderen in een vrolijke boert. Elk dezer zestien stukjes papier word ineengerold of toegevouwen in eenen hoed geworpen en elk persoon trekt er een uit. Wie koning en koningin door deze looting wordt, neemt aanstonds bezit van de hoogste en aanzienlijkste plaats, deelt dien avond over alles

1) a. w. XI: 114. Tot de gebruiken, in 1793 in zwang, behoorde ook, dat men, als men in een rijtuig gezeten kennissen ontmoette, de glazen van het portier liet vallen, om te groeten. Zie *de Nederl. Spect.* V: 21. Dit gebruik is nog niet geheel verdwenen.

zijn bevelen uit, dat somtijds, vooral als de koningin een man is vrij misselijk toegaat, tenzij men dit door ruiling verschikke. De overige naamen leeren genoeg, welke elks bediening wordt, waarna hij zich dien avond gedraagt. De bedieningen van raadsman, rentmeester, secretaris en kamerling vallen veeltijds aan juffers te beurt, welke weinig ter waarneming te doen hebben. De Hofmeester reguleert de ceremonien; de voorsnijder dient aan tafel, ook zoo de proever en de schenker. De zanger en speelman, somtijds geen fiool kunnende handelen, verruilen dan met verlof van den koning, hunne briefjes met anderen, die deeze twee bedieningen kunnen waarnemen. De portier zet zich aan de deur van de kamer om elk open te doen. De kok en de kokkin brengen het eeten op tafel. De zot voert dien avond uit al wat hij wil. Is deeze een mensch zonder geest, brengt hij doorgaans ongezouten dingen voor den dag, die geen lagchens waardig zijn. Deeze rollen worden in de beginne, en ook veeltijds tot het einde toe, vrij wel gespeeld, naar dat de aart der gasten is, en de omstandigheden zich toedragen: bij anderen loopt alles schielijk in de war. 't Algemeen oogmerk is zich met eeten, drinken, speelen, dansen en lagchen tot laat in de nagt braaf vrolijk te maaken, hebbende elk om alle dooling voor te komen, het briefje zijner bediening, volgens gewoonte, voor de borst gespeld."

Tot de volle staatsie van een Driekoningen feest, dat soms in één winter door het zelfde gezelschap meer dan eens werd gevierd, behoorde, dat de vergadering plegtig werd aangeschreven en dat ieder gast een briefje ontving, waarop was aangewezen, waarvoor hij had te zorgen en in welken post hij zou optreden. *De Denker* deelt er ons eene proeve van mee, die ik hier laat volgen. [1])

1) a. w. VI: 13.

COPY VAN EEN BILJET VAN EEN KONINGS MAALTIJD.

Koning.	't Huis en de wijn. De Heer D. v. D.
Koningin.	De hoofdschotel. Jufvrouw v. D.
Raadsman.	2 Schotels gebraad. De Heer J A.
Raadsmansvrouw.	2 Schotels visch. Juffrouw v. L.
Rentmeester.	Assiettes met groente. De Heer W. v. D.
Secretaris.	4 Assiettes met slaa, zuur enz. De Heer v. D. H.
Kamerling.	Thee en confituuren. De Heer V. L.
Hofmeester.	De bougies en kaarten. De Heer K.
Voorsnijder.	De hoofdschotel van 't desert. Jufvrouw A.
Proefster.	De punch. Jufvrouw v. D. H.
Schenker.	Mol en bier. De Heer E.
Schenkster.	Koffie, limonade, Serbet & en de gebakken. Jufvrouw V. D. W.
Speelman.	De muzikanten. De Heer V. D. W.
Poortier.	De compotes, carstanjes en aardakers. De Heer S. B. A.
Kok.	Boter, brood en kaas, en 't nog mankeerende aan 't desert. De Heer W. D. v. D.
Zot.	De Heer P. v. D.
Zottin.	Jufvrouw F. S. v. d. W.

De koningsmaaltijd zal zijn op Donderdag den 21 Januarij 1768, ten huize van zijn koninglijke majesteit, tot welke maaltijd de heer Rentmeester K. in eigen persoon, alle voornoemde heeren en dames op Dingsdag den 19 dito zal noodigen, op verbeurte van een traktement in de stads Doelen.

De tweede maaltijd zal zijn op Donderdag den 28 van Januarij 1768, ten huize van den heer V. D. W."

Algemeener waren de zoogenaamde *familiedagen*, toen al even vervelend als nu, omdat toen evenmin als nu de

leden van dezelfde familie ook geestverwanten waren. In den zomer was het een middagmaal, in den winter een avondpartij. [1]) Daar naast namen de verjaardagen en de hartsdagen hun plaats in. [2]) De tafelweelde was groot. *De Algemeene Spectator* kende in 1743 lekkerbekken, die nooit konijnen aten of zij moesten te Haarlem gebraden zijn, en die een instrument van koper lieten maken, om de konijnen van Haarlem naar Amsterdam warm te kunnen overbrengen. Daar waren er die in 't voorjaar een gouden ducaat en meer gaven voor een schotel boerenboontjes, ja een enkele was hem bekend, die zijn knecht met den postwagen naar den Haag zond om komkommers, en gelukkig was toen deze er twee meêgebragt voor vier gulden (a. w. V: 20). Tien, twaalfderlei geregten, tarbot van »een pond groot" en jonge kalkoenen van een ducaat prijkten op menigen disch, waar champagne, bourgogne, pontac en tokayer, toen zeer geliefd, niet ontbrak. [3]) Dat er *veel* gedronken werd en gedronken moest worden, is bekend. Het is bijna ongeloofelijk, hoe sterk die onhebbelijkheid in de vorige eeuw heerschte. De overlevering heeft er, ten aanzien van dijks- en polderbesturen, menig staaltje van bewaard, maar ook buiten die heerenpartijen had men de volle bekers lief. Met verontwaardiging roept *de Opmerker* uit (II: 16.): indien de woeste Germanen aan de dronkenschap waren overgegeven, dan kunnen wij zeggen: zij dachten als barbaren en deden als barbaren; maar van ons moet worden gezegd, dat wij als beschaafde lieden denken en veeltijds als barbaren te werk gaan. Nogthans was er aan de directie van de flesch vrij wat

1) *De Denker* IV: 289 vv.

2) *De Philanthrope* VI: 298.

3) *De Denker* IV: 260. Het koksboek van *Vincent la Chapelle* had grooten naam, *Lijnceus* I: 2, bl. 11.

verbonden, tengevolge van de vaderlandsche gewoonte om elkander toe te drinken, en zoogenaamde *condities* in te stellen. Het was voor vele lieden van den ouden stempel eene onaangename verandering, toen het drinken van gezondheden in den Haag en elders langzamerhand werd afgeschaft; zoodat Oinophilus zich daarover dan ook bitter beklaagde in *de Onderzoeker* van 11 September 1769.

Niet minder reden tot beklag gaf aan sommigen het vervallen van vele complimenten, in den dagelijkschen omgang gebruikelijk. Was het vroeger de gewoonte iemand, wanneer hij niesde, met eene hoofdbuiging, eene hoedligting, of een »wel mag 't u bekomen!" te begroeten, sommigen begonnen zich nu te vermeten hierbij gansch en al onverschillig te blijven. *De Grijzaard* wijdde twee belangrijke vertoogen aan een onderzoek naar den oorsprong van dit overoude gebruik. [1]) Men was ook zoo gul niet meer met zijn snuifdoos als vroeger, toen allen, »die zig binnen den omtrek van vier roeden om de snuiver heen bevonden, deel aan zijn vermaak moesten nemen." Tegen het jaar 70 begon men op dit punt belangrijk te bezuinigen. Maar ik laat het woord over deze en andere nieuwigheden aan een man uit dien tijd. [2]) Het aanbieden van een snuifje, zegt daar een hardnekkig voorstander van de oude vormen, geheeten Joannes Jacobus Vincentius Tacitus Stupidus Ceremonieel, is „eene uitneemende manier om voor een klein prijsje veele menschen beleefdheid te doen en aan zig te verpligten; gelijk dit T. Corneille in de berijming van Don Juan zeer wel beschrijft:

Quoiqu' en dise Aristote et sa digne cabale,
Le Tabac est divin, il n'est rien qui l'égale.

1) A. w. I: 129 vv. 153 vv.

2) *De Onderzoeker* I: 413 vv.

Et par les Fainéans, pour fuir l'oisiveté,
Jamais amusement ne fut mieux inventé.
Ne sauroit on que dire, on prend la Tabatière;
Soudain à gauche, à droit, pardevant, par d'arrière.
Gens de toutes façons, connus et non connus
Pour y demander part, sont les très bien venus.

»Voeg hierbij, dat dit van jongs af de kinderen tot mildheid gewent, en hen leert te geeven, gelijk dezelfde digter er bij voegt:

Mais c'est peu qu'à donner instruisant la Jeunesse,
Le Tabac l'accoûtume à faire ainsi largesse.

»Nu wordt het de mode te snuiven in 't geheim, alsof het eene zonde of eene schande was, alsof men voor een ander niet een snuifje over had, en alsof men vies was dat een ander zijne vingers in onze doos stak, als wilde men stilzwijgend zeggen, *blijf met uw vuurige nagels uit mijn doos.* Zo gaat het ook al bij het ingaan of het uitgaan van een kamer. Men ziet het thans aan als een bewijs van gebrek aan opvoeding, halstarrig te blijven in een ander den rang op te dringen, daar het voorheen eene regte lompigheid was, voor iemand uit of in te gaan, dan na ten minsten een half kwartier complimenten gemaakt te hebben. 't Is al hetzelfde omtrent *de hoogerhand.* 't Wordt bij lieden van opvoeding gelijk men 't nu noemt, niet meer in agt genomen, ceremonies alleen uitgezonderd, of men aan iemants regter- of linkerzijde gaat; daar voorheen een poliet man liever een ander twintig maal gevoelig bij den arm gevat zou hebben, om hem op zijn regte plaats te zetten, dan zig te laaten dwingen om de hooger hand te neemen. Aan tafel is 't ook al zo. Daar neemt ieder van een bord, dat rond geprezenteerd wordt, hetgeen hem aan staat, zonder het eerst de ronde van de heele tafel te laaten doen voor

hij iets afneeme. [1]) Nauwelijks is het de manier meer van bij 't afscheid neemen van malkander, zijne *complimenten aan de familie* te verzoeken, hetgeen voorheen áltijd de laatste woorden waren van een scheidend gezelschap; en men zou gedagt hebben de grofste onbeschoftheid te begaan, als men een persoon van wien men afscheid nam niet verzogt had, dat hij dog de goedheid wilde hebben *van uw dienst te presenteeren aan mevrouw zijn beminde, mijnheer zijn vader* enz.; al had men die personen nooit gezien. Met het spelen met de kaart gaat het ook al zo toe. 't Is nu belagchelijk geworden, ten minste als men met dames speelt, dat ieder, die van de partij is, als hij de eerste reis de kaart rond geeft, *de vrienden veel plaizier toewenscht.* Waar wil dat heen? Bij 't verval van de zuiverheid onzer vaderlandsche zeeden, komt nog dat van de beleefdheid. Staan wij niet weer in de barbaarschheid der Gothen en Scythen te vervallen? Zullen onze kinders zo plomp opgebragt, en het voor een air houdende al wat ceremonieel is te veragten, de hunnen ook zoo plomp laatende opwassen, niet, voor dat twee of drie eeuwen verloopen, zo onbeschaafd worden als woeste hottentotten?"

Maar bezuinigingen van dezen aard, hoe gewenscht, maakten toch de levenswijze niet eenvoudiger. Sommige kooplieden in Amsterdam bewoonden huizen, waar zij honderdduizend gulden voor betaald hadden, en met buitenplaatsen was het land bezaaid. In de Diemermeer waren er misschien wel veertig. De rijke Mennisten hadden hun »hemel" aan de Vecht; de hemel is gebleven,

1) Tot ergernis van sommigen was ook „voor eenige jaren de oude gekke mode van de echtgenooten bij elkander aan tafel te plaatsen, afgeschaft, en de nieuwe hedendaagsche (1769), van gescheiden te zitten, ingevoerd." *De Denker* VII: 344.

maar de Mennisten zijn vertrokken, naar het schijnt omdat zij het te Haarlem en in de omstreken dier stad gezonder vonden. De Amsterdamsche geneesheeren kregen dat op hunne rekening, en één van hen ontving uit de Vechtstreken een brief [1]), waarin o. a. dit voorkomt: »Alles moet thans naar Haarlem. De Haarlemmerhout is nu het achtste waereldwonder. Die daar niet heengaat, kan niet mede, kan nooit gezond worden, of blijven. Deeze mode, of kan ik een ander, een zagter woord hiervoor vinden, hebt gij lieden ingevoerd, en houdt ze tot heden toe noch staande, ofschoon gij over deezen nu algemeen gaanden stroom, over deeze algemeene navolging lacht en spot. — — Hebt gij onder eene deken gelegen met de bezitters van huisjes en tuintjes in en om den Haarlemmerhout? Hebt gij op u genomen om er huurlieden voor op te zoeken? Deftig zeker hebt gij u dan geweerd. Huisjes, tuintjes zo slegt, dat niemant der Haarlemsche burgers die wilde aanzien, zijn nu allen verhuurd. Woningen, die het konden draagen, heeft men gesmaldeeld, en er twee of drie Amsterdamsche huisgezinnen in gestopt. Alles is vol, opgepropt vol, geen hutje voor geld of goede woorden meer te krijgen. Buitenplaatsjes, die men voor drieduizend gulden geen koper kon bezorgen, zijn tot elfduizend in prijs gesteegen. Het krioelt er van vreemde gezigten, als een pot met pieren. Rein en onrein zelfs woont er. Alles is ziek en moet er gezond worden, of 't wil of niet! en dat gezond is, moet er gezond blijven, dit gaat zo vast als tweemaal twee vier is."

Het laatste punt vooral maakt de verontwaardiging van den bewoner der Vechtstreek gaande. »'t Zal gezond zijn,

---

1) *De Vaderlander* III: 273. Het vertoog is van 1 Sept. 1777. Bij sommige buitenplaatsen had men ook kolfbanen aangelegd. Zie *De Denker* V, 287.

't zal tot herstel van sukkelende lijders dienen in een bosch, in een Hout te woonen! Wie heeft u dat wijs gemaakt? Waren onze Amerikaansche kolonien gezond, toen men de bosschen nog niet had opgeruimd? Eene drooge lucht is alleen voor u voordeelig. Die was aan de Vecht, niet in den Haarlemmerhout te vinden. Bereken, of ik zal laaten berekenen, hoeveel vogts eene middelmatige boom bij dag uitwaassemt en hoeveel hij 's nagst weer indrinkt, om gevoed te worden, en bij dag weer te laaten vervliegen. Bereken, hoeveel vogts een grond onder digte boomen bevat, en hoe weinig dezelve opdroogt; bereken, hoeveel dampen der uitgewaassemde boomvogten onder de bladeren blijven hangen; bereken, hoeveel daarvan door alle de zweetgaten van uw heele ligchaam wordt ingezogen; bereken, hoe sterk dit overtollige vogt uwe spieren en zenuwen verslapt — bereken, dat gij daar niet ver van de noordzee ligt; bereken, dat de West- en Zuidwestelijke winden uit de eerste hand, tot u onverhinderd overkomen; bereken hoeveel vogtige zeedampen zij medebrengen — bereken, hoe de zeevlammen onverhoeds opkomen, waaraan gij niet gewoon zijt — bereken daarbij, dat gij, die zo goedkoop op de Haarlemsche markt zeevisch kunt koopen, dezelve veel meer dan anders eet, en welk eene schoone, lijmerige, taaie chijl, die u zo nuttig is, hij moet voortbrengen — en zeg mij nu, na alle deeze berekeningen, of gij in onze Vechtsche oorden wel voor iets van dit alles bloot staat? Waar zijn daar Bosschen, Dampen, Zeeluchten, Zeevlammen? Is er geene zuivering, geene doorspoeling van lucht? Zult gij er ooit bezwaarlijk adem haalen? Weeten we hier van *Recipe Rob. Rib. unc II. Aqua* 5. *Radic. aperient. Scorzon. Gram. unc IV. Detur in vasculo*? Hebben wij hier Engelsche vleeschborstels noodig? Kennen wij vapeurs? Een stuk tarwenbrood met zemelen

en een glas Loender bier, of Utrechtsch bruin, is de kost die wij met een graage maag eeten, de drank die wij drinken. En daarbij een frische lucht, goed water, een speelreisje op onze kleiwegen of op onze stroomen, dat lijkt nog." Toch kan hij zich niet van de vrees ontslaan, dat het hem niet veel zal baten, maar hij heeft gedaan wat hij kon om het gevaar te weren, dat de Vecht bedreigde. »Zo het de mode anders goedkeurt — en dit is de laatste pijl, dien hij op de wufte Amsterdammers afschiet — »zo het de mode is verkeerd te handelen, gelijk meestal de mode is, men slijte dus het korte leven en men sterve naar de mode."

De optrekjes waren dus honderd jaren geleden niet minder in trek en even bekrompen als nu; de zucht om meê te doen met de rijke patriciers en kooplieden, die er vorstelijke buitenplaatsen op na hielden, waar het vorstelijk toeging (men denke maar aan de menagerie op het Manpad, waarvoor men eens alleen aan *vogeltjeszaad* twaalfhonderd gulden in een jaar had gebruikt, Van Lennep a. w. II: 54), verlokte menigeen om ook een week of wat buiten te zijn, waar men zich dan wel wat behelpen kon, en zich ontberingen getroostte, die men thuis nooit zou hebben gedragen. Maar kon men eene buitenplaats bekostigen, dan moest er ook een zijn. Het wordt niet onaardig beschreven door *de Denker* (III: 186), hoe die zucht naar hooger menigeen had aangegrepen, en zijne voorstelling van de wijze, waarop men dat voor zich zelf zocht goed te maken, getuigt dat hij een fijn opmerker was.

»'t Klimt — dus zegt hij t. a. p. — alles op bij trappen; naauwlijks is een vreemdeling zoo verre gekomen, dat hij op de Princengraft kan woonen, of hij tracht naar de Heere of Keizers. Een tuin in de Plantage, of even buiten de Muiderpoort in de Meer, of aan den Amstel,

maakt zijn grootste verlangen uit. Hij krijgt dien en heeft dus een Chaise noodig [1]), om op zijn tijd naar de beurs te gaan. De Chais verandert schielijk in een digt rijtuig. De Bok komt er gaauw bij, het verschilt slechts 25 gulden in het jaar, en de wagen wordt tegen een Koets verruild. Men houdt er met een paar dozijn ijzere pennen de jongens agter af, en wint dus een knegt uit, en 's winters sleedjesgeld. Met zooveel overleg wordt de zuinigheid betracht!

Doch schielijk is de plantage te nabij de stad, de vruchten worden weggestoolen eer ze rijp zijn, en de koopman daarenboven nu inderdaad een heer geworden, is niet anders als een rijke herbergier op Zondag; alle zijne kennissen worden voorbijgaande ingeroepen, eerst uit een nieuwtje, eindelijk komen ze van zelven, en de vrienden van den gemeenen haart uit het collegie zoeken gaauw het pad. In het kort, wil hij eens alleen zijn met zijne huisvrouw, zoo moet hij dievelings [2]) agter het hordetje van een half opstaand venster zijn pijp rooken, tot dat hij vermoeid van al die gasten, in het geheel niet meer in de plantage verschijnt. Het is daarenboven te digt bij voor een rijtuig, en te ver af om te voet te gaan; zoo dat de tuin haast als onnut verkogt en tegen een klein plaatsje tot een uitvlucht verwisseld wordt.

Twee paarden zijn nu te weinig, als er eens één bij toeval vernageld wordt of een ander ongeluk krijgt; men gaat met drie paarden naar buiten, om dat anders een enkel paard eenen oppasser vereischt, men doet de

---

1) Die waren toen in de stad zeer gewoon; en sommige muziek- en dansmeesters reden in een oude kapchaise door de stad om hunne lessen te geven (t. a. p.).

2) Jammer dat dit woord in onbruik is geraakt: ik vind het krachtiger dan ons „steelswijze."

pennen van de koets en houdt een lijfknecht, om niet alleen het portier open te doen, maar ook andere diensten te verrigten; enkel uit menage. [1])

In dit geval wordt het huis op de Princengraft te klein, ook staat het zo klugtig op een brief: den WelEdelen Heere N. op de Princengraft enz., zoo dat men naar een beter, op de Heeren of Keizers hier of daar bij de Brouwersgraft omziet, want drie paarden kunnen er beter keeren, en men is er niet zo benard met de groenwijven en kruiwagens.

Men ontdekt nu een nieuwe zwaarigheid; het is zulk een groot einde van de Utrechtsche, Weesper en Muiderpoort af, dat men de geheele stad moet doorrijden eer men buiten koomt; en ziedaar de rede, waarom men in de nieuwe stad gaat woonen. Het huis, de wooning, de buurt, alles is er volmaakt wel, dog des zoomers is het er zoo naar en zoo doodsch, dat men geen mensch ziet, als een oude huisbewaarster, die melk neemt of wat verlepte groentens koopt van een morsigen smous.

Daar is toch Saturdags niet veel te doen op de beurs zoo dat mijnheer de koopman in de stad niet noodig zijnde, reeds Vrijdag kort na beurstijd naar buiten gaat, en de rest aan den boekhouder overlaat.

Het was nu wel fatzoenelijkst om niet langer een plaats te hebben in de Meer, behalve dat het er zeer ongezond is, en er geen goede meiden woonen willen om de geduurige koortzen, die er regeren, en waaraan niet te twijfelen is, om dat zeker doctor Mevrouw wijsgemaakt heeft, met het gracelijk jargon van een vreemdeling, *dat zij is al te moje frou om begraaf te word*

1) *De Vaderlander* verzekert (II: 225), dat er in 1777 Amsterdam tusschen de veertig en vijftig duizend paarden van weelde werden gehouden, en dat er in één jaar achtennegentig nieuwe koetsen voor de belasting waren aangegeven.

in de meer: en dat die man zie mot koop de plas in die vels quartier, of die hout. Kortom men moet een plaats huuren of koopen bij de Wijk of in den Haarlemmerhout, en dan rijdt men wel weder de geheele stad door om op het Haarlemmerplein te koomen, dog dat verveelt veel minder als men van reguliers of spiegelstraat afkoomt, dan van de brouwersgraft naar de Utrechtsche poort, om dat het fatzoenlijker is, en alle de patrice familien dien weg langs rijden." Dit is uit het leven gegrepen, en ofschoon eene oude geschiedenis toch is zij altijd nieuw. Het geslacht van deze heeren zakte later af naar de Prinsengracht, wist de Brouwersgracht weder te bereiken, om tegenwoordig dezelfde tournée te maken en niet te rusten, eer het zijn anker heeft uitgeworpen in de bogt van de Heerengracht; hoe digter naar de Amstel des te fatsoenlijker wordt de stand. De geschiedenis der menschen wordt bijna vervelend door hare eenzelvigheid.

Anderen echter waren minder gelukkig en maakten bankroet, indien zij althans niet door een schandelijk gebruik van huwelijksche voorwaarden zich ten koste hunner schuldeischers wisten staande te houden [1]). Voor zulken was Vianen de bekende wijkplaats [2]), waar zij misschien nog eene wanhopige poging beproefden in de Ravensteinsche, Utrechtsche of Staatsloterij, om er weêr boven op te komen [3]).

Als de dood in deze prachtige woningen zijn werk had gedaan, was dat eene nieuwe gelegenheid tot kostbare uitgaven, van welke niet eene der minste was, dat men

---

1) *Zinrijk-Woordenboek* III: 105 vv. waar zij in plaats van „huwelijksche" „gruwelijke voorwaarden" worden genoemd.

2) A. w. II: 7.

3) *De Snelz. Lijnceus* I: 2. 76.

alle dienstboden in den rouw stak [1]). De prachtige wapenschilden en graftomben in de kerken waren menigeen eene ergernis [2]), niet alleen als onnutte geldverspilling, maar als bewijs van ijdelheid. Een deel van deze pronkerij werd door den storm der revolutie weggevaagd. De lijkstaatsie van een predikant had doorgaans grooten omvang, vooral in de steden, en waar zij voorbij kwam schoten de menschen uit straten en stegen toe om ze te zien of te volgen. 't Gebeurde meer dan eens dat de straatjongens er meê spotten, als het een leeraar was, die in zijn leven voor stoelen en banken had gepreekt, en eerst had moeten sterven om volgers te krijgen [3]). In Rotterdam was 't sinds onheugelijke tijden gewoonte, »dat, wanneer een leeraar van de publicque kerk begraven wierd, de statie door de kerk trok naar het choor (de begraafplaats der predikanten); doch voor de predikstoel gekomen zijnde, deed men de statie ophouden, en zette het lijk voor eenige oogenblikken voor den predikstoel neder, waarna het lijk weder opgenomen en naar het graf gebragt werd." Het gaf daar ter stede eene groote opschudding, toen in 1764 bij het begraven van een der geachtste leeraren, de bedienaar der begrafenis de onvoorzigtigheid had, dit oponthoud voor den kansel na te laten [4]).

Het begraven in de kerken stond echter weldra aan hevige aanvallen bloot. Het werd gebrandmerkt als bijgeloof, en als uiterst nadeelig voor de gezondheid, en *de Vaderlander* betoogde (II: 123), dat velen zoo aan die gewoonte hechtten, om dat het begraven worden in een kerk gold als bewijs van gegoedheid. Bij het gemeen begon het vooroordeel »af te slijten op den dwang der

1) *De Nederl. Spect.* II: 169.
2) A. w. X: 177.
3) *De Denker* XI: 387.
4) A. w. I: 106,

armoede," en de bloote hemel verschrikte hen niet, om dat zij toch niet anders konden krijgen. Maar overrigens durft hij nog in 1776 zeggen: »Men noeme ons drie verstandige mannen" — ik zal er aanstonds één van noemen — »en zo veele vrouwen van deeze eeuw, welke in hun testament begeerd hebben, elders in de aarde gelegd te worden, om na hunnen dood, geen goed in de waereld kunnende doen, ook geen kwaad te doen aan de overgeblevenen door hunne rottende lijken: Wij zullen daartegen duizend verstandige mannen en zo veele vrouwen optellen, die hoewel overreed van deze schaadelijke gewoonte, egter in hunne gedagten niet hebben durven neemen, om hunne kinders en vrienden te verzoeken, hunne lijken in de open lucht ter aarde te bestellen. De kinders zouden dit met een kouden schrik en afgrijzen, de vrienden met verbaasdheid aangehoord hebben, niemand zou het gewillig op zich hebben willen neemen." *Wijk bij Duurstede* was, voor zoo ver ik weet, de eerste stad in ons land, waar van wege de regering maatregelen werden genomen om dit misbruik tegen te gaan, hetgeen in 1792 geschiedde [1]). Een van de ijsbrekers, Ockerse schijnt dat niet te hebben geweten, was de bekende Marten Schagen, die als Leeraar der Doopsgezinden te Utrecht in 1770 overleed. Deze werd op zijne uitdrukkelijke begeerte »tegen eene verouderde gewoonte, door langduurigheid van tijd gewettigd, schoon uit bijgeloof gebooren," aan de Bilt begraven. Zijn grafschrift, door hem zelv' kort voor zijn overlijden gemaakt, luidde:

LS.

Ne noceat vivis
Hoc sibi sub dio elegit

---

1) Zie de leerrede van *W. A. Ockerse, Het begraven der dooden buiten de Kerk der stadspoorten aangeprezen, naar aanleiding van* Psalm 34 : 21 *Utrecht*, 1792.

Sepulchrum.
Beatorum expectans
Resurrectionem,
Martinus Schagen,
V. D. M. inter Baptistas.
natus Alcmariae XXIV Oct. An. MDCC.
denatus Ultrajecti XXI Oct. An. MDCCLXX.

Gedrukte rouwbrieven waren omtrent 1770 onder de deftige burgers algemeen. De adel liet ze schrijven om zich te onderscheiden [1]). In 1750 schijnt men van dit drukken nog niet te hebben geweten [2]), maar vijfentwintig jaar later werden de brieven in voorraad gedrukt. De boekverkoopers of drukkers hadden ze in grooten getale in voorraad, en deden reeds vooruit honderden en duizenden die nog leefden »het tijdelijke met het eeuwige verwisselen", en lieten ze »gelijk men vertrouwt op goede gronden in de hemelsche heerlijkheid" opnemen [3]). In dezen tijd ontstond ook de gewoonte, dat men door zijn naam onder de brieven te laten *drukken*, te kennen gaf geen antwoord te verwachten [4]). Tegen het einde der eeuw kwam het algemeen in gebruik om eene advertentie in de courant te laten zetten.

1) *De Denker* XI: 274.
2) *De Nederlandsche Spectator* II: 202 vv.
3) *De Denker* t. a. p. bl. 275.
4) A. w. 277.

TWEEDE AFDEELING.

HET MAATSCHAPPELIJK LEVEN.

§ 1.

OPLEIDING.

Ik kom terug op hetgeen ik reeds zeide, dat de verdeeling door mij, in overeenstemming met de vraag, gevolgd, niet logisch is. Het leven met zijne verschijnselen kan ook niet ontleed worden naar den regel van *Barbara* en *Celarent*. Kerkelijk en maatschappelijk is geene tegenstelling, huisgezin en maatschappij staan niet naast elkaar. De draden zijn hier zoo ineen geweven, dat wij ze niet uit elkander kunnen houden. Ik begon dan ook reeds het een en ander te zeggen over de opleiding tot het leven in de maatschappij, en over het onderwijs der jeugd, niet alleen op de kinderschooltjes, maar ook op de Fransche »konst- en kostschool." Ik ga nu voort met op te zamelen wat er door onze schrijvers in de inrigtingen van onderwijs wordt opgemerkt en berispt.

Dit onderwijs was over het geheel verre van voldoende, en de klagten er over zijn menigvuldig. In de groote steden moest het wel beter zijn dan op het platte land,

maar *Amsterdam* stond met eene zwarte kool geteekend. *'t Is een malle Amsterdammér*, was in 1760 eene gewone uitdrukking, en indien de bewoners van »de stad" eene krachtige minachting openbaarden voor »buitenlui", de laatsten bleven niet in gebreke hierop te antwoorden. De verwaandheid der Amsterdammers was tot een spreekwoord geworden, en de brooddronkenheden waaraan zij zich schuldig durfden maken, als zij »buiten" waren, wekten algemeen ergernis. *De Philanthrope*, die hierover spreekt [1]), vindt de oorzaak van dit onverstand in de weinige ontwikkeling zijner mederburgers, die over het geheel niet anders leerden dan hetgeen zij wel niet konden missen voor hun bedrijf of beroep, en slecht onderwezen waren behalve in de kunst van geld verdienen en verteren. De booze wereld durfde zelfs staande houden, dat meer dan één Amsterdammer een bloeijend boekweitveld had aangezien voor een land met aardbeijen (*De Onderzoeker* IV: 373).

Elders was het echter niet veel beter. De materialistische geest — het woord hoort in dezen tijd niet thuis maar de zaak is in haar volle kracht — maakte hoe langer hoe afkeeriger van hetgeen niet *gaf*. Die geest woei over het land, en de waardering van kunsten en wetenschappen verstierf er onder. Vele menschen lieten hunne kinderen studeren niet uit belangstelling in hunne ontwikkeling, maar om ze te zien pronken met een titel. [2]) De onverschilligheid was voor het overige zóó groot en zóó algemeen, dat die zelfde schrijver met droefheid vraagt: »Wie kan dan nog twijfelen of ons vaderland naar zijn ondergang neigt?" [3])

---

1) A. w. IV: 273. vv.

2) *De Algem. Spect.* III: 54.

3) A. w. I. 174.

Zooals gewoonlijk, werkten ook hier oorzaak en gevolg wederkeerig op elkander. Omdat men weinig met het onderwijs ophad, bleven de scholen slecht, en omdat deze zoo gebrekkig waren, konden zij ook weinig invloed oefenen tot verbetering. De openbare scholen (*triviale* scholen genoemd) werden zeer benadeeld door de gewoonte van vele ouders, om hunne kinderen bij een dorpspredikant te laten opvoeden, die met hunne tractementen van vier à vijfhonderd gulden zulke buitenkansjes gretig zochten en aannamen. [1]) Zulk een opleiding was, naar het oordeel van dezen schrijver, dubbel verkeerd, ten eerste omdat aan zulk een leerling de prikkel van den naijver ontbrak, die op eene openbare school werkt, en vervolgens omdat deze predikanten als onderwijzers onder geen toezigt hoegenaamd stonden van scholarchen, die toen ter tijd in de steden bijna alle weken de scholen visiteerden. [2]) Hij durft zeggen, dat de predikanten de kinderen »in den grond bederven," en dat de slecht ontwikkelde studenten, die niet in staat zijn het latijn der professoren te volgen — ook al een kwaal niet van van daag of gister — voor het meerendeel door predikanten zijn opgeleid. [3])

Men leide hieruit echter niet af, dat de scholen, hieronder ook begrepen wat wij de lagere school noemen, zoo voortreffelijk waren. De minachting voor den schoolmeester was algemeen en kon niet anders dan schadelijk werken, [4]) hoewel het niet te ontkennen viel, dat

---

1) *De Algem. Spect.* III: 1 vv.

2) A. w. bl. 2 en 7.

3) A. w. bl. 8. De predikanten hadden toen op de dorpen zelden meer dan *f* 700 tractement. Zij zochten op deze wijze in 't ontbrekende te voorzien. Vertaalwerk was ook een algemeen redmiddel. Soms dreven zij in stilte handel. Zie *Zinrijk-Woordenboek* II: 192 en 202.

4) *De Nederl. Spect.* II: 101, 102.

zij door hunne domheid en verwaandheid maar al te veel aanleiding tot dien slechten dunk gaven. »Ik heb nooit zonder verwondering kunnen bedenken — zegt *de Nederl. Spect.* — hoe weinig omzichtig men is, voornamelijk in ons land, omtrent de onderwijzing in taalen en het vormen van de fatzoenlijke jeugd tot de vaste beginselen van verstand en oordeel. Alle brekebeenen, die in andere oefeningen niet konden te recht koomen, alle domkoppen zonder verstand of opvoeding, verloopen weetnieten, vervallen deugnieten schijnen bekwaam om kinderen op te voeden, en met de beginselen van taal en wetenschap de gronden van reden en oordeel te leggen, waarvan zij zelve niet den minsten zweem hebben." Hoe zuinig het met de onderwijzers der jeugd gesteld was, laat *de Philanthrope* ons zien in dezen door een schoolmeester opgestelden sollicitatie-brief: [1])

WelEd.Achtb. Heeren
van de Regeering van de stad B.....

Zonder roem, na waarheid, diend deze tot informatie, dat onze familie bestaat uit man, vrouw en zoon; wij zijn ruim 40 jaren; de zoon, de fleur onzer jonkheid, de kragt onzer lendenen, de stut onzer bejaarde dagen, is 20 jaren oud, en meester glazenmaker en verwer, en meesten tijd ondermeester, een jongeling des geluks, fris en wel geformeert, en regt van leden. Zoo UEd. Achtb. een wel gedresseert schoolmeester en voorzanger van doen of van noden hebt, God geve UEd. Achtb. wijsheid en voorzigtigheid in de electie van zodanig een persoon; of wat het ook zij, verzoeke UEd. Achtb. aangaande mijne kunsten en weetenschappen eens aan

---

1) A. w. II: 229; ook elders, III: 185 vv. komt hij op dat punt terug, om hunne verwaandheid in het licht te stellen.

te merken; dezelve bestaan uit de volgende dingen of weetenschappen, naamelijk: Italiaansch- of scheepsboekhouden, de wijnroeiers-konst, stuurmans- en landmeetskonst, zonder roem, dog het is Gods gave, extra ordinaire puik overheerlijk schoon zingen, als het God belieft. Zoo UEd. Achtb. begeerig bent aan te hooren, tot verwondering, ja zelfs verbaasdheid, en wat iets meer zij, dat zoo een teeder ligchaam in lezen en zingen zoo een geluid kan geven. Ik ben op de vierde verandering van domicilium; alle figuren op het konstigste door ovaal rondsgewijze met de passer te halen, alle de zonnewijzers te vormeeren, Italiaansche Romeinsche letters, ja tot 50 diversche standen te schrijven, capitaal links en regts door te haalen, met de penseel te schrijven en te vergulden, en diergelijke weetenschappen en kapaciteiten meer; mede de veerdigheid der pen, in dewelke ik voor niemand hoef te wijken; de roem buitengeslooten, ik ben verzekert dat UEd. Achtb. nog beter zult ondervinden, wanneer ik het met de pen durf exprimeren; wanneer UEd. Achtb. gelieven te hooren of te zien, hebt maar tot UEd. Achtb. te recommandeeren, of door iemand te laaten afhaalen; de distantie tusschen beide is 9 of 10 uuren; mijn vrouw is de allerbeste in haar huishouden, in het adsisteren van mijn school; anfijn, van de hoofdschedel af tot de voetzoolen toe ben ik een schoolmeester. NB. Wijn of sterken drank word van mij nimmer gedronken. Ziet ook voor het laatst, ja voor het laatste zeg ik, en hoort UEd. Achtb. zullen nog beter ondervinden, aangaande mijn comportement.

P. S. Per eerste occazie antwoord verwagtende van te komen of niet; zoo UEd. Achtb. op zoodanige conditien niet geliefde te hooren of zien, gelieft dan maar de goedheid te hebben van mijn papier met den eersten terug te zenden; dan hoop ik dat UEd. Achtb. den He-

mel wil geven eendragtigheid en liefde, ja zelfs concordantie tot in de electie van een goed, braaf, eerlijk en bejaard en deugdzaam man; de Heer zegene UEd. Achtb. en de waarde broeders der gemeente in het electriseeren van een ander persoon van het vaceerende ampt uwer schoolmeesters en voorzangers ampt. Blijve na hertelijke salutatie en prezentatie van mijn onderdanige dienstpresentatie aan UEd. Achtb. met de broederen der gemeente,

Uwen onderdanigsten dienaar
S. J. V.
Schoolmeester te O.
$17\frac{1}{5}54$.

Deze brief heeft eene geschiedenis, waarvan ik hier in 't voorbijgaan nog iets moet zeggen. — In 1856 gaf *de Navorscher* dezen brief uit met de opmerking, dat hij waarschijnlijk thuis behoorde in de eerste helft der achttiende eeuw. Anderen meenden toen ter tijd, dat hij in 1806 of 1816 opgesteld zou zijn, verdicht om, zooals de heer J. ter Gouw het in *de Oude Tijd* bl. 333 uitdrukt, de »verbeterde onderwijzers" dier dagen eens ten koste der »oude schoolmeesters" wat op te vrolijken. Laatstgenoemde schrijver vond den zelfden brief in den »Oprechten nieuwen Utrechtschen Almanack" van 1777, en trok uit de bijzonderheid, dat de namen van den schoolmeester en van de plaats verzwegen worden, het besluit, dat de brief in 1777 nog van jonge dagteekening was en denkelijk niet veel ouder dan 1770. Deze gissing blijkt onjuist te zijn, aangezien de brief het eerst voorkomt in *de Philanthrope* van 1758, waaruit hij in 1777 in dien Utrechtschen Almanak overgenomen is. Volgens den Heer ter Gouw was de naam van den Schoolmeester *Simon Jansz. Verweij*, en de

betrekking naar welke hij dong, te begeven door de regering en den kerkeraad van Zalt-Bommel.

Uit hetgeen *de Philanthrope* op dezen brief laat volgen wordt duidelijk, dat hij dienen moest om de verwaandheid en domheid der schoolmeesters in het licht te plaatsen en hetzij hij echt is of niet, hij bewijst in ieder geval hoe laag de schoolmeesters in de algemeene schatting stonden. Het oordeel van *de Denker* is even ongunstig [1]). Menigeen gevoelde wel, dat eigenlijk aan niemand in de maatschappij grooter achting moest worden toegedragen dan aan den Onderwijzer der jeugd, maar men kon het meerendeel niet dan met medelijden of ergernis aanzien [2]). Het lager onderwijs bleef erbarmelijk. Wel kon men in 1777 tot roem van Amsterdam getuigen, dat het goede stadsscholen had laten bouwen [3]), maar het gehalte der meesters bleef ook daar gering, en dezelfde schrijver verklaart, dat er naauwelijks iets uit te denken is, waar voor in ons land slechter werd gezorgd dan voor de scholen, zoowel in de steden, als op het platte land. »Op vele plaatsen," zegt hij [4]), »zijn de schoolampten collatien van de eigenaars der heerlijkheden, deze begeven ze helaas! dikwijls aan hunne livrijbedienden, en bederven moedwillig de jeugd van een volkrijk dorp, opdat zij gelegenheid mogen hebben om een lakij, die niets kan, die dikwijls nog eerst een weinig lezen of schrijven moet leeren, aan de kost te helpen. Ik kon hier een geheele reeks van groote dorpen optellen, waar het alzoo gesteld is. Dat zijn patronen van hunne ingezetenen! — Vele andere dorpen zijn er, waar de bezoldiging der schoolmeesters zoo slecht is, dat zij naauwelijks droog

1) A. w. IX: 257 vv.
2) *De Opmerker* III: 125.
3) *De Vaderlander* II: 134.
4) A. w. III: 146.

brood hebben. Zulke plaatsen zijn voor lakijen te slecht, maar zij krijgen daarom evenwel zelden menschen van tamelijke bekwaamheden. Wat mensch, die iets kan, zal zich willen verledigen om op een afgelegen slijknest honger te komen lijden?"

Op andere plaatsen is het volgens hem wel beter wat het salaris betreft, maar heeft men niet zelden allerzonderlingste denkbeelden aangaande een goeden schoolmeester. Hier neemt men er een om zijn vervaarlijke stem, ginds om zijne kunstvaardigheid met de pen, elders om zijne bekwaamheid in het oplossen van ongewone arithmetische vragen, maar of hij goed kan lezen, met kinderen weet om te gaan, en eenige algemeene beginselen van smaak en godsdienstige kennis heeft, daaraan wordt naauwelijks gedacht. »Zelfs in groote steden zou men aantallen van schoolmeesters kunnen aanwijzen, die volstrekt onbekwaam zijn tot hun werk, menschen die het aan een matig natuurlijk verstand ontbreekt, en die anders niet kunnen dan de jeugd dom en verwaand maken [1])." Tot in het laatste vierendeel der eeuw blijft het oordeel over deze personen en de zaak van het lager onderwijs, vooral ten platte lande, even ongunstig en even kras, en wat onze schrijvers over dit punt zeggen is een bewijs te meer voor hetgeen van der Palm, in de bijeenkomst van schoolopzieners, ten zijnen huize gehouden op den 16 Julij van het zevende jaar der Bataafsche vrijheid (1801) verklaarde: »In het onderwijs der scholen zelve is niet maar hier en daar iets teregt te brengen, maar alles, het een melaatscher dan het andere, te herstellen en te herscheppen." De onderwijzers der jeugd hadden, volgens hem, geen denkbeeld van den aard en het gewigt huuner bestemming. De leerwijze der

1) A. w. bl. 147.

scholen was slaafsch en werktuigelijk, geschikt om den lust der kinderen uit te dooven, ja van den beginne af te versmoren. De leerboeken waren vervelend en van geenerlei waarde, en de schoollocalen zelve niet zelden eene onverwinlijke hinderpaal aan de meest noodzakelijke verbetering van het onderwijs.

Zie hier ten bewijze een tafereeltje, door *de Menschenvriend* in 1788 geteekend, en dat, even levendig van voorstelling als donker van kleur, ons denken doet aan D o t h e-B o y s-H a l l. »In den morgenstond begeven zich de kinderkens reeds ten acht uuren op weg, voorzien van een leerboekje, en wel de meesten van een linnen zakjen, waarin zij hun middagmaal medenemen. Naarmaate de menigte aangroeit, wordt ook de woestheid vermeerderd. Haast geraaken zij van het gewoon wandelpad in den beslijkten rijweg. De één vegt met zijn leerboek, de ander met modder, de derde met zijn proviandzakjen, en al vegtende en tierende nadert men de school. Met een verbazend geweld dringt men al schreeuwende en slaande de deur in, waarbij hunne bemorste rokjens niet weinig nadeel lijden. Welk een holderend bolderend geluid! Elk wil de eerste op zijn zitplaats wezen; men springt en buitelt over banken, stoelen, tafels. De schoolvoogd verschijnt in zijn oud belapten rok en besmeurden *castoralen* hoed, hij plaatst zich met een barsche houding op zijnen houten troon, legt het zwart smuigertjen neder, geeft met de bullepees een hevigen slag, en roept luidkeels, stil!! Allen gehoorzamen, en eensklaps gaan de hoedjes af. De meester begint met een lamentabel geteem het morgengebed: hij dankt den Algoeden voor de bewaaring in den nagt, bidt verder voor de Heeren Staaten, voor de Bondgenooten, voor zijne Doorlugtige Hoogheid en het Vorstelijk huis, voor de Regeering van die plaatse, voor de Kerk, voor den Predikant, voor den land- vee- en steêman, en vergeet

vooral niet zijn misnoegen, dat hij op den een of anderen heeft, daarin te vermelden. De kinders, die van zijn gebed even weinig begrijpen als of hij het in de Arabische taal deed, hebben ondertusschen elkander bij 't hair, zien door de glazen, wijzen naar het een of ander voorwerp, fluisteren, lachen. Dan de Meester zegt: *amen, ja amen!* Hoedjes op! Welk een schrikbarend geluid! Alle monden gaan te gelijk open- *e-n en, d-a-t dat- Jan, Piet, Klaas* en meer anderen lopen te gelijk naar den houten stoel en roepen: Meester een pen! terwijl ieder een duit nederlegt. Zagt . . . . *Klaas*, de zoon van een schepen, klaagt: »Meester, zwarte *Dirk* heeft mij voor de neus gestompt!" De monarch grijpt de bullepees, zet twee gespalkte blikken, en roept met een donderende stem: *Dirk!* loedert kom hier! *Dirk* wil zich verontschuldigen maar de knaap leeft van de armenkas, en dus wordt hij niet gehoord. De meester grijpt hem in zijne hairen, rost hem op eene onbarmhartige wijze, en zendt hem met een blaauwen rug onder het faveur van eenige oorvijgen weder naar zijne plaats.

Alles is onder deze regtspleging in rep en roer. De schoolvoogd verheft zijne stem, en de verwarde leerdeun begint op nieuws. Het onderwijs neemt zijn aanvang, zes naderen te gelijk den leerstoel, drie klimmen het trapjen op en beginnen te gelijk, de een *e-n en*, de ander, *d-a-t. dat, v-a va, d-e-r der, vader;* de meester versnijdt intusschen de pennen, en maakt fraaje letters op groot mediaan met allerlei figuurtjens, om het een der voornaamsten present te geven; om de vijf minuten geeft hij een schreeuw en herhaalt deftig *d-a-t dat.* Na je plaats is het, en hij haalt met een vaart een streep, daar ze eindigen. De andere treden op, rammelen op dezelfde wijze, en zo doen binnen een uur dertig of veertig kinders. Hierna komen de lezers; die het luidste

schreeuwt en den kerktoon van den voorlezer het naast komt, krijgt de grootste loftuitingen. Van zinsnijdingen spreekt de meester niet, om dat ze hem onbekend zijn; alles wordt gelezen op den zelfden deun, op zulk eene wijze, die elk verstandig hoorer overtuigt, dat noch meester noch leerling weten wat zij lezen.

Dit werk is met dertig leerlingen insgelijks in een half uurtjen afgelopen. Het druischend leergeluid klimt al hooger en hooger. Eenige kinders zijn bezig met schrijven. De meester werkt weder aan zijn pennestukjen, of aan zijn sollicitatieboek, of schrijft voor den schout of (dat vooral in Noord Holland plaats heeft) ondertekent collectebriefjens. Wederom een andere vertooning. *Matres* verschijnt met een groote trommel vol koekjens. De negotie begint, de een neemt voor één duit, de ander voor twee; hier van heeft ze eene woekerende winst. Elk is voorzien; meester (roept ze) kom je! het half elfjen is klaer! De schoolvoogd vertrekt op het eerste geluid. Hij verhaalt zijn wijf, hoe deftig hij *Dirk* heeft afgerost, en zij is van oordeel, om hem in 't vervolg zo genadig niet te behandelen. De meester gaat wederom naar het school. Zijn zoon, dien hij het commando zo lang had toevertrouwt, speelt met de kinders; hij grijpt de bullepees, de knaap kruipt onder de tafel, vader volgt, dan boven, dan onder, vader en zoon springen van de eene tafel op de ander, de jongen schreeuwt: moeder, help! Moeder verschijnt, pleit voor hem, en daarmede neemt deze vertooning een einde. Twee of drie jongens krijgen order, om de looden der klok op te winden, andere om de kerkestraat te wieden. Thans verschijnen eenige met hunne kladschriften voor het plankgestoelte, en het voornaame werk van den meester neemt een aanvang. Hij stroopt den mouwrok van den rechterarm naar boven, maakt na eenige draaijingen op het

kinderschrift allerlei krullen, figuuren, vogeltjens, veêren mannetjes enz; onder deze verdwijnen de letters met de gebreken der kinderen, die met deze kunststukken wonder in hunnen schik, al springende naar hunne zitplaatsen vertrekken.

't Is nu bijna half twaalf, en de toon zal hooger klimmen. De meester krijgt het psalmboek en roept met luider stem: *Laat ons ter eere Godes en tot ons aller stichting, opzoeken en met héiligen aandagt zingen den berijmden* 109 *psalm van den Profeet David, daar het begin is beginnende;* hij leest twee verzen. Nu rijst er een geluid op, waarbij het geblaet van honderd schaapen lieflijk is, noch toon noch maat neemt men in aanmerking. Vader en zoon zwellen de aderen voor het hoofd op, gaapen tegen elkander met stijve kaaken, worden bont en blaauw, en hijgen naar den adem, eer het gezang geeindigt is. Hierop sluit de meester al dankende en biddende, herhaalt de zaken van het morgengebed, alleen het geval van *Dirk* en zijn zoon er bijvoegende. Zoo als hij zegt: *amen! ja, amen!* vliegt de menigte wild en woest door elkander, berst de deur uit, en zwiert in het rond al slaande, stotende, trekkende, schreeuwende. In den namiddag wordt bijna het zelfde tooneelstukjen gespeeld. Eenmaal in de week schrijft men egter om den voorrang; deze kunstbladen worden van den meester met allerlei krullen en figuuren betrokken, vervolgens naar waarde gerangschikt, en aan een touwtjen ten toon gehangen. Vrijdag of Zaturdag is er ook onderwijs in den godsdienst. De meester vraagt eenige volgens het boekje van Borstius, anderen naar dat van Hellenbroek, en laat ook sommigen die afdeeling van den catechismus opzeggen, die den volgenden Zondag zal gepredikt worden. Het geheugen en de tong doen hier alleen hunne werking. Men gilt de antwoorden op eenen

rijzenden en daalenden toon; die deze kadans mist, zwijgt eensklaps, kan geen woord meer voortbrengen, alzo het geheugen aan deze machinaale leiding geheel verbonden is. Niemand verstaat iets van hetgeen hij voortbrengt, althans van den catechismus is dit zeker, en van 't boekjen van Hellenbroek durven wij niet zeggen, dat het zeer geschikt is, om de kinders te doen denken. De uitlegging ontvangen zij van de plak of bullepees.

Noch heb ik vergeten, dat de meester, vooral in de winteravonden, onderwijs geeft in de rekenkunst. Dit doet hij volgens het gewoon boekjen, ziet elke som na, brengt de misgerekende in orde, en spreekt van het *waarom* en *daarom* geen enkel woord, alzo deze hem 't eenemale onbekend zijn. Met het 13de of 14de jaar nemen de meeste ouders hunne kinders van het school, gebruiken hen in hunne dagelijksche bezigheden, en dit is oorzaak, dat veele met het 30ste jaar naauwelijks meer lezen of schrijven kunnen."

Op deze sombere schildering laat de schrijver de verzekering volgen: »Ziedaar den wezenlijken toestand der meeste dorpschoolen. Op deze wijze worden duizenden onderwezen in spellen, schrijven, rekenen, godsdienst en zedekunde." Verbetering is er, volgens hem, zeer zeker te hopen van »de beroemde Maatschappij tot Nut van 't Algemeen," die zich het schoolwezen bijzonder aantrok en de onderwijsboekjes in de eerste plaats. Wat men toch de jeugd tot oefening durfde geven, bleek mij uit een stuk van een leesboek, dat mij toevallig in handen kwam en in 1800 te Utrecht werd uitgegeven bij H. H. Kemink, boekdrukker en boekverkooper in de Schouten Steeg. De titel is voldoende: *Schoolboek, behelzende de Naamen der Geslachten van Adam af tot op Christus toe: Met nog eenige andere Naamen van Landen, Steden, Plaatsen, Ampts-Persoonen &. Ver-*

toonende een kort beloop der H. Schrift. Bijeengesteld om van de jeugd, in de Nederduitsche schoolen, geleerd te worden. Door P. Bakker, Organist en Schoolmeester te Medemblik. Eene degelijke verbetering zou echter alleen tot stand kunnen komen, indien de onderwijzers zelve beter ontwikkeld werden, en een »kweekschool voor schoolmeesters" was niet alleen wenschelijk maar dringend noodzakelijk, zou het kwaad in den wortel worden aangetast. [1]) Het lager onderwijs werd meer en meer het voorwerp eener algemeene belangstelling. Aan *Bodegraven* komt de eer toe, dat men daar reeds in 1782 het plan maakte tot oprigting van een fonds, waaruit het onderwijs zou kunnen betaald worden voor kinderen van minvermogende, maar niet bedeelde ouders. Het kwam eerst tot stand in 1785, onder de leden der Maatschappij tot nut van 't algemeen. De Bodegravers, met den heer Stoop aan 't hoofd, vonden zooveel medewerking, dat zij in 1791 reeds 70 kinderen konden laten school gaan. [2]) De wensch om zulk eene inrigting in alle plaatsen in Holland tot stand te brengen, werd door de onrust der tijden waarschijnlijk verhinderd. Het reglement werd in 1797 ten algemeene kennisse gebragt, en is te vinden in de *Nieuwe Bijdragen tot het menschelijk geluk.* III: 189 vv. Maar voor dat genoemde maatschappij zich de zaak van 't lager onderwijs aantrok, was

---

1) *De Menschenvriend* I: 177 vv. Te midden van de pogingen ter verbetering van het onderwijs, vestigde men ook hier te lande de aandacht van het publiek op het *Philanthropin* van *Basedow*, in 1774 opgericht, en waar van men zich gouden bergen beloofde. Zie *de Vaderlander* III: 249 vv.

2) Hoe, bij gelegenheid der eerste prijsuitdeeling aan deze kinderen, het dichtvuur gelijkelijk uitbrak bij bestuurders, onderwijzers en leerlingen, is door een ooggetuige beschreven in de *Bijdr. tot het mensch. geluk* II: 299 vv. Uit dat verslag blijkt tevens, dat de Hervormde predikant er niets mee te doen wilde hebben.

de toestand treurig. Vijf, zes inrigtingen van hooger onderwijs en zulke scholen, geleek veel op een huis zonder fondament, en indien in dien tijd nog zooveel groote mannen zich hebben ontwikkeld, dan bewijst dat wel voor de uitnemendheid hunner gaven en de taaiheid der natuur.

De Fransche scholen konden toch op geenerlei wijze in de leemte voorzien, gelijk wij vroeger reeds hebben opgemerkt, en zonder dat onze schrijvers willen ontkennen, dat er uitzonderingen waren, — in 1792 was volgens *de Leerzame Praatal* (II: 70) de Fransche kostschool te Bergen op Zoom een der besten in Nederland, en *de Grijzaard* (II: 348) noemt Warmond en Delft als plaatsen, die in 1769 zeer gezocht waren — trekken zij ook tegen deze inrigtingen onophoudelijk te velde. Bij hetgeen ik reeds vroeger aan hen ontleende, voeg ik nog eene aanhaling uit *de Vaderlander* [1]), ten bewijze dat men klaagde over de oppervlakkigheid en het werktuigelijke van het onderwijs. »De gebreken in de Fransche scholen en kostscholen zijn niet minder. Mijn neefje was door zijne ouders, 4 jaaren op een voorname kostschool besteed geweest. Hij was als een eer van de school aangezien. Ik vroeg hem toen hij 't huis kwam bij zekere gelegenheid, wat is *'l impératif*? Hij wist het niet. Ik onderzogt hem nader, hij wist wat fransch te praten, gelijk hij met de leerlingen in de school gedaan had. Maar van expliceren, van thema maken, ja zelfs van conjugeren wist hij niets. Een ander kind van mijne nabestaanden leerde fransch op eene voorname school, hij leerde geen regels, ik zogt dit wat te gemoet te komen, ik leerde hem een *accusativus* van een *nominativus* onderscheiden. Hij schreef mijne onderrigting

1) A. w. III: 147. 48

op en liet ze zijne monsieur zien: deze zeide, deze dingen waren goed voor iemand die latijn leerde, maar voor 't fransch waren zij van geen gebruik. Deze Monsieur was een voornaam man, velen zijn minder bekwaam dan hij. Wat nut hebben onze kinderen van zulk onderwijs te wachten?"

De opleiding van de meisjes werd in menigen kring beheerscht door de dwaling, dat vrouwen niet veel meer noodig hebben dan hetgeen waardoor zij haren mannen konden behagen. *De Denker* vooral bestrijdt haar met ernst en kracht, wijzende op de vatbaarheid van het vrouwelijk geslacht en op zijn regt om in eene ontwikkeling te deelen, die de vrouw eerst tot de ware moeder en een zegen voor haar huis maakt [1]). Vrouwen, die behagen hadden in een vertoon van geleerdheid en daar mee te koop liepen, waren echter reeds in *de Philanthrope* [2]) bespottelijk gemaakt. Deze beschrijft eene dame wier menu was opgemaakt in den analytischen preektrant, even als hare bevelen aan de dienstboden, en die in sluitredenen conserveerde tot groot verdriet van haar man, die het aldus beschrijft: »Deezen ogtend, onder anderen, hoorde ik haar het volgende bevel aan de meid geven. Annaatje, gij moet eerstelijk naar de vismarkt, ten tweede bij de kruidenier, en ten derde bij de groenvrouw gaan. Wat de vismarkt betreft, daar moet je haalen vooreerst baars, en ten tweeden tongen. Bij den kruidenier moet gij haalen, eerstelijk pruimen, ten tweede rozijnen, ten derde suiker, ten vierden gort, en wel ten deele alkmaarsche, ten deele boekweiten. En dan eindelijk moet gij bij de groenvrouw vooreerst snijboonen, ten tweeden peulen, en laastelijk porcelijn haalen."

1) *De Denker* III: 273 vv.

2) A. w. IV: 308 vv.

Op zekeren avond zou de dame eenige gasten hebben, en hiervoor had zij gemaakt de volgende

»Order voor de Tafel.

Staat te letten

I. Op het Eeten.

II. Op het dessert.

I. Wat het eeten betreft, dat moet bestaan

A. Uit drie Hoofdschotels,

1. Een gebraaden Gans,
2. Twee Kalkoenen,
3. Vier Kuikens.

B. Uit zes Assietten,

1. Met Peulen,
2. Met Bloemkool,
3. Met Snijboonen,
4. Met gestoofde karssen,
5. Met Salade,
6. Met Komkommers.

C. Uit het bijwerk, bestaande

1. In zout: te weten:
   Vier Zoutvaten.
2. In Zuur: namelijk:

a. Agurkjes,

b. Ingelegde Morellen,

c. Assia.

† Kool Assia,

†† Assia Bamboes.

II. Wat nu het dessert aangaat, hierin moeten wij agt geeven enz."

Dit is precies eene schets van een preek uit die dagen, en deze vaardigheid dankte zij aan haar catechiseermeester, die echter tot grooten schrik van haar echtgenoot haar ook kundigheden had meegedeeld van erger natuur. Hij had haar namelijk onderwezen in de *Logica*,

en zij maakte daarvan een gebruik, dat haar man bijna wanhopig maakte. Zij had hem namelijk voor eenigen tijd willen beduiden, dat hij zijn knecht moest wegzenden, van welken hij goed gediend was, en hem op deze wijze aangesproken: »Vergun mij, lief, dat ik u een *dilemma* of tweeledig voorstel maake, om u te betoogen, dat hij verhuizen moet. De meeste boodschappen, die ik hem belast, doet hij verkeerd, en geeft er voor reden van, dat hij mij niet verstaat. Nu is 't evenwel zeeker, dat ik aan het onderwijs van mijn katechiseermeester te danken heb, dat ik mijne denkbeelden zo klaar en zo wel in orde voorstel, als iemand in de waereld. En bijgevolg, als Jan mij niet begrijpt, zo is het, óf omdat hij mij niet begrijpen kan, óf omdat hij mij niet begrijpen wil. Wat kies je Lief, zo hij mij niet begrijpen kan, is hij gek; zo hij mij niet begrijpen wil is hij koppig en kwaadaardig. Ergo, wat gij kiest of niet, altijd moet hij verhuizen, of om zijne gekheid, of om zijne kwaadaardigheid."

Om dit nog in 't voorbijgaan op te merken de menu bewijst, dat zij honderd jaar geleden stevig aten, en dat de soort van spijzen al zoo dezelfde is als wij nu gebruiken. De confituren alleen waren beter en menigvuldiger, gelijk wij van elders weten.

Maar wij dienen naar de scholen terug te keeren. De latijnsche waren nog de beste. Tegenover het onderwijs in de oude talen door vele dorpspredikanten gegeven, werden zij krachtig in bescherming genomen, en evenzeer tegenover de gewoonte van sommige ouders om een praeceptor aan huis te nemen [1]); privaat onderwijs wordt in elken vorm afgekeurd. Toch was op de gymnasien vrij wat aan te merken en voldeden zij,

1) *De Nederl. Spectator* X: 117.

naar veler oordeel, bijzonder weinig aan hetgeen men van zulk eene inrigting eischen mogt. *De Denker* beschrijft ons tot in kleinigheden, hoe zulk een gymnasium voor eene eeuw in elkander zat, en verbergt niet, dat hij er veel verkeerds in vindt [1]). Een gymnasium in eene der groote Hollandsche steden stond onder een rector, conrector, en doorgaans vier praeceptoren. Het onderwijs omvatte het Latijn en Grieksch, behalve het maken van verzen en de *Rhetorica.* Eens in de week werd de Catechismus opgezegd, wat voor onderwijs in de godsdienst gold. Op de eerste classen werd ook de schrijfkunst nog beoefend en, zonder dat het onderwijs in de talen veel betekende, bragt men er toch zes à zeven jaren meê zoek. [2])

Aangezien de geheele zaak door de stad werd bekostigd, en derhalve door de burgerij, kon ieder die wilde er zijne kinderen heen zenden, waardoor meestal het getal der onderwijzers veel te gering was tegenover dat der leerlingen, wier ontwikkeling ook zoo ver uit elkander liep, dat zij niet gelijk onderwezen konden worden, ofschoon het toch altijd weer beproefd werd. De plak en de stok dienden nog om de tucht te handhaven, hoewel velen het verkeerde van die manier reeds begonnen in te zien.

In de meeste scholen waren de vacanties te veel in getal en te lang van duur. Om te gemoet te komen aan hetgeen daardoor verzuimd werd, gaven de praeceptoren bij zich aan huis private lessen, hetgeen wel voordeelig was voor hun beurs, maar waardoor het gymnasie niet beter werd. In 1766 was dat gewoonte, maar vroeger kende men dat redmiddel niet, dat dan ook alleen ten goede kwam aan hen, die het konden betalen. Eene

---

1) a. w. III: 345 vv.

2) Dit is ook eene grief van Jufvr. *Wolff*, die echter meent, dat het veeleer ligt aan de domheid en luiheid der jongelieden, als zij zes jaren besteedden aan iets, dat zij in twee konden leeren, zie *de Borger* II: 14.

andere ongeschiktheid was gelegen in de schooluren, die nog dezelfde waren als bij de oprigting, toen men eene geheel andere tijdsverdeeling had.

Weinig jongelui waren, als zij de Latijnsche school verlieten, in staat om de Professoren te kunnen verstaan. Dat zij met een oratie promoveerden, had niets te beteekenen, want de praeceptoren wisten zeer goed, dat hunne leerlingen er niet toe in staat waren. Zij hadden de oratie of de gratiarum actio altijd in voorraad, en ontvingen daar eene vergoeding voor in klinkende munt.

Intusschen werd er niets gedaan aan geographie, mythologie, geschiedenis, redekunde enz. Zes uren op een dag durfde men besteden aan de kunst om Latijnsche verzen te maken. Het rekenen en de nieuwe talen had men vroeger al geleerd, en wij hebben gehoord op welk eene uitstekende wijze. In sommige steden gingen de scholieren met de praeceptoren alle Zondagen naar de kerk, waar zij anderen tot last waren en meer praatten dan luisterden; de eerbied voor het heilige werd reeds vroeg door zulk een gedwongen kerkgaan ondermijnd.

Ziedaar de voornaamste opmerkingen en bedenkingen, door den schrijver dien wij vermelden, ten jare 1766 gemaakt. Ik had altijd gedacht dat er bijna niets voortreffelijkers in ons land was in dien tijd dan de Gymnasien; ook deze gedachte moet ik laten varen met andere aangaande den goeden ouden tijd. Maar waarom de spectators dan zoo vijandig zijn tegen het privaat onderwijs, is mij niet duidelijk; het was alligt zoo goed als op de Latijnsche school.

Maar ik begrijp nu wel, dat het er met velen treurig uitzag als zij student werden, en menigeen, die zoo slecht beslagen ten ijs kwam, verongelukken moest naar de wet: van die niet heeft, wordt genomen ook wat hij heeft; eene wet, waarvan de blijvende kracht alle dagen aan onze

tegenwoordige hoogescholen valt op te merken. De meeste studenten waren buitendien zóó jong, dat velen door Fransche, Zwitsersche of Hoogduitsche gouverneurs naar de collegien vergezeld werden, die ook als studenten werden ingeschreven [1]). Die zulk een Mentor niet aan zijne zijde had, liep groot gevaar van te verdrinken eer hij water gezien had; en dat gevaar was bij den geest, die aan de hoogeschoolen heerschte, niet gering.

Hierover hebben onze schrijvers ook het een en ander meegedeeld, ofschoon niet zooveel als men verwachten zou. Van Effen had de Academie ruim bedacht, maar zelfs *de Nederl. Spectator*, die in Leiden verscheen, heeft maar spaarzaam over de studenten gesproken. Veel goeds zegt hij er niet van, evenmin als zijne collega's en *de Spectator*, die alleen zich met het studentenleven bezig hield. Wat laatstgenoemde onder den titel: *Dagverhaal van een student* — men schreef toen 1774 — heeft opgenomen [2]), zijn vijftien bladzijden vol van leegloopen, rossen, drinken, spelen om grof geld bij kaart en billard, of in de kolfbanen. Dit is de schering, en de hoeren zijn de inslag. Dat wij in dit opzigt althans niet achteruit zijn gegaan, werd reeds voor eenige jaren opgemerkt door een student [3]). Koffijhuizen en zoogenaamde danscollegies, die in herbergen bijeenkwamen, waren de gewone rendez-vous. De Utrechtsche studenten hadden in 1758 hun stalhouder bij de Tolsteegpoort, en waren dikwijls op weg naar *Zuilen* of *Maarssen*, waar vele ligtekooijen woonden [4]). De Leidsche

1) Zie hierover ook *van Lennep* a. w. I: 17, die zelfs weet te verhalen van een Academie-burger, dien zijn bezorgde moeder door de meid naar het collegie liet brengen.

2) A. w. bl. 265—280.

3) *Utr. Stud. Alm* 1863 bl. 22.

4) *De Nederl Spectator* X: 118. *De Opmerker* I: 377 vv.

hadden ze, volgens *de Spectator der studenten*, digter de bij hand.

Een studentenkamer was doorgaans zeer eenvoudig; witte muren en matten op den grond [1]). Eerst tegen het einde der eeuw kwamen behangen kamers in den smaak. Hunne kleeding (1758) wordt door een student dus beschreven [2]), als hij verhaalt, hoe hij langzamerhand uit den staat der groenheid zich opgewerkt had tot de hoogte van een lichtmis. »Ik bleef bijna een geheel jaar in den staat van *Groen;* en ik was in denzelven het algemeene voorwerp van kleinachting, maar deed mijn best om de manier en houding van die studenten aan te neemen, die zoowel als ik nieuwelingen waren, doch een beter onthaal ontfingen. Ik had mijn uitspraak reeds veel beschaafd, en een kleed laaten maaken bij den voornaamsten kleermaker der stad. Ik liet mijn hair afsnijden, en zette een bruine abépruik op, met twee regels digte stijve krullen, en zonder poeder. Mijn hoed, dien ik juist als een gelijkzijdige en even groothoekige driehoek opgetoomd plag te draagen, veranderde ik, en zette een op, wiens voorste punt eng en opgeheven was, en wiens agterste deel het blad van een uitgespreide waaijer geleek. Ook trok ik witte gaaren kousen aan, en liet mijne schoenen alle morgen met een Engelsche waschbal opwrijven." Dit was echter slechts de eerste gedaante verwisseling; straks liet hij het haar aan zijn voorhoofd zoo lang groeijen, dat hij het als een toupet over zijn pruik kon kammen; aan den halsboord van zijn hemd bond hij een half el zwart zijden lint, dat van onder zijn stropdas neerhing, en nadat hij nog eenige veranderingen aan zijn hoed had laten doen, en witte zijden kousen

1) *Spectator der Studenten* bl. 267. 68.

2) *De Philanthrope* II : 179 vv.

had aangeschaft, die voortaan met zijne andere kleedingstukken uit den Haag moesten komen, was hij, wat dit gedeelte zijner vorming betrof, naar den laatsten smaak.

Over de studiën zelve vind ik niet veel. Van sommige aanstaande theologanten lees ik in *de Philanthrope*, dat zij reeds een bepaalde partij hadden gekozen, eer zij zich tot de studie der godgeleerdheid zetten, wat te eerder kon gebeuren omdat zij eigenlijk op die voorwaarde alleen bij hunne studies geldelijke ondersteuning ontvingen [1]). Van zulk een verschijnsel heeft men na 1758 weinig of niets gehoord. De beurzen verlokten toen menigen sukkel tot de godgeleerdheid, die in zijn bekrompen kring nooit anders had geleerd dan aan den leiband loopen, en dus alle vereischten voor een partijman meêbragt. Dit geslacht stierf uit. De weg naar het meesterschap in de regten was, naar het schijnt, bijzonder gemakkelijk [2]). Sommigen maakten zich bezorgd over de juridische beginselen, die de jongelingschap werden ingeprent, en oordeelden »onder verbeteringe, dat onder een vrij volk, ter bereikinge van het gestelde oogwit, niet te veel gewaakt kon worden tegen uitheemsche geleerden in de rechten, die gezoogd met arbitraire gevoelens, gelijk doorgaans in Duitschland plaats heeft, onkundig van de historie, de grondwetten en de vrijheden eenes Staats, wilkeurige grondregelen van regeeringe, en de zeeden hunner hoven met zig brengen, en ter verbasteringe onzer landaart, met onbegrijpelijk nadeel voor de gemeene vrijheid, alhier inplanten." Zoo schreef *de Nederl. Criticus* (I: 290) in 1750. Naar veler oordeel leerden de toekomstige regtsgeleerden er alles, behalve hetgeen hun later te pas kwam, als ook zij geroepen werden tot be-

---

1) a. w. II: 159 vv.

2) *De Nederl. Spectator* VI: 130.

sturen of regeren [1]). Wat leeren onze aanstaande regenten en vaderen des Vaderlands op de academie? vraagt de schrijver, dien ik 't laatst aanhaalde. Eigenlijk boven alles het *Roomsche* regt, en dat is wel noodzakelijk, want al is dat regt verre van voor ons het geschiktste te zijn, het is nu eenmaal de grondslag van onze wetten. Alles wat de aanstaande Juris Utriusque Doctor leert is voorbereiding tot het Roomsche regt, en wordt ook als zoodanig behandeld, hetzij oudheden, hetzij algemeene historie, hetzij natuurlijk regt. Maar op alle vragen van staathuishoudkundigen aard leert hij geen antwoord zoeken of vinden. Van onderwerpen als daar zijn, de aard van een maatschappij, de regten van overheid en onderdanen, de handel en de beschermende regten, het voordeel van volkplantingen, het aanmoedigen van de nijverheid, het vraagstuk der belastingen, het verband tusschen landbouw en koophandel, het zuinigst geldbeheer, het voor- of nadeel van staatsschulden, van een vaste krijgsmagt enz. leerde men op de hoogescholen niets [2]). De schrijver begrijpt niet hoe men zonder dat alles mannen kan vormen, die geschikt zijn om het land te regeren, en komt tot dezelfde slotsom, die ik bij het zien van zooveel gebrekkigs reeds meer dan eens heb opgemaakt: »Zo er enigen zijn, die algemeenere kundigheden van daar wegdragen, zijn het vernuften, die, den gemeenen weg veragtende, of door hun eigen doorzigt, of door een gelukkige leiding van anderen, de studie der regten met de beoeffening van alle die wetenschappen gepaard hebben, die noodzakelijk zijn om den staatkundigen, om den bekwamen regent te formeren, en deze vernuften

---

1) *De Opmerker* III: 116 vv.

2) Hetzelfde bezwaar wordt, en hetgeen opmerkelijk is, bijna met dezelfde woorden, door *de Borger* gemaakt II: 164.

hadden al zo wel kunnen thuis blijven, en 't akademisch onderwijs missen."

Zoo schreef *de Opmerker* den 30 Januarij 1775, toen het geheele Vaderland zich gereed maakte, om den 8sten en 9den van Sprokkelmaand het tweede eeuwfeest van Leiden's Academie te vieren. Luisterrijker Academiefeest is er zeker nooit in ons land gevierd, en het scheen wel of de voortreffelijkheid der Hoogeschool boven allen redelijken twijfel verheven was, en nooit iemand er aan getwijfeld had. Mij dunkt het stuk in *de Opmerker* was niet zonder bedoeling juist in dien tijd geschreven, en door eene zeer bevoegde hand, maar het werd begraven onder de lofredenen en juichtoonen, die weldra in Leiden klonken. *De Vaderlander* heeft van die feestviering een verslag bewaard, uit de pen van een ooggetuige, in zijn Nommer van den 6 Maart 1775; het vindt hier naar mijn inzien eene eigenaardige plaats [1]).

Het was dan op den 8 Februarij 1775, dat Leiden, ja het Vaderland, de stichting dezer Hoogeschool herdacht. Minstens dertig duizend landgenooten en vele vreemdelingen waren in de Academiestad zamengevloeid tot het Feest der Wijsheid, zooals de Eerwaarde Zoutmaat, Leiden's oudste leeraar het daags te voren had genoemd. De Leidsche burgerij had zich van de Haagsche poort tot het Raadhuis in twee rijen geschaard om Prins Willem V te ontvangen, die het feest zou bijwonen. 's Morgens uit den Haag gekomen, reed hij in eene prachtige koets naar het Raadhuis, waar hij door de regering in staatsiegewaad werd begroet. Aan hun hoofd ging hij te voet

---

1) 't Is vreemd, dat in dit Weekblad niet gesproken wordt over het Eeuwfeest van Leiden's Ontzet, in 't vorige jaar gevierd, waarbij F. van Berkhey, door de voordragt van zijn „Verheerlijkt Leiden" zulk een onbeschrijfelijken indruk maakte.

naar de Pieterskerk, waar de Hoogleeraren en Studenten in optogt reeds waren aangekomen, uit de Academie. De Rector Magnificus ontving den Prins aan de deur, die, aan zijne zitplaats genaderd, door eene commissie uit de Studenten bij monde van den Heer Huighens werd begroet. Langzamerhand nam ieder zijne plaats in; de Rector op den predikstoel, waaronder nog twee andere spreekgestoelten waren gemaakt; de Prins in de Burgemeestersbank, met rood fluwelen kleeden belegd; de Curatoren en Hoogleeraars aan zijne regter, de Regering der Stad aan zijne linkerzijde, achter beiden het corps der studenten. Tusschen den preekstoel en 's Prinsen zitplaats bleef een vierkant open, in welks hoeken vier gardes met de karabijn aan den voet stonden. De dames hadden plaats gekregen in het koor. Een orkest van 70 personen was onder het orgel geplaatst, om de plegtigheid op te luisteren [1]), waartoe ook de lijfwacht van den Prins moest dienen, die achter het burgemeesterlijk gestoelte was gezet.

De theologanten hadden zwarte cocardes op de hoeden en strikken aan de degens, de juristen roode, de medici groene, de philosophen [2]) witte; op elke cocarde en strik stond het beeld van Pallas, met kleuren gedrukt op een ovaal stuk perkament. De plegtigheid werd geopend met

---

1) Curatoren waren, de Baron van Boetselaar die wegens de Ridderschap, Bleiswijk en Huygens, die uit naam der staten van Holland, Heijns, Hubrecht, Crucius en Marcus die wegens de stad Leiden de Academie bestuurden. De hoogleeraren waren 21 in getal; de Moor, Schultens, Hollebeek, Gillissen, Scholten en Hoogvliet in de Godgeleerdheid; Rucker, Pestel, Voorda en van der Keessel in de Regtsgeleerdheid; van Roijen, Gaubius, Albinus, van Doeveren en Sandifort in de Geneeskunde; Allamand, van Roijen, Ruhnkenius, Valckenaer, van der Kemp, en van de Wijnpersse in de Philosophie, Kruidkunde, Talen, Geschiedenis (zie *de Vaderlander* bl. 76.)

2) Zoo heetten toen de litteratoren.

eene redevoering door den grijzen Gaubius, den Rector die reeds 41 jaren professor in de geneeskunde was; het was eene redevoering over de Voorzienigheid van God in het gronden en in stand houden der Hoogeschool. Van Roijen, de oudste Hoogleeraar, die reeds 43 jaren dienst had, sprak daarna een latijnsch gedicht uit. De feestelijkheden van den eersten dag waren hiermeê ten einde; de Prins ging eten in de Doelen, terwijl de burgers wederom in rijen waren geschaard, »en deezen, die negen uuren op straet, den regen doorstonden met eene kloekheid, eigen aan en ontvangen van hunne dappere voorvaderen, trokken wel doornat doch juichende af." Gelijk de lezer zal opmerken, is de Spectator, nog feestelijk gestemd.

De volgende dag was niet minder luisterrijk. Vier studenten promoveerden met de kap, in de Pieterskerk. De Prins vereerde het met zijne tegenwoordigheid. »Na het voorafgaen van een heerlijk muzijk klom eerst Willem Carel Vosmaer, en daerna Petrus Brantsma den beneden spreekstoel op, terwijl de Hoogleeraar Pestel in den hoogen trad. Zij beiden deeden korte redevoeringen met eene ongemeene en deftige welspreekendheid, daarna de geleerde Pestel eene langere. Hij deed hierop beide deeze *Doctorandi* in zijnen hoogen stoel aan zijne regter en linkerhand opklimmen, en nadat hij de geheele vergadering verslag gedaan had van hunne studien, kundigheid en braaf gedrag, riep hij hen uit tot Leeraers van beide de Regten, waarom hij hen dan ook met de hoogste eereteekenen wilde bekroonen. Des verklaerde hij eerst, wat de *toga* of het lange staetsiekleed van zwarte zijde, met breede fluweele boorden van vooren bedekt, en halve ruime mouwen, hun aengedaen, betekende; hij opende hierop het *Corpus Juris*, en belastte hun zich vlijtig daerin te oefenen. Daerop sloot hij het boek,

en wilde, dat ze buiten hetzelve ook uit eigen oogen zouden zien. Voorts stak hij een gouden ring aan den voorsten vinger hunner regterhand, zette hun een fluweele bonnet op, omhing hen met een zwart lint, waaraan een gouden medaille, hoedanig een altoos tot een geschenk gegeven werd door de Leidsche regering aan zulken, die *more majorum* gepromoveerd worden. Eindelijk trok hij den handschoen uit en gaf hun zijne regterhand, ten blijke van achting, liefde en vriendschap."

Op dezelfde wijze werd Rudolphus Forsten door, van Doeveren tot doctor in de geneeskunde gemaakt en Antonius van der Heim, kleinzoon van den Raadpensionaris, door Allamand tot doctor in de Wijsbegeerte. De laatste Hoogleeraar sloot de plegtigheid, »waarop men een algemeen handgeklap, de *applausus veterum* verbeeldende, hoorde."

Des avonds werd er op kosten van de Studenten een vuurwerk afgestoken, dat maar half gelukte, omdat het te veel geleden had door den regen van den vorigen dag. Daar waren er die meenden, dat de Academie wonderwel op dat vuurwerk geleek, en niet dan ten halve aan hare bestemming voldeed. Maar al ware zij onberispelijk geweest, het zou vrees ik niet veel gebaat hebben om den achteruitgang te keeren, want de lust voor de studie was bij de jongelingschap uitgedoofd, en het getal studenten was in de laatste jaren hoe langer hoe kleiner geworden. Professor Gaubius schreef in zijne, zoo even vermelde Feestrede, die vermindering wat Leiden betrof, vooral daaraan toe, dat de levenswijze in ons land den vreemdelingen te duur werd, dat buiten 's lands nieuwe hoogescholen werden opgerigt, en het bezoeken van vreemde Academien door onderscheidene vorsten verboden was Maar het zat niet alleen in de vreemdelingen. »Teregt — lees ik in *de Denker* van 11 October 1773 — verwondert men

zich, dat in een eeuw, waarin de lust tot wetenschappen en geleerdheid over het algemeen zoo groot is; in eene eeuw zoo verlicht en vervuld met geleerden, er nochtans onder de jeugd zulk eene verflauwing tot de studiën plaats heeft, als men mogelijk, nauwelijks in geene anderhalve eeuw terug getreden, eenig voorbeeld van zou vinden; eene verflauwing die men nog dagelijks hand over hand ziet toenemen. Op de hooge schoolen wordt mogelijk pas het derde deel van het aantal der jeugd, die men daar gewoon was te zien om hunne studiën te vorderen, thans gevonden. Het is niet hier of daar, op deze of geene hoogeschool, maar op allen is het getal der Studenten ongelijk veel minder dan in vorige tijden. En let men op de schoolen, waar de jeugd tot de eerste kennis der talen word opgeleid, in dezelve is over het algemeen zulk een verval, dat men er over verbaasd moet staan, en zich moet beklagen wegens eene onvergeefelijke lusteloosheid tot de studiën, en over den geringen voorraad, welke men daar vind, om in tijd in wijle de hoogeschoolen mede te voorzien." Mij dunkt echter, dat het zich gereedelijk laat verklaren uit den geest van dien tijd, zooals wij dien hebben leeren kennen, niet het minst uit *de Denker* zelv'. Het was ééne van de openbaringen der inwendige verslapping, ééne der vruchten, die van zulk zaad te verwachten waren. Gebrek aan lust voor wetenschappelijke ontwikkeling is altijd een veeg teeken, en naar de oorzaak behoefde men althans in 1773 niet te zoeken.

Op een paar plaatsen vond ik gewag gemaakt van jongelieden, die behoorden tot de categorie der „Weesper studenten," o. a. in *Zinrijk- en Schertsend-Woordenboek* I bl. 51. Waarschijnlijk was dit een euphemisme voor »*zwijnen.*" Weesp, door zijn branderijen vermaard, was het ook (daarmede in verband) door het *mesten van varkens.*

Tot besluit van deze § nog een enkel woord over een

ander middel tot ontwikkeling, in dezen tijd zeer gewoon. Reeds in het midden der 18de eeuw was het gebruikelijk, dat jongelieden uit den deftigen stand, als zij de hoogeschool verlieten of gereed stonden zich te vestigen, een reis in het buitenland deden. Men noemde dit »de groote tour doen," en achtte het voor eene beschaafde opvoeding noodig, gedurende eenigen tijd in Engeland, Frankrijk, Italie en Duitschland te vertoeven, om landen en volken te zien [1]). Niets verstandiger, indien de jongelui niet te onervaren waren geweest om op zichzelven te staan, en de leidslieden, die men hun meegaf, niet dikwijls verleiders waren geworden [2]) Doorgaans waren de hoofdsteden, vooral Parijs en Londen, de plaatsen waar men eenige weken vertoefde, om er wereldwijsheid op te doen, en vooral ook om zich het Fransch eigen te maken en het naar den eisch te leeren spreken. Bij menigeen kwam noch van het een, noch van het ander veel teregt. De oppervlakkige kennis, die zij te huis hadden opgedaan, deed hen geen belang stellen in hetgeen de vreemde landen van kunsten en wetenschappen hadden aan te bieden. Zij verstonden zóó weinig Fransch, dat de Hollandsche jongelui in Parijs en elders gewoonlijk elkander opzochten »om hun hart in goed Nederduitsch op te haalen," [3]) en veler beginselen waren zóó weinig degelijk, dat zij haast bezweken voor de verleiding, die hen in die broeinesten der ongeregtigheid bij elke schrede omringde. Menigeen bragt niet veel anders t'huis dan een fraai schilderstuk, kostbare penningen, zeldzame *Naturalia*, en de zucht om de weelde van het buitenland in kleeding, tafel, huissieraden, equipage enz.

---

1) *De Denker* III: 73 vv. *De Philanthrope* III: 373 vv.

2) *De Nederl. Spectator* V: 193.

3) *De Denker* III; 79.

op onzen grond over te planten, tot groote schade voor de met den dag reeds afnemende eenvoudigheid der vaderen [1]). Hoe menig jong heer bij zijne familie terug kwam, is in *de Grijzaard* beschreven [2]). Ook aan deze reizen had de hoogmoed en de pronkzucht der ouders een groot deel [3]).

Van elders is ons bekend dat sommige mannen, die ter het Vaderland tot roem waren , een deel van hunne ontwikkeling te danken hadden aan de reizen, die zij in hunne jongelingsjaren mogten doen Maar tegen één, wien het goed deed, waren er tien, wien het schaadde. Het laatste der spectatoriale geschriften, dat over dit punt handelt, eindigt zijn vertoog met deze woorden: »Wat zullen wij dan van het reizen zeggen? Zullen wij het aan- of afraaden? Noch het een, noch het ander, in 't algemeen. Wanneer daar gegronde reden is te denken, dat een jong heer wel zal reizen, zal ik het reizen aanraaden; maar is het twijfelachtig of hij wel reizen zal, ik zal het afraadden. In 't algemeen kan ik niets bepaalen: een allernaauwkeurigste kennis van de inborst, kundigheden en denkenswijze zoude er vereischt worden, eer ik het reizen aanraaden zoude. Met thuis te blijven wordt zekerlijk het minst gewaagd, en zelden voor het wezenlijke veel verloren." [4])

§ 2.

VERSCHILLENDE STANDEN EN BETREKKINGEN.

Het is opmerkelijk, dat bijna alle Spectatoriale geschriften zich bezig houden met adeldom en patriciers, de be-

---

1) t. a. p. bl. 77.
2) *De Grijzaard* II: 241 vv.
3) *De Philanthrope* III: 378.
4) *De Opmerker* V: 400 (1777).

teekenis en waarde dezer standen. Wij zien er uit, dat deze vraagstukken zich hoe langer hoe meer naar voren begonnen te dringen en aan de orde kwamen. Maar hier zien wij nog geen zweem van die verbittering, waarmeê men straks alles gelijk zou willen maken, en in een edelman of een patricier van zelf niet anders vond dan een een schurk en landverrader. De zaak wordt hier met kalmte behandeld, en het oordeel is billijk. Wat den adel betreft, met verontwaardiging bestrijden zij den hoogmoed van sommige edellieden [1]) en de schandelijke onwetendheid, vooral van sommige landjonkers, die niet veel meer konden dan jagen, en alleen door hun naam onderscheiden waren van hunne daglooners [2]); waarom het dubbel treurig was voor land en volk, dat de adel een erfelijk regt had op sommige bedieningen, die nu in onbekwame handen vervielen [3]). Hoe dwaas, zich op geboorte iets te laten voorstaan! ten eerste omdat de geschiedenis immers leerde, hoe de edelen hier te lande waren ontstaan [4]) maar vervolgens ook omdat zij, die nu op hunne adelijke afkomst pochten, van denzelfden oorsprong waren met allen.

D'Adam nous sommes tous enfans;
La preuve en est connue,
Et que tous nos premiers parens
Ont mené la charue;
Mais las de travailler enfin
La terre labourée,
L'un a dételé le matin,
L'autre l'après-dinée [5]).

---

1) *De Algem. Spect.* I: 94. *De Philanthrope* VI: 105 vv.
2) *De Onderzoeker* I: 156.
3) *De Nederl. Spect.* X: 102.
4) *De Opmerker* III: 353 vv.
5) *De Philanthrope* VI: 111.

Maar dit verhindert onze schrijvers niet te erkennen dat de adel regt heeft van bestaan, ja *de Denker* betoogt [1]), dat erfelijke adel voor de maatschappij heilzaam is, tenzij men meende, dat de wereld bestuurd kon worden naar wijsgeerige denkbeelden alleen, en niet in overeenstemming met de ondervinding en de menschelijke natuur, die beiden het krachtig vermogen van de eerzucht op het menschelijk hart bewezen. Toch moet het groot beginsel blijven heerschen, dat deugd alleen adelt. Met voorliefde beroepen onze schrijvers zich bij herhaling [2]) op de bekende woorden van Juvenalis, naar de vertaling van Westerbaan:

Al hing Uw heele huis vol oude schilderijen,
Al was Uw groote zaal versiert met heele rijen
Van beelden van metaal, van was, van marmersteen,
Zo maakt de deugd nogtans den Edelman alleen.

»Een aanzienlijk man moet een aanzienlijk kristen zijn", zegt *de Vaderlander* [3]), en het »*virtus nobilitat*" geeft *de Denker* deze woorden in de pen [4]): »Waant niet Mijne Heeren! dat ge ons door uwen valschen luister of kwartieren zult verblinden; waant niet, dat de roem uwer voorouderen, die gij onwaardig zijt, ons verstand zal benevelen, om u eene inwendige hoogagting toe te draagen. — Gij onteert uwen rang, gij verlaagt uwe geboorte, gij verbreekt de heiligste banden, waarmede ge u aan de maatschappij verbonden hebt, gij schendt de beloften aan

---

1) A. w. II: 345.

2) *De Algemeene Spect.* I: 95. *De Nederl. Spectator* X: 97.

3) III: 269.

4) A. w. II: 352. *De Menschenvriend* spreekt in dien zelfden geest en uit dezelfde ondervinding, in twee vertoogen, waarin hij de zonen der edelen aanspoort tot een werkzaam leven, ten nutte van den staat II: 33 en 65 vv. (1789.)

uwe voorouderen gezwooren; met één woord, gij wordt monsters, met de deugd, trouw, wijsheid, dapperheid, beschaafdheid en menschenliefde uit het oog te verliezen; gij behoudt uwe tijtels en wapens, maar uwe Adel is verlooren, en daar is geen andere weg open om dezelve te herstellen, zo min als te behouden, dan door ze op nieuws te verdienen." Van hoeveel kracht zijn deze woorden gebleven tegenover menig geslacht, dat het »noblesse oblige" vergat, en tegenover het treurig verschijnsel, dat er uit onzen adel zoo weinig mannen opstaan, wier talenten het Vaderland tot steun en eer zijn!

Niet minder juist oordeelen onze schrijvers over de zoogenaamde *Patriciers*. Het is bekend, hoe deze ontstaan waren. Toen de Staten in het laatst der 16e eeuw het oppergezag over de gewesten, en de stadsregeringen dat over de steden aan zich getrokken hadden, en dus de plaats van den voormaligen Soeverein hadden ingenomen, kon het wel niet anders of de personen, die aan deze regering deel hadden, moesten van lieverlede zich zelven als Soevereinen beschouwen [1]). Zij kwamen daartoe te eerder, omdat zij meestal aan het roer bleven en, zij 't dan niet *ad vitam* verkozen, toch korter of langer tijd na hunne aftreding de vorige zetels weer innamen. Voortdurend met elkander in aanraking, werden zij, door huwelijken tusschen hunne kinderen, nog nader verbonden. Uit dien maatschappelijken band ontstond een politieke, die weldra alle anderen van de regeringsposten uitsloot, wier erfelijkheid hoe langer hoe meer een vaste gewoonte werd. Niet dan met grooten weerzin zagen deze familie's, die zich zelven den naam van *Patricische* gaven, hoe in 1748 een nieuw geslacht opstond, dat voor zich ook aan-

---

1) Helder is dit uiteengezet door v. Lennep a. w., II: 36 vv., dien ik hier volg.

spraak op dien titel maakte. Willem IV had zich genoodzaakt gevonden in alle steden groote veranderingen te maken in de wethouder- en vroedschap, en aangezien hij onder de patricische geslachten geen personen genoeg kon vinden om de aftredenden te vervangen, was hij verpligt de nieuwe leden der regering elders in den kring der deftige ingezetenen te zoeken. Voortaan zouden er Patriciërs zijn »van vóór en na 48", die tot diep in onze eeuw nog van elkander gescheiden zouden zijn.

Hierover wordt in onze geschriften echter met geen enkel woord gesproken, waarschijnlijk omdat zij, zooals wij vroeger reeds zagen, met angstvalligen schroom zich hielden buiten alle binnelandsche politiek [1]). Maar over de patriciërs laten zij zich wel uit. En daaruit blijkt dat uit de goede gemeente, die volgens van Lennep (a. w. bl. 38) het niet meer dan natuurlijk en billijk vond, dat de zoon den vader in de regering opvolgde, en die bij deze bevoorregte klassen hoog opzag, ook andere stemmen opgingen.

---

1) Minder begrijpelijk is 't, waarom zij weinig of niets zeggen over het Gildewezen, dat nog altijd een eigenaardig bestanddeel was van het maatschappelijk leven in dezen tijd. Ik heb op mijn weg slechts één vertoog ontmoet, waarin over deze broederschappen wordt gesproken, om te klagen over den achteruitgang, die zich in sommige van deze vereenigingen openbaarde. Het is te vinden in het *Zinrijk-Woordenboek* III, bl. 97 vv. en de hoofdinhoud komt hierop neer: waren de gilden in vroegere jaren krachtige ligchamen, die met vele privilegies begunstigd, op hunne beurt ook veel hadden gedaan voor 's lands welzijn, langzamerhand begonnen zij bedenkelijke teekenen van bederf te vertoonen. De oorzaak scheen vooral te zoeken in den veranderden vorm van bestuur. Oorspronkelijk aan het oppergezag en toezigt der wethouders onderworpen, waren zij met den tijd onder een bestuur gekomen dat door de wethouders uit de kundigste en aanzienlijkste gildebroeders gekozen werd, over wier adviesen en uitspraken het eindoordeel echter aan de wethouders verbleef.

Deze bestuurders, op de eene plaats „dekens en achtmannen" genoemd, op de andere „overlieden," hoewel hier en daar hun post met eer te roer

De Philanthrope o. a. (VI: 385 vv.) nam een vertoog op, waarin vrij wat tegen deze familie's werd ingebragt. Vroeger (bl. 254) had hij reeds lucht gegeven aan zijne ergernis over hun hoogmoed, die een huwelijk van hunne zonen of dochters met een lid van eene koopmansfamilie, die nooit regeringsposten had bekleed, verafschuwde. Alsof, zegt hij, hun rang niet misschien zoo weinig verschilde, dat toen des koopmans overgrootvader kruijer was, de overgrootvader van den *patrice* [1]) op de snijderstafel zat, en alsof niet in eene regeering als de onze, alle fatsoenlijke burgers met elkander gelijk staan. Dit klinkt reeds uit een gansch anderen toon, dan waarin *v. L.* doet voorkomen, dat de goede gemeente aan deze trotsche patriciers het lied des lofs toezong. Maar later zet hij zijne grieven nog breeder uiteen, en betwist hij hun het regt, zich door zulk een naam van hunne medeburgers te onderscheiden. Ieder die wist wat de raadsheerlijke familie's bij de Romeinen waren geweest, wist ook, dat patriciers heel wat anders waren dan zij die regeringsambten bekleedden. Al werden te Rome Plebejers tot Regenten benoemd, werden zij toch nooit patriciers, en »zo men dien naam aan eenige luiden in Holland wilde

---

staande, begonnen in sommige steden te ontaarden en maakten zich aan ergelijke misbruiken schuldig. De gelden, aan de gildekamers toebehoorende, werden door de overlieden in allerlei slemppartijen verkwist, obligaties werden te gelde gemaakt, en de inkomsten der kamers, waaruit arme gildebroeders ondersteund moesten worden, werden verpand. De regtszaken, die voor deze heeren werden gebragt, werden met de grootste partijdigheid behandeld, zoodat het meer dan eens noodig was dat de wethouderschap tusschenbeiden trad, om het geschonden regt te handhaven. Menschen, die niet eens konden lezen of schrijven, wisten zich door geld te laten kiezen, en in sommige steden waren de herbergen de plaatsen, waar de stemmen der gildebroeders werden gekocht, „voor een buik vol wijn."

1) Zóó worden zij daar genoemd, en niet *Patriciër*. Zie ook *de Vaderlander* II: 233, die beschrijft hoe vele zonen van edellieden en „patricefamiliën" hun tijd aan de Academies verknoeiden.

geeven, zo zou ze eigentlijk aan de Edelluiden toekoomen, omdat de adelijke geslagten van de alleroudste tijden af, hier te lande van de burgerij onderscheiden zijn geweest. Maar de regenten van onze steden zijn en blijven burgers, en zo men ze onder een van die classen, die er te Romen waren zou willen brengen, behooren zij eigentlijk onder de *Plebeji.*" Waaruit het besluit volgt, dat de gewoonte om zich zoo te noemen, die echter volgens onzen schrijver niet algemeen was [1]), òf eene dwaze naäperij der Romeinen, òf eene ergerlijke aanmatiging was.

In hetgeen onze schrijvers hebben op te merken aangaande de academische opleiding, vinden wij niets aangaande de geneeskundige faculteit, maar des te meer hebben zij te zeggen met betrekking tot doctoren, chirurgijns en apothekers. Eigenaardigs is er echter niet veel in. De jonge doctors begonnen ook toen met de armenpraktijk [2]) in de godshuizen, en de geneesheeren die het meest te doen hadden waren zij, die zich het best naar de zwakheden der menschen wisten te schikken; hoe verregaande en bespottelijk deze waren, en hoe de patienten de doctoren bedierven, wordt door *de Philosooph* in twee vertoogen beschreven (III: 113—128). De routine was in vollen gang [3]), piskijkerij was zeer gezocht, en de bekwaamheid van vele doctoren was zeer twijfelachtig [4]), hetgeen voor een deel werd toegeschreven aan de hoogleeraren, die ze toelieten al hadden zij de noodige kunde niet, en voor een ander deel aan het gebrekkige toezigt op hen, die aan een buitenlandsche hoogeschool de doctorale waardigheid hadden

1) A. w. bl. 392 en 389.
2) *De Philanthrope* VI: 90.
3) *De Philanthrope* VI: 281 vv.
4) *De Nederl. Spect.* II: 31.

verkregen, hetgeen soms voor geld al zeer gemakkelijk ging [1]). Het uitventen van geheime middelen was zeer in zwang, en tot deze behoorde o. a. het *Arcanum Antiaphrodisiacum Culemburgo-Hallense*, en de *Pilulae ad Gonorrhaeam* [2]). Ook toen las men in de couranten van vermaarde middelen, die met aanwijzing van gebruik, in commissie waren te bekomen bij dezen of genen doctor, wiens vrouw de dames zou helpen, en die voor het gemak van veraf wonenden ook per brief kon worden geraadpleegd [3]). Sommige patienten schijnen nog al goed betaald te hebben, een daalder voor eene visite [4]), maar het practiseren van chirurgijns en apothekers deed aan de eigenlijke geneesheeren veel kwaad, en niet minder aan de zieken, die in hunne handen vielen. »De meeste chirurgijns hebben onder het baardschrappen de eerste gronden hunner kundigheden gelegd, en een paar togtjes ter zee op 's lands schepen gedaan hebbende, zijn zij zo goed als de beste, en zetten zich in steden en dorpen neer, hangende een groot uitstekend bord met een blaauwen grond en gouden letters, chirurgijn en breukmeester daar op geschreven, uit. Dit slag van volkje neemt de doctoren, zelfs de beste, die lang en wel gestudeerd hebben, de praktijk voor den neus weg en bederven duizend menschen voor al hun leven; indien ze hun al niet de genade bewijzen van hen naar de andere waereld te helpen. Mijn buurman, een apotheker, heeft er aardige kunstjes op; krijgt hij een recept van een doctor aan zijn winkelbank, hij leest het, kijkt met verwondering, slaat de oogen eens

---

1) *De Philanthrope* VI: 287.
2) T. a. p. en *de Philosooph* I: 83.
3) *De Nederl. Spect.* II: 27.
4) a. w. I: 146.

naar boven, bedenkt zich, grijpt naar zijn bril, herleest, en vraagt den brenger, hoe vaart de patient, die het kolijk heeft? De brenger verwondert zich over zulk een vraag, en zegt: de patient heeft geen kolijk, maar de koorts. De koorts! hervat mijn kruidmenger, de koorts! *febris intermittentia quartane frigido!* zeker dat zou ik uit 't recept niet geraden hebben. Maar wie is uw doctor, zegt de schalke vos — die en die — O! dan begrijp ik het, kom ik zal de medicijnen in haast gereed maken, en hoop dat de patient toekomende jaar de koorts wel zal kwijt zijn." Het sprak van zelf dat dergelijke praatjes werden overgebragt en het einde dikwijls was, dat men den doctor wegzond om den latijn sprekenden apotheker te halen, die nu zijn slag waarnam [1]) in een ongehoorden stortvloed van medicijnen. Zestien jaren later (1790) werd er voortdurend nog bitter geklaagd over de genees- en heelkundigen ten platten lande. Doorgaans opgeleid in scheerwinkels, deden zij ook toen nog veelal een examen als scheepschirurgijn, om na een paar reizen naar Groenland of Indiën, op een of ander dorp een chirurgijnswinkel te koopen. Wel werd er dan op sommige plaatsen nog een voorafgaand onderzoek gevorderd, maar dikwijls wisten zij die examineerden, er even weinig van, en was het geheele examen niet anders dan een extra voordeel voor de beurzen der ambachtsheeren of schouten. In de *Bijdragen tot het menschelijk geluk*, waar dit tafereel wordt opgehangen (III: 436 vv), wordt ook het feit meegedeeld (IV: 173), dat het grootste deel der chirurgijns *alle* medicijnen van de joden kochten, die ze voor een prijsje leverden, in-

---

1) *De Denker* XI: 204, 205. De Amsterdamsche gapers, met een spons of een stuk sassefras in den mond, waren van zulk soort waardige zinnebeelden. *De Philanthrope* VI: 142.

dien men maar er op rekende, dat zij het overschot van afgestookte vitriool verkochten voor *lapis caliminaris*, zeer ten gerieve van den daarbij betrokken patient. De zoogenaamde *Collegia medica*, die in vele steden bestonden, schijnen hier weinig of niets tegen te hebben gedaan of kunnen doen. In 1750 waren ook bij de meeste boekverkoopers allerlei geneesmiddelen te verkrijgen (*de Nederl. Spect.* II: 30) van zeer twijfelachtige waarde. De titel »boekhandelaar" — om dit in 't voorbijgaan op te merken — voor menschen die volstrekt geen handel dreven in boeken, maar ze alleen verkochten, is eerst in 't laatst van deze eeuw in zwang gekomen (*Sem, Cham en Japhet bl.* 24).

Aan klagten was dus geen gebrek. Sommige dezer schrijvers, ook de laatste, dienen meer dan eens van goeden raad, en *de Denker* wijst bij herhaling op onderscheidene middelen, waar door de algemeene gezondheid zou kunnen bevorderd worden. Hij is misschien de eerste, die het nut, ja de noodzakelijkheid van openbare zwemscholen betoogt, en met een plan voor den dag komt, om Amsterdam van beter regenwater te voorzien [1]). Niet minder opmerkelijk is zijne waarschuwing tegen het schaatsen rijden, in zijne oogen zóó gevaarlijk dat hij wenschte, de leeraars zouden bij het uitleggen van het zesde gebod de ouders vermanen, om hunne kinderen van deze kunst af te houden [2]). Hij vindt in de gewoonte om hooischuur en woning onder één dak te bouwen een reden, waarom vele Hollandsche boeren asthmatisch zijn, noemt houten huizen in ons vochtig

1) *De Denker* XII: 233—239.

2) A. w. XII: 22. Niet minder opmerking verdient het, dat in dit weekblad (XI: 135) reeds in 1774 aangedrongen werd op het vervaardigen van betere *straatliedjes*.

klimaat allerverderfelijkst, en behoort ook tot degenen, die boomen in eene stad voor ongezond houden [1]). *De Denker* is de medicus onder de Spectators, en één van zijne lievelingsdenkbeelden is, dat de doctoren, in daartoe bestemde lokalen, op gezette tijden voordragten zouden houden over hetgeen men tegenwoordig de gezondheidsleer noemt [2]).

Wat de regtsgeleerden betreft, reeds wees ik op eene enkele plaats, waarin men zich beklaagde over hunne eenzijdige opleiding, aangezien de studie van het Romeinsche regt eigenlijk alles innam, en zij van vele dingen onkundig bleven, die zij in hunne betrekking niet konden missen. Die klagt vind ik telkens herhaald, maar nergens zoo luide als in *de Onderzoeker* [3]). Hij beweert dat het *jus romanum* hoe eer hoe liever moest worden afgeschaft, en dat het *Corpus juris* een van de slechtste boeken is, die er ooit gemaakt zijn, aangezien het niet anders is dan een rapsodie van wetten, die elkander tegen spreken, eene compilatie van gevoelens van sommige regtsgeleerden, die volstrekt niet past voor onzen toestand, buiten allen verband met onze gewoonten en costumen, »en daarenboven gefondeerd op de principia van de stoische philosophie, die zo regt strijdig is met het christendom, en zo veel overeenkomst heeft met het systema van *Spinoza.*" Op denzelfden grond begint men zich tegenwoordig in Amerika te verzetten tegen de heerschappij van het Romeinsche regt, gelijk den lezer van *Dixon's Nieuw Amerika* bekend zal zijn. Ook daar redeneert men dus: het christendom is het hoogste zedelijke beginsel, dat onze wetgeving moet beheerschen. Het Ro-

1) A. w. X: 338, 339.
2) A. w. IV: 129 vv.
3) III: 318—320.

meinsche regt beheerscht onze wetgeving en is heidensch: *atqui ergo.* Montesquieu had volgens *de Onderzoeker* volkomen gelijk, toen hij den Franschen voorwierp, dat zij zich belagchelijk maakten, door sinds tien eeuwen wetten te volgen, die niet voor hen gemaakt waren [1]).

Niet minder aanstoot leed de taal, van welke de advocaten zich gewoonlijk bedienden. Dezelfde schrijver verdeelt in een zijner vertoogen [2]) het Nederduitsch in vier soorten: goed-Duitsch, straat-Duitsch, salet-Duitsch en advocaten-Duitsch. Dit laatste is een mengelmoes van Nederduitsche, Latijnsche en oude Fransche woorden, aan welke men een Nederduitschen uitgang geeft. Het is niet anders dan een overblijfsel van de Bourgondische manier van pleiten, en tot niets nut dan om het onverstaanbaar te maken voor het groote publiek, en om allen, die voor elken regel schrifts zóóveel van hunne clienten ontvangen, in de gelegenheid te stellen hunne schrifturen, tot groot voordeel van hun zak, te doen uitdijen. Indien een gewoon mensch b. v. zeggen zou: Maar nu, de zaak die ik tot dusverre heb voorgesteld, beantwoordt volkomen aan de wetten van de overheid, die elken onderdaan tot gehoorzaamheid verbinden, onder bedreiging van straf, en bij gevolg is de daad, die ik verdedig, volkomen wettig, dan zou een Advocaat dit zoo uitdrukken: »Maar nu *autem* [3]), de *cause*, die ik tot dusverre hebbe voorgesteld en *gededuceerd*, is volkomen en *ab omni parte* beantwoordende en *conform* aan de wetten, *Ordonnantien*, *Statuuten*, *Edicten* en *Reglementen* van de Overheid en den *Souverain*, die elken onderdaan zonder *exceptie* tot gehoorzaamheid en *obedientie* verbinden en *obligeeren*,

---

1) *Lettres Persanes*, Lettre 100.

2) *De Onderzoeker* III: 241 vv.

3) Dit dwaze tusschenvoegsel was toen zeer gewoon. Zie t. a. p. bl. 244.

onder bedreiging en *sanctié* van straf, *milite et poene*, en gevolgelijk *per consequentiam* is de daad, de *cause*, die ik verdedig en *patrocineer*, volkomen en *ab omni parte* wettig en *legaal*."

Dit Bourgondisch gewawel wordt ook door *de Philanthrope* gehekeld. Op verschillende gronden had hij zich verzet tegen de gewoonte van vele erflaters, om hunne bezittingen met den last van *fideicommis* te bezwaren, en één van dezen was, dat het tot allerlei processen aanleiding gaf, zoo dat de advocaten er de beste rekening bij maakten [1]). Tegen deze bewering heet nu de Advocaat op te komen [2]), wiens schrijven den Spectator te gelijk dient om het advocaten-Duitsch ten toon te stellen. »Mijn Heer", schrijft de regtsgeleerde, aan wiens brief ik eenige regels ontleen, »*practizeerend Advocaat* zijnde, heb ik met de uiterste *surprise* geleezen UwEd. twee vertoogen, *gequoteerd* met *num.* 194 en 195, welke over de *Fideicommissen* handelen, en *tendeerende* zijn, om het *Publijk* op zeer *abusive* gronden te *induceeren*, alsof het *ordonneeren* van eene *Fideicommissaire Substitutie* bij *Testament* in de meeste gevallen *ongepermitteerd* en *inicq* zoude weezen. En dewijl ik mij in mijne voorschreevene *qualiteit* door deze Uwe *entrepise* ten hoogsten *gegraveerd* vinde, zo ben ik daardoor *genecessiteerd*, om UwEd. bij deezen met alle mogelijke *breviteit* van de *absurditeit* van de bovengemelde uwe *sustenue* te *convinceeren*, opdat gij uw *sentiment publijk retracteeren*, en dus de *pernicieuse consequentien*, die daar uit zouden kunnen *proflueeren*, ten spoedigsten *praevenieeren* moogt" enz. Van de *fideicommis* zijn wij verlost, maar niet van het Bourgondisch, en geen burgerman hier te lande is

1) A. w. IV: 193—208.
2) A. w. IV: 313 vv.

in staat, een betoog van een regtsgeleerde zelfs in de verte te volgen of er de helft van te verstaan.

De krijgmansstand wordt in het algemeen door onze schrijvers hoog gezet. Toen velen den spot dreven met de wapenoefeningen der burgerij, waarmee deze zich in den zomer van 1742, te midden van de dreigende oorlogsgevaren ijverig bezig hield, sprak *de Algemeene Spectator* als zijn gevoelen uit, dat een burgerij, die in den wapenhandel bedreven was, vrij wat beter bescherming aan het Vaderland beloofde, dan een troep huurlingen, en dat alleen onkundigen en vijanden van het Vaderland zulk een bedrijf konden verachten [1]). Dat alle burgers in tijd van nood verpligt zijn naar de wapenen te grijpen, en dat de overheid regt heeft dit te eischen, gelijk de Staten gedaan hadden in 1672, wordt door *de Nederl. Spectator* betoogd [2]). *De Opmerker* verdedigt de stelling, dat van alle beroepen in de maatschappij er naauwlijks één is, dat zooveel aanspraak heeft op algemeene hoogachting, als de krijgsdienst [3]), en het is alleen het verkeerd gedrag van sommige officieren, dat aan de Spectators meer dan eens een scherp woord ten aanzien der soldaten in de pen geeft.

Het schijnt dat er reeds in 1750 plan bestond om een »Militaire Spectator" te schrijven [4]), maar of dit ooit tot stand is gekomen heb ik niet kunnen ontdekken. Wij zouden dan aangaande dit punt geen gebrek aan stof hebben; nu moeten wij ons met enkele opmerkingen vergenoegen. Van menig officier gold de heftige beschuldiging: »Don Clarazel de Gontarnos, de vermaakelijke Avonturier, en diergelijke nuttelooze nuttigheeden

1) A. w. IV: 86—88.
2) A. w. IX: 188.
3) A. w. I: 225.
4) *Nederl. Spectator* II: 85.

kan hij op zijn duim; het hoerhuis is zijn kerk, vloeken en ongebonden taal is zijn gebet" [1]). Toch ontbrak het in dezen stand niet aan edele mannen, even ontwikkeld van verstand, als degelijk van beginselen. Een Amsterdamsche heer beklaagde zich bij *de Denker* dat zijn zoon officier wenschte te worden. Welk een beroep! Te beginnen met als kadet achtentwintig stuivers in de week te verdienen, waarvan montering en wachten moeten worden betaald, als hij zelf geen lust heeft 's nachts een paar uren te schilderen, is niet dan armoede. Van een sergeant »de Pruissische excercitie" te leeren, en om te moeten gaan met het schuim van het volk, is waarlijk niet aangenaam. Wordt hij schielijk vendrig dan is 't ook niet gewonnen, want luiheid en loszinnigheid dreigen hem eigen te worden bij de niets beduidende garnizoensdienst. Ten tien ure naar de parade, vandaar naar het koffijhuis, en dan naar de ordinaris, ziedaar wat hij zes jaar achtereen zal doen, en de eenige afwisseling is, dat hij de volgende zes jaren, als de garnizoens worden verwisseld, datzelfde leven in eene andere stad begint. Wordt hij eindelijk kapitein, dat echter ook nog wel wat duren kan, aangezien sommige vendrigs dertig à veertig jaren op zulk eene verhooging hebben gewacht, dan zal hij evenmin met zijn leegen tijd raad weten, want zijne onderofficieren doen het werk. Het blijft een onbeduidend leven, aan vele verzoekingen bloot gesteld, dat misschien nog eindigt met een onberaden huwelijk en met gebrek [2]). Daar tegenover teekent nu *de Denker* [3]) officieren, zooals hij ze kende, die als kadets zich vlijtig hadden geoefend in de Fransche, Hoogduitsche en Engel-

1) T. a. p. bl. 82; ook elders zet hij ze in een ongunstig licht, V: 137, 181. XI: 58.

2) *De Denker* XI: 225 vv.

3) A. w. bl. 233 vv en 313 vv.

sche talen, van welke de tweede onmisbaar was om met de Hoogduitsche soldaten om te kunnen gaan, die een goed deel van het leger uitmaakten. Vendrig geworden hadden zij zich toegelegd op teekenen en de beginselen der vesting-bouwkunde, op geschiedenis, aardrijkskunde, staatkunde, godsdienst, zedeleer, natuurlijke historie — ik geef de volgorde zooals ik ze in *de Denker* vind — en werden zoo bekwame kapiteins en ontwikkelde menschen, die hun stand tot eere waren, en wier nagedachtenis leven bleef in de harten van hunne soldaten zoowel als van hunne kinderen. Nogthans bewaarde menig soldatenhart minder aangename herinneringen, omdat de stok en het priegelen naar Duitsche gewoonte aan de orde was en bleef, en menig officier, om de nietigste beuzeling den armen soldaat afroste, dien hij zonder dit niet meende te kunnen regeren, en daarom zeker erger behandelde dan een hond [1]).

Geen wonder dat Ds. Bosch zijn vertoog besluit met den wensch, dat de tijd mogt aanbreken, waarin de regten van ieder mensch zouden worden erkend. De dag was niet verre, waarop gelijkheid voor de wet als een onvervreemdbaar regt althans zou worden uitgeroepen. En in ons gezegend gemeenebest was dat dringend noodig. Wij vinden in onze geschriften geene aanleiding om hier te spreken van het wanbestuur der familieregering in de steden, maar wel over de tallooze misbruiken in het burgerlijk beheer op de dorpen. Zagen wij vroeger reeds, dat men zich voor geld eene betrekking als chirurgijn van een schout of ambachtsheer kon koopen, die dus de gezondheid en het leven hunner dorpsgenooten aan hunne hebzucht opofferden, het geld speelde in alle dingen eene groote rol. In 1759 ten minste, en ik heb niet

1) *De leerzame Praatal.* III: 65 vv.

gelezen dat het vóór de omwenteling beter werd, stonden de schouten en secretarissen op de dorpen over het algemeen in een kwaden reuk [1]). Men gaf hun na, dat zij hunne eigene schulden uit de dorpskas betaalden, door hun invloed de regering zamenstelden uit de onbekwaamsten of degenen die van hen afhankelijk waren, en als boedelredders dikwijls zich aan groote oneerlijkheden schuldig maakten. Door geldzucht gedreven verkochten zij de ambten aan hen, die er 't meest voor gaven, op hunne beurt zich schadeloos stelden door afzetterijen van allerlei aard, en volslagen onbekwaam voor den post, dien zij bekleedden, niet anders deden dan den boel in het riet sturen. Het was een Augiasstal, en *de Spectator* verwacht de beterschap alleen van een strenger toezigt van wege de hooge overheid, maar dit juist ontbrak, en werd door alle zoogenaamde regten en privilegies van ambachtsheeren enz. eene onmogelijkheid.

De toestand van handel en nijverheid werd in deze vijftig jaren als met den dag treuriger. Het tafereel van verval, door onze spectators geschetst, is misschien wel wat sterk gekleurd, of liever doet geen regt weervaren aan *alle* redenen, die er toe meewerkten. De naijver toch op onzen handel ontwaakte overal en zorgde er voor, dat de Hollanders niet bleven, wat zij zoo lang waren geweest, de vrachtvaarders van Europa. De handelsvloot was intusschen nog zoo groot, dat het opbrengen van hunne koopvaarders, vooral gedurende den oorlog van 1780, aan Amsterdam en Rotterdam millioenen deed verliezen. Maar de klaagtoonen der spectators waren toch ook niet zonder grond, en kwamen hierop neer. De veepest, die in 1743 zoo vreeselijk had gewoed, brak telkens weer uit en sleepte millioenen schats mee. Vol-

1) *De Nederl. Spectator* XI: 41 vv.

gens *de Vaderlander* (II: 91) waren er van April 1769 tot October 1775 in Zuid- en Noordholland zamen bijna 300,000 runderen gestorven, terwijl er 114,335 hersteld waren. De boeren redden zich zoo veel mogelijk, door den prijs hunner waren te verhoogen. »In plaats (t. a. p. bl. 92) van vier duiten voor eene maat zoete melk te neemen, vorderden zij er zes; in plaats van twee voor de karnmelk, vier; in stede van vier of vijf stuivers de boter, eischten zij agt of negen, en met geen zes guldens voor de honderd pond kaas te vreden zijnde, gelijk voorheen, kreegen zij nu van twaalf tot vijftien guldens; voorts rees de prijs van het vleesch naar evenredigheid." De verslagenheid was in de jaren 1770—72 zóó groot, dat èn te Rotterdam èn te Utrecht de schouwburg gesloten werd [1]). De onzijdigheid in den oorlog tusschen Frankrijk en Engeland had wel vele schatten in het land doen stroomen, maar buitenlandsche leeningen, waarop men hier altijd verzot was, hadden het er weêr doen uitvloeijen tegen zeer onzekere kansen [2]). De Nederlanders waren de bankiers van Europa, en bezaten in het midden van dit tijdvak zeker zeventig millioen ponden sterlings aan Engelsche schuldbrieven [3]). Niet alle schuldenaars waren echter even soliede, en weldra zouden Mexico en Silesie, om van anderen te zwijgen, die evenmin hunne uitgelote obligaties aflosten, eene treurige vermaardheid verkrijgen [4]). Millioenen werden aan den handel onttrokken of lagen als dood kapitaal; de zeevaart verminderde, de groote en kleine visscherij verviel; de fabrieken kwijnden, en Leiden en

---

1) Zie M. Corver, *Toneel-aanteekeningen* 1786 bl. 154.

2) *De Vaderlander* I: 310.

3) A. w. IV: 298 vv.

4) *De Arke Noach's*, bl. 34.

Haarlem dreigden te gronde te gaan [1]). De vraag begon zich met klimmende kracht op te dringen, hoe men dezen achteruitgang het best zou stuiten, en aan de *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* te *Haarlem* komt de eer toe van de gelegenheid te hebben opengesteld voor deskundigen, om geneesmiddelen aan te wijzen. Toen zij haar prijsvraag uitschreef over den bloei en het verval van onzen koophandel, waren de slechtste tijden nog niet gekomen [2]), maar de drie best gekeurde antwoorden waren toch alle van meening, dat het er treurig uitzag. Hendrik Herman van den Heuvel, griffier te Utrecht, wiens verhandeling met goud bekroond werd, verklaarde dat het tafereel van het verval, door hem geteekend, niet anders was dan een flaauw beeld van den wezenlijken toestand; de Zaandammer Adriaan Rogge, met een zilveren medaille vereerd, zag onze steden en dorpen verwoest en eenzaam, indien er niet intijds krachtige maatregelen werden beraamd, en Cornelis Zillesen, aan wiens antwoord ook eene bekrooning te beurt viel, eindigde zijn vertoog met de vrees uit te spreken, dat het wel haast te laat zou zijn om herstel te zoeken, indien niet nu de middelen in het werk werden gesteld, die aan de zenuw van den staat nieuwe veerkracht konden geven [3]). Men verzekerde in dien tijd (t. a. p.), dat de vraag was opgegeven door een Amsterdamschen koopman en een Noordhollandschen predikant [4]); wie dat waren heb ik niet kunnen vinden,

---

1) *De Vaderlander* I: 310.

2) *De Denker* XI: 258.

3) *De Vaderlander* I: 307—309.

4) Misschien was de laatste Ds. C Ris, leeraar bij de Doopsgezinden te Hoorn, die in 1777 de oprigting beproefde van eene Maatschappij van Reederij en Koophandel, en ook werkelijk in de beginselen tot stand bragt. Zie Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland* II: 180,

maar de behandeling van het vraagstuk, en dit is het voornaamste, bleef niet zonder gevolg, al was het niet krachtig en van duur, en gaf aanleiding tot het oprigten van den zoogenaamden »*Oeconomischen Tak.*" Van hetgeen vooral *de Vaderlander* hier over vrij uitvoerig heeft meegedeeld, laat ik een kort overzigt volgen.

De heer van den Heuvel had als middel tot herstel vooral aangeprezen, het jaarlijks uitschrijven van premiën tot aanmoediging en opwekking van handel, nijverheid en kunst. Om dit nader aan te dringen, wees hij bij herhaling op hetgeen in dien zelfden geest in Engeland gebeurde, en schreef ook nog in 1776 eene voorrede bij het door Boddaert uit het Engelsch vertaalde boekje, getiteld: »*Prijzen door de Maatschappij ter bevordering van Konsten, Handwerken en Koophandel, te Londen aangeboden.*" Ook in andere landen, onlangs (1776) zelfs in Spanje, waren dergelijke societeiten opgerigt, die in ons vaderland nog altijd ontbraken en er toch zoo noodig waren, ja waarvan men de schoonste uitkomsten mogt verwachten. »Op die wijze" — met dit stelsel van aanmoediging, zegt een van onze schrijvers — »zijn de Engelsche mechanische instrumenten door de geheele waereld verspreid, hunne telescoopen en microscoopen zijn beroemd, en onze Delfsche porceleinfabrieken, en niet min onze Oost-indische Compagnie ondervinden, wat nadeel hun sierlijk verglaasd wit en geel aardewerk tot tafelserviesen thans aan dezelven toebrengen. Onze vaderlanders, bijster daarop verzot, zijn oorzaak, dat de gemelde fabrieken thans bijna te gronde zijn gegaan, en de Compagnie ziet met leedwezen het Chinesche en Japansche porcelein tot den laagsten prijs gedaald [1])." Niet minder werden de linnenweverijen en

1) *De Vaderlander*, II: 263.

de fabrieken van sergies, greinen en damasten getroffen door de concurrentie der Engelschen, die ze beter en goedkooper maakten; [1]) de verwerijen leden groot nadeel, nadat onze overzeesche buren een meesterknecht uit het Noordsche Bosch te Amsterdam, door een premie van vijftig pond sterlings hadden verlokt, om hun de kunst van groen verwen te verraden. [2]) Maar de weg scheen aangewezen, langs welken de kwijnende nijverheid tot nieuwen bloei kon worden gebragt.

Van den Heuvel, weldra directeur van bovengenoemde maatschappij geworden, nam de eerste gelegenheid de beste waar, om zijn voorstel aangaande het uitloven van premies in de vergadering te brengen, en had het genoegen, dat het niet alleen door zijne medeleden werd aangenomen, maar dat het ook de goedkeuring verwierf van den Prins, »welke over deeze onderneeming als hoofd der republijk, eerste directeur en protector der maatschappij, door eene buitengewoone bezending onderhouden wierd." [3]) De 21ste Mei 1777, waarop het 25 jaar was geleden, dat de maatschappij werd opgerigt, werd als de geschiktste dag beschouwd om deze onderneming tot stand te brengen, en het besluit werd genomen, dat men zoodra mogelijk een programma in 't licht zou zenden, om het publiek van deze inrigting kennis geven. Vooraf had men ten huize van den president reeds een overslag gemaakt van alle personen die, geen leden van de maatschappij, voor deze nieuwe instelling konden gewonnen worden. [4]) Weldra zag eene duidelijke beschrijving van het plan het licht, dat zeer verschillend werd

1) A. w. II: 279.
2) A. w. IV: 82.
3) A. w. IV: 69.
4) *De Vaderlander* IV: 71. 72.

ontvangen en waarvan velen niets goeds verwachtten, [1]) hoewel het ook sterke voorstanders vond, [2]) en *de Oeconomische Tak* weldra als gevestigd kon worden beschouwd.

De eerste vergadering werd in 1778 te Haarlem gehouden, in de eetzaal van het onlangs gebouwde Diaconiehuis. Zij had een deftig aanzien; dubbele zitbanken en tafels in de gedaante van een langwerpigen zeshoek wachtten op de achtbare vergadering, en in het midden tegenover den ingang was het gestoelte van heeren directeuren in denzelfden vorm, maar een weinig hooger. [3]) Doch groot was de verbazing van velen toen zij, zamengeroepen tot eene vergadering ter bevordering van den bloei der *inlandsche* nijverheid, alle zetels en tafels bekleed zagen met groene *Engelsche rugs.* Eén der directeuren had groen laken of baai besteld, zonder er bij te voegen, dat het *inlandsch* moest zijn, en de winkelier, nog even weinig doortrokken van dezen patriottischen geest, had natuurlijk de stof geleverd waarop hij 't meest kon verdienen, of waarvan hij den grootsten voorraad had. [4]) Het debut was niet gelukkig, en diende niet om de tegenstanders te verzoenen. De heer van der Aa, secretaris der maatschappij, mogt intusschen in de redevoering, met welke hij de vergadering opende, mededeelen, dat *de Oeconomische Tak,* sedert het uitgeven van het programma, 57 departementen telde met bijna drieduizend leden, reeds met aanzienlijke donaties begiftigd was, en zich tot in West-Indie uitstrekte. [5]) Met nadruk wekte hij de vergadering op, dat zij in den geest van wijsheid en eendragt, met voorbijzien van

---

1) A. w. IV: 72.
2) A. w. IV: 73—88.
3) A. w. IV: 314.
4) A. w. IV: 314 en 412.
5) A. w. bl. 316.

eigen belang, niet anders mogt bedoelen dan het heil van het vaderland, het welzijn van die velen die »met de traanen in de oogen ons beduiden, dat zij geen anderen toevlugt hebben, dan de besluiten van deze vergadering, van wier goeden of kwaaden uitslag het heil van hun en hunne kinderen afhangt." [1]) Van zulk eene »edelmoedigheid" gaf de directie een bewijs, door bij monde van haren voorzitter, den heer burgemeester van Sypesteyn te verklaren, dat zij bij de beraadslaging niet anders wenschte te hebben dan eene adviserende stem. Velen intusschen hadden gewenscht, dat het voorbijzien van eigen belang den secretaris had weerhouden, om eene bezolding te verlangen, want men mogt, »daar alle leden van de vergadering zonder eenige vergelding hunne penningen, tijd en arbeid ten beste gaven, billijk van dien heer verwagten, dat hij voor de eer en de liefde tot het vaderland veel zou over hebben." [2]) Eerst in eene der laatste zittingen werd op praeadvies van de Directie bepaald, dat de secretaris een tractement zou genieten, dat de som van *f* 2000 niet te boven mogt gaan. [3]) Reeds vroeger was aan de vergadering berigt, dat er *f* 22,500 tot het uitschrijven van prijzen konden besteed worden, $\frac{1}{5}$ voor den landbouw, $\frac{1}{5}$ voor den koophandel, $\frac{2}{5}$ voor de handwerken en fabrieken, $\frac{1}{10}$ voor de zeevaart en visscherij en $\frac{1}{10}$ voor de werktuig- en scheikunde. [4]) Na eenige andere beraadslagingen werd de vergadering door den heer v. d. Aa gesloten, die de beste verwachtingen voor de toekomst had, en de eendragtige en vaderlandslievende medewerking meende te mogen beschouwen als »een gunstig voorteeken der goddelijke Voorzienig-

1) *De Vaderl.* IV: 318.
2) A. w. IV: 320.
3) T. a. p.
4) A. w. IV: 321.

heid, dat er nog iets goeds voor het land zou kunnen ondernomen worden." [1]) De heer Couperus, gecommitteerde uit Gouda, [2]) antwoordde hierop, en nadat de vergadering nog besloten had op zich zelve eene medaille te laten slaan, ging men in goed vertrouwen uit een. De voorzitter was wijs genoeg geweest een gouden penning te weigeren, dien men hem uit dankbaarheid voor zijn bestuur had aangeboden. Het zou moeten blijken, oordeelde *de Vaderlander*, [3]) of »onze natie zoo verbasterd, zoo neergeslagen, zoo onverschillig omtrent haare belangen en doodelijk traag geworden was, dat er geen helpen aan is." Aan aanbevelingen ontbrak het niet. Mannen als Hieronymus van Alphen hielden aanspraken in de vergaderingen van deze vereeniging [4]), en de R. C. priester Berendzen schreef een herderlijken brief tot aanmoediging van den Oec. Tak [5]). Maar trots alle uitgeloofde premien kon men tegen de Engelsche fabrieken niet op. Met bitterheid riep Ds. Bosch in 1792 uit: »Wij bewonderen U Groot-brittanje! hoe meer wij U beschouwen. Uwe vindingen, uwe sieraden, uwe handwerken gaan de onzen zeer verre te boven. Onze *Oeconomische Tak* doet gij door uwe stralen kwijnen

---

1) A. w. IV: 324.

2) De andere gecommitteerden waren van Nijmegen, Zutfen, Doesburg, Harderwijk, Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Rotterdam, Gorkum, Schiedam, Schoonhoven, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Purmerende, 's Gravenhage, Naarden, Weesp, Beverwijk, Delfshaven, Maassluis, Jisp, Oostzaandam, Westzaandam, Westzaan, Zaandijk, Wormer, Wormerveer, Middelburg, Zierikzee, Vlissingen, Bergen op Zoom, Utrecht, Amersfoort, IJsselstein, Thamen a/d Uithoorn, Leeuwarden, Deventer, Kampen, Groningen en Ootmarsum, zie *de Vaderlander* IV: 319, 328.

3) T. a. p. 328.

4) *Aanspraak aan de Leden des Oeconomischen Taks, Departement Utregt, bij gelegenheid van de uitdeeling der prijzen op het spinnen* 5 April 1781.

5) *De Vaderlander* IV: 176.

en verblijd ons met edeler vruchten, die op uwen grond wassen [1])."

Toch zou het onbillijk zijn, niet te vermelden, hoe men hier en daar de hand aan den ploeg heeft geslagen, ja zelfs beproefde nieuwe bronnen van welvaart te openen. De Engelsche societeit, zoo even genoemd, had onder al haar premien, ook een prijs van honderd pond sterlings uitgeloofd aan hem, die een bepaald stuk lands met moerbeziënboomen beplant, en een zeker gewigt zijde van wormen daarvan gevoed geleverd zou hebben [2]). Voorts had zij medailles en kleine belooningen toegezegd aan ieder; die de meeste moerbeziënboomen geplant, de grootste hoeveelheid zijde gewonnen had enz. De aandacht van het publiek werd in 1776 op deze zijdeteelt bij herhaling gevestigd [3]), en menigeen meende grond te hebben om hiervan veel goeds te verwachten. De verwachting werd nog sterker gespannen, toen de Hollandsche Maatschappij, in het 17de deel harer werken, eene uitvoerige verhandeling uitgaf onder den titel: »*Proeven omtrent het planten van moerbezieboomen, het opvoeden van zijwormen en het aanwinnen van zijde, in Gelderland genomen, met een gegronde hoop van daarin wel te zullen slaagen, door Willem Hendrik van Hasselt, J. Utr. doctor enz. te Zutphen*" [4]). Genoemde Heer was toen (1777) reeds tien jaren bezig geweest met allerlei proeven, en het was hem eindelijk gelukt van Spaansch zaad boomen aan te kweeken, die

---

1) *De Leerz. Praatal*, II: 195.

2) *De Vaderlander* II: 261.

3) Door *de Vaderlander* in drie vertoogen II: 321—344.

4) A. w. III: 193 vv. De verhandeling van Mr. *van Hasselt* was eer zij gedrukt werd, meer dan eens afgeschreven, en verscheidene personen bezaten er copien van; zóó groot was de algemeene belangstelling in deze zaak, zie *de Vaderlander* III: 220.

in zeven jaren een stam hadden gekregen van meer dan een half voet dik, en die de felste winters hadden doorgestaan. *De Vaderlander* schreef terstond een vertoog onder den klinkenden titel: *de Vaderlandsche zijdeteelt*, en meende dat buiten alle tegenspraak een nieuwe tak van nijverheid was aangewezen, waarvan ieder patriot zich iets goed voor zijn land mogt beloven. Had de regering van Deventer in het vorige jaar in de Couranten de vraag uitgeschreven: welke fabriek men in hunne stad met een gewenschten uitslag zou kunnen oprigten? hij meent aan den groot achtbaren Magistraat dier stad te mogen antwoorden: de zijde- en hennepteelt. De Heeren konden zich wat de eerstgenoemde onderneming aanging van de goede resultaten overtuigen, als zij zich begeven wilden naar den huize *Empe*, het landgoed van den Heer van Hasselt. In kleiner bestek konden zij iets dergelijks vinden bij den Franschen Predikant Gavanon te Arnhem en ook bij den Baron van der Capellen tot den Lathmer zouden zij moerbeziënboomen zien, die van Lyon ontboden, met goed gevolg hier waren overgeplant [1]). Wat de Magistraat van Deventer heeft gedaan weet ik niet, maar dat er van de Vaderlandsche zijdeteelt niets kwam is ons bekend. Het ging er meê als met de poging, die men vijftig jaar vroeger reeds had beproefd, om het verval der wolweverijen te keeren. Toen had men niet alleen voorgeslagen, maar zelfs een proef genomen, om de konijnen uit te roeijen en »het duyn groen te maaken" ten einde daar schapen op te weiden [2]). »Indien dit was gelukt — zegt de aangehaalde Schrijver — en men op alle duinen, die omtrent vijftig duizend morgen beloopen, tweemaal honderd vijftig duizend schapen konde onderhouden, zo zou de wolle beeter koop moeten wor-

1) A. w. III: 222. 223.

2) *De Algem. Spectator* II: 126.

den, en zulks konnen dienen om onze wolle stoffen beeter koop als andere natiën te konnen geven." Maar hij voegt er terstond de opmerking bij, dat men dan een verbod op den uitvoer zou moeten leggen, en dat niets meer in strijd is met de geheele natuur van onzen handel, zoodat het geneesmiddel misschien nog erger zou zijn dan de kwaal.

Wat de redevoering van van den Heuvel aangaat, nog in 1797 werden zijne plannen uitvoerig besproken en aanbevolen, maar men was toen nog even ver [1]). De hooge renten, die men van zijne schuldbrieven genoot, onttrokken het geld aan handel en nijverheid. De veerkracht was bij velen door weelderigheid verlamd. De natuur ging ook boven de leer. Niemand had veel lust om zich ter wille van den *Oeconomischen Tak* slecht te kleeden voor veel geld, door alleen »inlandsch" te gebruiken, en kou te lijden uit haat tegen *Engelsche* steenkolen. Daar waren er die hierover soms hevig werden aangevallen, omdat zij gerekend werden »oeconomisch" te denken, en toch alles op zijn *Engelsch* hadden. »De groote Nahuis — verhaalt Ds. Bosch [2]) — antwoordde mij, toen ik tegen hem zeide: hoe stookt gij *Engelsche* kolen, gij, die zo *oeconomisch* denkt? Ja vriend, als 't land toch verbrand moet worden, is 't immers beter dat wij een vreemd dan ons eigen land verbranden." En wat de manufacturen betreft, op het einde der eeuw werd nog verklaard [3]): »de verbetering, door de vreemden in hunne manufactuuren gemaakt, had zeer weinig invloed op onze fabriekanten, om den buitenlanderen de loef af te winnen, door het opzoeken en naspooren van *nieuwe*,

1) *Nieuwe Bijdragen tot het menschelijk geluk* III: 1e. afd. bl. 1 vv. 2e afd. bl. 67 vv.

2) *De Leerzame Praatal* II: 298.

3) *Nieuwe Bijdragen tot het menschelijk geluk* III: 15, 20.

en het verbeteren der bekende manufactuuren naar den smaak der heerschende mode. De verbetering is, tot op onzen tijd, nog onder den geesel der onverschilligheid gebleven." Sommige fabrikanten hielden zich hardnekkig aan de oude sleur, terwijl men in vele fabrijken van lakens zich niet ontzag om het eigen merk aan Duitsche lakens te hangen en die voor Hollandsche te verkoopen, dat natuurlijk de doodsteek was. Het debiet werd daardoor in weinig tijds ontzettend benadeeld. Hierover werd luide geklaagd, doch het geheim om in hoedanigheid van stof en in prijs met het buitenland te kunnen wedijveren werd er niet door ontdekt. De rijke dagen waren uit.

Maar wat bloeide was de bedelarij. Daar is misschien geen tijd geweest, dat ons land zulk een overlast van bedelaars had, als in deze jaren. In het geheel nam de armoede schrikbarend toe, vooral in de groote steden. De rijken hebben zooveel noodig — dus redeneerde *de Philosooph* [1]) — en leven zoo overdadig, dat alles hoe langer hoe duurder wordt. De voortbrengselen van den grond blijven dezelfde, de arbeidsloonen worden niet verhoogd, zoodat men voor hetzelfde geld hoe langer hoe minder kan krijgen, en naarmate de rijken meer noodig hebben voor hun weelderigen staat, schiet er minder over voor liefdegaven en ondersteuning van behoeftigen. Het verminderd kerkbezoek werkte daarenboven nadeelig op de kas der armbesturen. Volgens de jaarlijksche lijsten werd er sinds 1740 op de dank- vast- en bededagen wel meer gegeven dan vroeger, maar de gewone collecte was van 1746 jaarlijks zóó afgenomen, dat het totaal aanmerkelijk minder was dan vroeger. Het bedelen kwam in de rijke republiek hoe langer hoe meer aan de orde. In 1777 zag men op Woensdag, en vooral op Zaturdag

1) A. w. II: 188.

karavanen van bedelaars door sommige steden trekken, om aan de deuren de voor hen bestemde giften te ontvangen [1]). De goede burgerij had daags te voren voor zóóveel schellingen aan duiten gewisseld om het volk te gerijven. Scharen van landloopers overstroomden de dorpen en maakten de wegen onveilig. In sommige steden hadden zij bijzondere logementen, waar zij den avond en den nacht doorbragten, en het gebeurde, dat men er hen vond, hier aan een kaartje, fatsoenlijk met hun vieren aan een tafeltje, ginds bezig met zich te verlustigen aan een slaatje met een carbonnade [2]). De ruwste zedeloosheid heerschte onder die bende [3]). Van de honderd, die twee aan twee op het land bedelden, waren er geen drie getrouwd. Zij huurden elkanders vrouwen of joegen ze weg, als zij hun begonnen te verveelen. Vuile en besmettelijke ziekten braken dikwijls onder hen uit, en maakten hen dubbel gevaarlijk; de kwaadaardige rotkoortsen, die in 1770 en 1771 in de Neder-Betuwe zooveel slagtoffers eischten, schijnen er door bedelaars te zijn gebragt. De placcaten uit de vorige eeuw werden maar op enkele plaatsen toegepast; de regering van Amsterdam alleen trachtte het kwaad met forsche hand te bedwingen, en liet alle bedelaars opligten en in het rasphuis zetten [4]), hoewel zij daardoor niet kon beletten, dat de burgerij in 1773 nog weken lang in onrust werd gehouden door eene brutale dievenbende [5]), terwijl er ook op de grenzen van het vaderland verdachte zamenscholingen van deze lieden

---

1) *Diderot* schreef in dien zelfden tijd, dat men in Holland nergens het gezigt der armoede, noch het schouwspel der dwingelandij voor zich had. Maar vreemdelingen hebben in ons land zelden scherp uit hunne oogen gezien.

2) *De Vaderlander* III: 329 vv.

3) *De Nederl. Spectator* IV: 17 vv.

4) *De Denker* VII. 361 vv.

5) *De Denker* XII: 137.

waren ontdekt. De bedelaars der zeven provincien breidden hunne werkzaamheden tot in Belgie, Oost-Friesland en Munster uit [1]). Het spreekt van zelf dat de oude zuurdeesem van in het geven van aalmoezen iets verdienstelijks te zien, de bedelarij bovendien krachtig in de hand werkte [2]), zoodat men reeds in 1777 wanhoopte aan verbetering, omdat men wel wist hoe »deze verkeerde zedekunde" erfelijk was [3]).

§ 3.

UITSPANNINGEN EN VERMAKELIJKHEDEN.

Aan lectuur was geen gebrek, en bijna geen tak van nijverheid had in de groote steden vooral zooveel beoefenaars als het drukken en uitgeven van boeken, ofschoon de kunst van drukken zeer achteruitgegaan was. Enschedé te Haarlem hield den roem der Elzeviers, Keurs en Ravesteins nog op, maar overigens was er aan geen vergelijking met het buitenland, b.v. met de drukkerij van John Baskerville te Glasgow te denken [4]). Slechte letters, bleeke drukken, fouten zonder tal waren algemeen [5]), en het Psalmboek door Enschedé uitgegeven, blonk als eene star in een donkeren nacht. Vraagt men, waar al die honderde boeken werden gesleten — en er waren er onder even duur als dik, werken met kostbare platen, zooals Moubach's, *Godsdienstplegtigheden* en Wagenaar's *Verheugd Amsterdam* — dan wijzen onze schrijvers op de vrij algemeene gewoonte van ieder fatsoenlijk man, om een bibliotheek aan te leggen, vooral

1) *De Denker* VII: 362.
2) *De Vaderlander* III: 333.
3) *De Vaderlander* t. a. p.
4) *De Vaderlander*, I; 57, vv.
5) De Spectators zelve zijn er een bewijs van.

in Amsterdam, waar bij de oplagen van elk werk van eenig belang, de helft gewoonlijk bleef (zie v. Lennep a. w. II: 216). Bij sommigen ontstonden zoo die prachtige verzamelingen, die eene Europesche vermaardheid kregen, bij de meesten was het niet anders dan een modeartikel, zoodat hun bibliotheek een afvoerkanaal werd, waardoor alles werd geloosd, wat de boekverkoopers verkozen uit te geven; de banden waren soms het voornaamste, en men had er geld voor over, omdat men er even goed mee pronkte als met zijn équipage en livereibedienden. Velen sloegen er dan ook geen oog in, en als zij 't gedaan hadden, was 't nog hetzelfde gebleven, omdat zij er toch niets van begrepen [1]), evenmin als van de prenten en rariteiten, die zij voor groot geld hadden gekocht. Dordrecht was bekend om de prachtige kabinetten met schilderijen, die men daar bij sommige families vond (*Nederl. Spect.* IV: 159). Zeldzame boeken — men noemde ze toen »raare" — werden met groot geld betaald, zonder dat het regt duidelijk was, waarin de waarde stak [2]).

Indien ik een enkel woord in het midden breng aangaande de boeken, die men toen ter tijde bij voorkeur las, dan bepaal ik mij natuurlijk, tot hetgeen onze schrijvers daarvan berigten. Ik neem geen acht op de godgeleerde strijdschriften, noch op de staatkundige pamfletten, die weldra als een digte regen neervielen. Het meerendeel der boeken waren vertalingen uit het Fransch en Hoogduitsch, maar vooral uit het Engelsch. De Anglomanie wedijverde in 't midden van dit tijdvak om den voorrang met de navolging van de Franschen, en eerst wat later zou zij in haat omslaan. Maar in 1776 schreef

---

1) *De Nederl. Criticus* I: 145 vv.

2) *De Philosooph* I: 81 vv.

de Vaderlander [1]): »Een goed burgerman mag immers niet minder dragen dan een Engelsche hoed, een Engelsch (Manchester) kamizool en broek, en een Engelsche lakensche rok met Engelsche stalen knoopen in den winter, en in den zomer een pakje van goed Engelsch grein; een paar Engelsche kouzen met Engelsche gespen aan de knieën en op de schoenen; en kan men geen Engelsche schoenen krijgen, ook die moeten in naam en fatsoen te minsten Engelsch wezen — bij luiden van hooger rang is alles Engelsch aan het ligchaam niet alleen, maar ook op de tafel en in huis." Engelsch schoensmeersel was in die dagen het non plus ultra, in den vorm van tablettes [2]). Maar de Engelsche litteratuur had haar scepter over ons land reeds veel vroeger uitgebreid. De Dissenters hadden reeds lang getracht de Engelsche moralisten van dezen tijd hier inheemsch te maken, gelijk de vroegeren 't waren, en een Doopsgezind predikant, J. Stinstra, was de vertaler der Zederomans van Richardson [3]). Wij komen er aanstonds op terug.

Hunne geestverwanten lazen, behalve de Engelsche spectators, de zedekundige schriften van Watts, Henry, Doddridge, Pearsall, Marshall, Hervey, Young en Bennet [4]), maar anderen lazen liever Fransche boeken over zulke onderwerpen, hetgeen den spectators weinig smaakte. Zij prezen de boeken van Haller en Gesner, de schriften van Burlamaqui, de *Elémens de Philosophie Morale van* Fordyce, de *Belisarius* van Marmontel, de *Karakters* van La Bruyère, de *Brie-*

1) *De Philosooph* II: 27.

2) *De Vaderlander* II: 25.

3) Die, *Clarissa Harlowe* althans en *Karel Grandison* — de *Pamela* was reeds vertaald — van 1752—56 te Harlingen het licht zagen; vg. *C. Sepp, Johannes Stinstra en zijn tijd* II: 243 vv.

4) *De Denker* X: 307.

ven van Roustan [1]), maar tegen andere Fransche boeken van deze soort, en die ook in den smaak vielen, hadden zij nog al wat bedenking. *De Philanthrope* b.v. (VI: 97 vv.) erkent wel het natuurlijk vernuft, de levendigheid, de kennis van het menschelijk hart, waardoor Montaigne uitmunt, maar de dartele invallen, de noodelooze uitweidingen, het gebrek aan zamenhang en betoog kan hij hem niet vergeven, en acht hij uitermate schadelijk. Allerminst heeft hij vrede met zijne verwaandheid, onzedelijkheid, twijfelzucht en onverschilligheid voor zijn goeden naam. De *Maximes* van den Hertog la Rochefoucault »een ander philosooph van de mode," stuiten hem evenzeer tegen de borst, want als de deugd, volgens dien schrijver, alleen het uitwerksel is van den natuurlijken aanleg en het gestel, van toeval of verwaandheid, van de mode of de vrees voor zijn goeden naam, wordt de mensch verlaagd tot een dier, en zijne rede, door sommigen bijna tot een God gemaakt, vernederd tot een slavin van lusten en driften. Saint Evremont is in zijne schatting niet veel meer dan een tweede Petronius, en zijne schriften zullen ook niemand beter maken, maar integendeel den smaak nog meer bederven en de zeden nog meer verbasteren. Rousseau, die zijn Emile wel gelukkig maakte voor zich zelven, maar onnut voor de maatschappij, was volgens *de Denker* even weinig geschikt om gezonde beginselen van zedekunde bij zijne lezers over te planten [2]), en hoe groot de verdiensten ook waren van Voltaire als dichter, *de Rhapsodist* meende, dat hij het grafschrift verdiende:

In poësi magnus,
In historia parvus,

1) *De Philosooph* II: 39. *De Denker*, VII: 89, XII: 307.
2) A. w. III: 143.

In philosophia minimus,
In religione nihil [1]).

De laatstgenoemde schrijver nam ook eene vertaling op van de *Lettres sur le Christianisme de Mr. Jean Jaques Rousseau*, geschreven door Jacob Vernes, bedienaar van het Evangelie in het land van *Waad*, om te doen zien hoe gevaarlijk zijne schriften waren voor jonge menschen, en hoe zij van ongerijmdheden aan elkander hingen. Hetgeen intusschen niet verhinderde dat zij druk gelezen werden, en het door de Spectators altijd bestreden Deïsme hoe langs hoe verder uitbreidden.

De liefhebbers der geschiedenis hadden ruime keuze. Weinigen zullen zich hebben gewaagd aan de *Algemeene Historie* door Westerbaan beschreven of aan Puffendorf, maar de vertaling der *Levens* van Plutarchus door Mad. Dacier, *de Staatswisselingen van 't Roomsche Gemeenebest* door Vertot, en de *Antieke Historie* van Rollin vonden vele lezers [2]). Wagenaar vond eene eereplaats, en ook het Leven van de Ruyter door Brandt was zeer gezocht. Surgy's *Melanges intéressants et curieux* werden aanbevolen, even als eene vertaling van *the Beauties of Nature and Art* in 1767 verschenen [3]). De historie der Pausen kon worden gelezen in het werk van Archibald Bower, en de Spectatoriale schrijvers maakten den voorraad nog grooter. A. A. van der Meersch vertaalde de kerkelijke geschiedenissen van Eusebius, F. de Haes de gedenkschriften van Filip van Comines. Van langwijlige reisbeschrijvingen was overvloed [4]).

1) A. w. I: 454, hetgeen hierop neerkomt, dat hij groot was als dichter, als geschiedschrijver weinig beteekende, op wijsgeerig gebied onbeduidend was en op godsdienstig terrein van niet de minste waarde. Dit was ook het oordeel van *de Grijzaard* I: 385.

2) *De Philosooph* II: 36.

3) A. w. bl. 40.

4) T. a. p.

Er was nog oneindig veel meer, gelijk algemeen bekend is, maar ik vermeld alleen wat ik hier en daar in de door mij te behandelen geschriften vind. En dit geldt ook van al het overige. Aan de zucht naar kennis van de natuur, die toen iedereen had aangegrepen, de dames op de kapellenjagt dreef, en een verbazend aantal microscopen aan den man bragt, werd voldaan door het *Schouwtoneel der Natuur* van La Pluche de *Natuurkundige Lessen* van den Abt Nollet, de *Veelheid der Werelden* van Fontenelle, de *Histoire Naturelle* van Buffon en de *Natuurkundige Historie* volgens Linnaeus. De *Katechismus der Natuur* van Martinet, in 1777 uitgegeven, werd binnen weinige jaren vijfmalen gedrukt. *De Vaderlander* noemde dezen katechismus »*'t Handboek voor de jeugd*," en had in zijn vertoog van 3 November 1777 geen woorden genoeg tot lof van den schrijver, die met zijn boek veel beter dan Trembley, met zijne *Instructions d'un père à ses enfants sur la Nature et la Religion*, voorzag in de behoefte van een handboek, waardoor èn de kennis der natuur, èn de kennis Gods gelijkelijk werd bevorderd. Wat *de Vaderlander* er ook in prijst is het zonderlinge in de opdragt — het is aan de Prinsen opgedragen — »dat de schrijver afgegaan is van het gewone verkeerde gebruik, volgens welk men nooit *gij* en *u*, maar altoos Doorluchtige Hoogheden, honderd maalen tot vervelens toe, herhaalt." Behalve de bekende dichters en dichteressen van eigen bodem, stonden voor hen die de vreemden in het oorspronkelijke niet konden genieten, ook vertalingen ten dienste, meestal onder den invloed der bekende dichtgenootschappen vervaardigd. Hoe gebrekkig dat soms geschiedde en hoe erbarmelijk de *Olympia* van Voltaire o. a. was verknoeid, werd door *de Denker* met de stukken bewezen [1]). Opmerke-

1) A. w. II: 83.

lijk is 't, dat men de spectators kan doorlezen zonder ergens te ontdekken, dat er in 1756 een zekere Willem Bilderdijk was geboren, die reeds in 1778 zijn *Elius*, in 79 zijn *Koning Edipus* en zijne *Verlustiging* had uitgegeven. Hofdijk zegt, dat Bilderdijk zich nooit volkomen van de 18de eeuw heeft kunnen losmaken, wie zou zich ook volkomen kunnen losmaken van de eeuw waarin hij tot een man opgroeide? Maar de achttiende eeuw heeft zich van Bilderdijk nooit behoeven los te maken, omdat zij zich nooit aan hem verbonden gevoelde; hij was haar te magtig en buiten de maat. De billijkheid gebiedt te erkennen, dat in de *Arke Noach's* zijn naam met eere prijkt als die van een waren dichter tegenover het heir prulpoeten, die toen het hoogste woord hadden [1]).

De romanlectuur dier dagen heb ik voor een deel reeds genoemd. De werken van Richardson werden bij herhaling gedrukt, en »in den smaak van Pamela, Clarissa en Grandison" was een krachtige aanbeveling. Dit stond o. a. voor een boek, dat toen ook nog al gelezen werd: *de Historie van Jufvrouw Sidney Bidulph*, maar beter waren in dienzelfden trant, *de Gedenkschriften van Lady Williams*, uit het Engelsch, en Wieland's, *de Hoogduitsche Clarisse*, of *Geschiedenis der Freule van Sternheim*. *De Onderzoeker*, die dezen aanbeveelt, hoewel zij toen (1771) nog niet uitgekomen waren — in onze taal n.l. — prijst Richardson's werken hoog (III: 393 vv.). Verstandige menschen lieten echter niet na op te merken, dat het velen meer om de hartstogten der ligtmissen dan om het voorbeeld der regtschapenen te doen was, en dat Derby en Pollexfen meer aanlokkelijks had voor menigen lezer dan Grandi-

1) Nog in 1792 noemt Ds. Bosch in zijn *Praatal* (II: 133) Feith, den *„Prins der Nederlandsche dichteren."*

meer aanlokkelijks had voor menigen lezer dan Grandison of *Jufvrouw* Biron [1]). Niet weinigen vergaapten zich aan de zoogenaamde Ridderromans, navolgingen of liever bleeke afdrukken van den *Don Quichot* [2]), en een der meest gezochten schijnt geweest te zijn: *Adventuren van Donna Quichotte, of zeldzame gevallen van Arabella*, naar het Engelsch, in twee deelen. In vele van deze boeken waren de hoofdpersonen volgens *de Philanthrope* [3]) niet anders dan hoerewaardinnen. Die de oude romans las liep gevaar een Siciliaansche *Corydon* of een Arcadische *Damon* te worden, gereed om zich aan den eersten wilg den besten op te hangen, of zich bij de eerste gelegenheid te verdrinken. Maar de nieuwe romans, waarvan in 1761 zulk een voorraad was, dat men er een bibliotheek van kon maken [4]), waren niet anders dan brandstichters en verdervers van de jeugd.

Het slechtste van alles, en toch misschien het meest verspreid, waren de Almanakken, die in grooten getale werden uitgegeven, en meestal uitmuntten door hunne onbeduidendheid en gemeenheid. *Alkmaar* was vooral berucht om de vuile almanakken, die er 't licht zagen; wij hebben gehoord zegt *de Denker* (VIII: 44), »dat er van daar dikwijls Almanakken koomen, die door het ontugtig Jan Hagel met gejuich geleezen kunnen worden;" een der allergemeensten was in 1778 daar ter stede gedrukt bij de Wed. Maag [5]). Waren zij niet vuil, dan waren zij toch een voortdurende aanval op den goeden smaak, en op al wat liefelijk was en wel luidde Tot maatstaf nemen wij de Almanakken van 1770. In den *St.*

1) *De Opmerker* I: 302.

2) *De Philosooph* II: 35 en 39.

3) A. w. V: 105 vv.

4) De voornaamste schijnen geweest te zijn *Cassandra*, *de Boerin van fortuin*, *de Vermakelijke Avonturier*, *de Gevallen van Roselli* enz. t. a. p.

5) *De Vaderlander* IV: 38.

Nicolaas Almanak vond men, behalve eenige zotte vertellingen voor de jeugd, de afbeeldingen van de kroonen der Vorsten, de wapenen der zeven Provincien, der achttien stemhebbende Hollandsche Steden en van die welke geene zitting in de vergadering hadden. Verder, de beginselen der scheikunde op één blad, de noten der Psalmen en NB. het Grieksche en Hebreeuwsche alfabet. Eindelijk nog eene menigte houtsneden, ridders, huzaren, dwergen enz. voorstellende. *De Bijbelsche Almanak* gaf in de ééne kolom de kermissen op van alle plaatsen in ons land, en in de andere de hoofdstukken van den bijbel, die men elken dag moest lezen; achterin stond nog een lijst van de aartsvaders en de koningen des O. T., een rijmbijbel enz. behalve nog een lijst van onlangs uitgekomene boeken en portretten van predikanten, hetgeen in 1770 als eene groote nieuwigheid werd beschouwd [1]). *De Historische en Astronomische Almanak* onderscheidde zich niet alleen door allerlei dwaze voorspellingen, maar ook door de bijzonderheid, dat de maanden en de dagen naar Joodsche tijdverdeeling er in stonden naast de andere, welke methode *à la Judaïque* werd genoemd. *De nieuwe Prinselijke Almanak* bevatte o. a. eene naauwkeurige aanwijzing van de dagen, waarop de Haagsche Bank van Leening gewoon was de niet afgehaalde en geloste panden te verkoopen. *De kleine kooker-Almanach* was klein en onbeduidend, even als de *Princelijke Zak-Almanach. De Nuttelijke en aangenaame Staats-Almanak* prijkte met liedjes uit de opera, met een lijst der kardinalen en een rekenkundige tafel, waaruit men kon zien, hoeveel geld men jaarlijks noodig had, als men alle dagen zóó veel verteerde. *De Huishoudelijke Hollandsche Jufferlijke Almanak* stak alle keukenboeken naar de kroon, en het

1) *De Denker* VIII: 38.

Vrouwen-Almanakje van Dieuwertje en Grietje muntte door zijne dubbelzinnigheden uit. *De Nieuwe Almanak van Louw en Crelis* bevatte evenveel beuzelingen als letters, en was met de lafste vertellingen gevuld. *De Enkhuiser Almanak* trachtte zijne lezers te vermaken met eene opgave van de lengte der rij- en wandelwegen om en door Amsterdam, met de afbeeldingen van dwergen, en ten slotte met eenige christelijke gezangen. *De nieuwe Enkhuiser Almanak* was een van de beruchte Alkmaarsche. Hoe stuitend de inhoud was kan uit dit ééne voorbeeld blijken. In een zoogenaamd minnedicht, getiteld: *Cupido op de jagt,* valt deze met zijn boog en pijlen in 't water, en Venus om hulp smeekende roept hij uit: *Ik zink, och God help mij!* Zulke prullen in keurige bandjes en rijk verguld, dienden nog wel tot geschenken aan dames [1]). De beste van allen was de kleine, in een groen perkamentje ingenaaide Almanak, die bij de erfgenamen van de *Wed.* C. Stichter te Amsterdam werd uitgegeven. Het was eene opgave van de maanden, van het varen der schuiten enz. met eene korte kronijk; deze almanak heeft het tot onzen tijd toe uitgehouden.

»Als ik wat te gebieden had — zegt Juliana Deugdlief [2]) — zouden alle Almanakken gemaakt moeten worden door mannen van verstand, die (zoo er klugten in moeten zijn) onder aartige gevallen fraaie zedelessen zouden mengen, welke de jeugd en 't gemeen konden vermaaken en stigten, doch thans worden die schriften zaamen geflanst door.... maar laat ik Heer Denker! hier niet in uwe schoenen treeden door het noemen van naamen, en het maaken van meer aanmerkingen op dit stuk." Ik zal dit punt ook maar laten rusten, als ik er nog heb bijgevoegd,

1) *De Denker* VIII: 46.
2) A. w. bl. 43.

dat de uitgevers gewoonlijk hun naam maar weglieten voor het gedeelte, dat wij tegenwoordig het mengelwerk zouden noemen. Het was doorgaans zóó gemeen, dat zij vreesden er voor aansprakelijk gesteld te worden, terwijl zij nu en dan zelfs durfden voorwenden, »dat de klugten door de knegts der drukkerij NB. buiten hun weeten, agter de almanakken geplaatst werden" [1]). Negen jaren later kon *de Vaderlander* verklaren [2]), dat men sinds eenigen tijd bij Esveld, Baalde, Kraijenschot e. a. betere Almanakken begon te drukken, maar een almanak voor het volk werd nog te vergeefs gezocht, en op de prijsvraag »der loffelijke Maatschappij van Haarlem" aangaande het beste plan voor een jaarlijksche »Almanach der landlieden" was nog geen antwoord ingekomen [3]).

Menig aanzienlijk man legde, behalve eene bibliotheek, ook een kabinet aan van oudheden en rariteiten. Niet zelden was het begin daarvan eene verzameling, die men op »de groote tour" bijeengebragt had, prenten en schilderijen, verschillende boeken en muzijkwerken, penningen, gegraveerde edele steenen en oudheden van allerlei aard. De meeste reizigers wisten zelden, wat zij gekocht hadden; het was bij velen niet anders dan het volgen van de mode [4]). Die geen munten, cameën, Romeinsch huisraad, schilderijen en dergelijke dure zaken kon bekostigen, had eene verzameling kapellen, dat vooral zooals wij reeds zagen de liefhebberij der jonge dames was, maar waaraan ook Heeren deden tot groot verdriet soms van hunne echtgenooten, die meenden een man getrouwd te hebben en niet anders hadden dan een uilenvanger [5]), die

1) *De Denker* VIII: 45.
2) A. w. IV: 39.
3) T. a. p. *De Opmerker* V: 57 vv.
4) *De Philanthrope* IV: 337 vv.
5) *De Onderzoeker* I: 248.

van niets wilde weten als van Bonnet's, *Considérations sur les Corps organisés*, zonder aan zijne vrouw een deel van die opmerkzaamheid te schenken. De meesten kwamen echter aan dergelijke consideraties niet eens toe; zij prikten kapellen om mee te doen, zonder eenig wetenschappelijk doel hoegenaamd. Zoo was het ook gelegen met de steenen en schelpen, die anderen bijeenbragten, en de dwaasheid, om zich allerlei dingen als antiquiteiten in de hand te laten stoppen, die niets bijzonders hadden en van zeer jonge dagteekening waren, wordt door *de Philosooph* op dezelfde wijze bespot, waarop zij in onzen tijd door Dickens aan de kaak is gezet [1]).

Maar men kon niet altijd ronddwalen, tusschen zijne koperen Otho's, waar geen letter meer op te lezen was, stukjes van Jacobakruikjes, brokjes van Dido's marmeren bad enz. [2]). Menig hart begon tegen den avond te verlangen naar het »Collegie." Over andere gezelschappen, zooals wij die leeren kennen uit het meermalen aangehaalde werk van van Lennep, en over de dichtgenootschappen heb ik in de Spectators niets bijzonders gevonden. De Collegie's, in Amsterdam vooral talrijk, maar ook op kleinere plaatsen gezocht — te Zaandam heb ik nog de Collegietuin gekend en de uitdrukking leescollegie is nog algemeen — hebben wij reeds op onzen weg ontmoet; zij bestonden vooral onder den gegoeden burgerstand. Daar werd te midden van de zich verdikkende rookwolken eerst natuurlijk de vraag omtrent weêr en wind behandeld [3]), van nature bij ons thuis, omdat ons wisselziek luchtgestel er van zelf toe leidt. Maar weldra kwamen er andere vraagstukken te berde, de burgerwapening, de kaperijen der Engelschen, en het moeijelijk

1) A. w. II: 305 vv.

2) T. a. p.

3) *De Denker* II: 165. Die verklaring staat in de aangehaalde plaats.

uit te maken probleem, of wij ons dien overlast ook op den hals hadden gehaald, omdat onze kooplieden goederen naar Frankrijk voerden, die bij 't tractaat van Marine voor contrabande waren verklaard [1]). De achteruitgang der fabrijken, de voor- en nadeelen van de onzijdigheid, de kansen van herstel voor de O. I. Compagnie, de schadelijke invloed der vreemde nijverheid en de noodzakelijkheid van beperkende regten maakten met de Noord-Amerikanen de voornaamste onderwerpen uit, waarover van 1750 tot 1780 werd gesproken. Toen naderde de omwenteling en werden de Burger- en Oranje-Societeiten de vereenigingspunten der verbitterde partijen [2]). De deftige lui doopten hunne vereenigingen met den naam *Societeit.* De eerste onder allen was in 1777 de *Haagsche*, »par droit de conquête et par droit de naissance;" zij was de oudste en zij had geld. Uit hare rijke fondsen gaf zij meer dan eens eene krachtige ondersteuning aan de armen of aan eene zaak van algemeen belang [3]). Het billart was er de gewone uitspanning, en de lezers konden er zich vermaken met de Couranten, de Letteroefeningen, het Londen's Magazijn enz. [4]). De gewone Couranten welke men er las, lieten veel te wenschen over, en er werd toen (1777) reeds luide over geklaagd, dat zij zoo weinig beantwoordden aan hetgeen zulk een nieuwspapier moest zijn om nuttig te wezen. Vooreerst diende men zich te wachten voor al die verhalen, die men met overhaasting

---

1) *De Philanthrope* I: 457 vv.

2) Waarvan men bewijzen kan vinden in *de Haagsche Correspondent*, en hetgeen daar gezegd wordt over de Oranje-Societeit te Utrecht (I. 281 vv.).

3) *De Vaderlander* III: 360, 361.

4) T. a. p. bl. 365. — De naam *societeit* was in navolging van Engeland en Frankrijk, ook vrij algemeen voor al die Maatschappijen, die naar het voorbeeld der Haarlemsche, welke lang de eenige was gebleven, overal in het land waren opgerigt, zoodat het scheen alsof het Maatschappijen had geregend. Zie a. w. III: 305 en 361.

uit de buitenlandsche Couranten over nam, en die men straks wêer moest tegenspreken. Waartoe diende verder in de Couranten van Januarij en Februarij die lijsten van geboren, gestorven en getrouwde lieden in vele landen en steden van Europa? Waartoe de mededeeling, welke partijen aan dit of dat Hof waren gegeven, en tot hoe laat het bal had geduurd? Het was voor het publiek van niet het minste belang. Even dwaas was de gewoonte om in de nieuwspapieren op te geven, wat er op de bededagen in de voornaamste steden bij de godsdienstoefeningen was gecollecteerd, hetgeen van wege de diakenen geschiedde [1]). Voor de milddadigheid bewees het toch niets, want vroeger werd aan het huis van den Presidentdiaken in stille giften oneindig veel meer gegeven dan nu zulk eene collecte bedroeg. Ook was de weldadigheid geen zaak van advertentie, en het oortje van eene arme weduwe kon wel meer beteekenen dan een »Dordrechtsche" gift. De speculanten gebruikten de nieuwspapieren om het publiek te misleiden; »men laat het somtijds donderen en stormen op zee, om de Assuradeurs een vetten os te bezorgen, of het is bij een zwaaren storm fraai weder geweest, alleen om eene assurantie voor weinig geld te krijgen." Het berigt van een grooten brand in Duitschland is gewoonlijk een praeludium, »dat er weldra een deputatie in Holland komen zal, om voor de afgebrandene te collecteren," terwijl het soms de vraag blijft, of er ooit brand geweest is. Sommige advertenties zijn van dien aard, dat eene fatsoenlijke vrouw ze niet zonder blozen kan lezen, en men schijnt vergeten te hebben, dat nieuwspapieren ook in handen van kinderen komen. De Engelsche bladen waren in ieder opzigt beter, en onderscheidden zich daardoor vooral,

1) *De Philosooph* II: 189.

dat zij niet leefden van allerlei ijsselijkheden en ongelukken, maar de aandacht van het publiek vestigden op hetgeen zij hier en daar goeds hadden gevonden, al was 't maar, dat er in deze of die straat een man woonde, die in het maken van schoenen of kousen uitmuntte [1]).

In Collegie's of Societeiten werd vaak om groí geld gespeeld, zoodat menig burgerman er zich ruineerde [2]).

Eene vreedzame uitspanning, toen in vollen bloei, maar in onzen tijd vervallen zonder dat ik weet, waarom? was het *kolven.* De lust hiervoor was zóó groot, dat er bijna geen dorp van eenige beteekenis was, waar men geen kolfbaan vond, ja sommige heeren gelijk reeds gemeld is, hadden kolfbanen bij hunne buitenplaatsen laten aanleggen [3]). Nu en dan werd er gekolfd om een zilveren bal, en volgens een berigt van den pas aangehaalden schrijver werd die bij zekere gelegenheid op een dorp in Friesland door eene dame gewonnen, die gekleed *en panier ouvert*, en gekapt *en Cacatou*, met eene *aigrette à la Turque*, zegevierende uit de baan naar de herberg trok, met den kolfstok omhoog, waaraan de zilveren bal als zegeteeken was vastgemaakt.

Het was toen ook de glorievolle tijd der *harddravers.* In de aandoenlijke geschiedenis van »de blaauwe Bles" [4]) staat te lezen, hoe de echte harddravers reeds in 1762 in Friesland gezocht en geijkt moesten worden; hoe een harddraverij ook toen een zamenstel van knoeijerijen was, en dat aan *Bolsward* de eer toekomt van het eerst een zilveren zweep als prijs te hebben uitgeloofd. De echte liefhebber verscheen op zulk een feest in een En-

---

1) *De Vaderlander* III: 113—120.
2) *Algem. Spect.* V: 53.
3) *De Denker* V: 287.
4) *De Philanthrope* VI: 369 vv.

gelschen rok met platte zilveren knoopen, waarop de afbeeldsels der beroemdste dravers gegraveerd waren. Amsterdam was ook toen voor Friesland de groote concurrent; driehonderd rijksdaalders voor een harddraver te betalen was niet ongewoon, en de geheele liefhebberij was ook toen, wat zij gebleven is, een vrouwen-verdriet [1]).

De *kermissen* waren wat zij nu nog zijn; in honderd jaren zijn wij geen stap vooruit gekomen. Dwaasheden en brooddronkenheden, die ons nu nog ergeren, wekten een eeuw geleden de verontwaardiging op van *de Denker* [2]). Al was in September 1770 en 71 de tijd nog zoo slecht, terwijl neringen en handteringen kwijnden, en de veepest op nieuw in drie provinciën uitgebroken was, de handwerkslieden versmeten hun geld in allerlei ongepaste uitgaven. Geen tijd was volgens *de Denker* gunstiger voor het aankweeken van minnemoers, en boer en burger vergaapten zich ook toen aan kwakzalvers en wonderdoctors, waaronder op de Amsterdamsche kermis van 1771 uitmuntten, »de Engelsche Oogmeestres, die ook van de kanker sneed, en de Pruisische Huzaren Doctor" [3]). Eén schandaal was toen niet zeldzaam, waaraan men nu niet eens meer denken zou. Men noodigde zijne goede vrienden bij gelegenheid van de kermis op een collation, om vervolgens de tooverlantaarn te laten vertoonen. Dit scheen vrij onschuldig, maar de man die de vertooning zou bezorgen en gewoonlijk tegen middernacht werd bescheiden, had, toen hij de commissie aannam, gevraagd, of hij de gewone tooverlantaarn moest meebrengen. Hij had ook eene andere

---

1) *De Philanthrope* VI: 372. *De Denker* III: 265 vv.

2) A. w. VII: 337 vv. A. w. VIII: 337 vv. IX: 329 vv.

3) *De Denker* IX: 335.

die in bordeelen de voorkeur genoot, en die soms ook in zoogenaamde fatsoenlijke kringen ontving [1]).

De eenige onder de schrijvers, die een lans breekt voor de kermis, is Ds. Statius Muller in zijn *Zeedemeester der Kerkelijken* (II 841 vv.), maar klemmend is zijn betoog zeker niet. Hij vraagt, »wat kwaat kan het, dat men bij Mahomet Karata of Signor Magito zulke wonderbaare kunsten op een snaar ziet vertoonen? Of zijn 't de *Pantomimen*, omdat zij vertoonen hoe ver men in in staat is om zig zonder spreken uit te drukken?" Maar ieder wist dat het dit niet was, waarom er altijd weder een stem tegen de kermis opging. Zijn ijver om de predikanten teregt te zetten, die er soms hevig tegen uitvaren, verleidt hem tot de dwaze stelling; »indien het gedrag der predikanten eenigszins zou kunnen gebillijkt worden, zouden zij moeten bewijzen, dat er in 't geheel geen uitspanning en vermaaken onder de menschen behoorden plaats te hebben." Ja hij meent de billijkheid van het toelaten der kermisspelen te kunnen bewijzen, door het voordeel dat de armen en de godshuizen er van trokken, ten gevolge van de verteringen die er gemaakt werden. Hij laat er echter op volgen: »ook zou hier maar 't gewoone antwoord op toegepast worden, dat men geen kwaad moet doen, opdat er goed uit voortkome;" en mij dunkt daar was niet veel tegen te zeggen.

Wat het *tooneel* betreft, alles wat de Spectators er over schrijven is een doorgaand klaaglied over den bedorven smaak van het publiek en de geheele miskenning van het doel, dat de schouwburg moest trachten te bereiken. Wij zagen vroeger reeds welke waarde zij aan het tooneel toekenden, en hoe zij het beschouwden als

---

1) A. w. VIII: 343. In 1750 was op onze kermissen de reus Cajanus beroemd, zie *Zeedemeester der Kerk.* I: 344.

een middel, niet alleen van uitspanning, maar ter bevordering van deugd en goede zeden. Daarom bleven zij ook voortdurend in strijd met alle verachters van dergelijke inrigtingen. De stand van acteur werd ook toen door velen veracht — een tooneelspeler en een ligtmis, eene actrice en eene hoer waren woorden van ééne beteekenis — maar door hen in bescherming genomen [1]), hoewel zij niet ontkenden, dat er op sommigen vrij wat aan te merken viel. Maar zij hadden te doen met menschen, die de geheele zaak verwerpelijk achtten, en door sommige predikanten waren opgebragt in de leer, dat deze dingen uit den booze waren, en door de tegenwoordige Christenen even goed moesten vermeden worden, als de eerste volgers van Jezus zich hadden afgekeerd van de heidensche spelen in het amphitheater. Abram Orthodoxus vindt eene Opera-zangeres niet anders dan eene verleidende en dartele Sirene [2]). De schouwburg was eene kweekplaats van ongeregtigheid, en toen de Amsterdamsche Comedie op den 11 Mei 1772 afbrandde [3]), zagen velen daarin niets anders dan eene regtvaardige straf voor zooveel goddeloosheid, ofschoon zij vergaten dat weinige jaren te voren in een der kerken te Amsterdam eene galerij was bezweken, waarop de weeskinderen zaten, van welken velen ellendig omkwamen, terwijl er van de gemeente niemand belangrijk letsel ontving [4]). Hier en daar ging een kreet van verontwaardiging op, toen het weldra openbaar werd, dat de regering van Amsterdam een nieuwen schouwburg wenschte op te rigten [5]), wat

---

1) Zie om slechts eene enkele plaats te noemen *de Onderzoeker* II. 289 vv.

2) *De Nederl. Spectator* VII: 82.

3) Men weet hoe treffend dit door S. Stijl in zijn *Leven van Jan Punt* beschreven is.

4) *De Denker*. X: 164, 165.

5) *De Vaderlander* III: 230.

voor niet minder werd uitgekreten dan voor vermetelheid en terging van het Opperwezen.

Maar al zijn zij in beginsel tegen zulk eene beschouwing gekant, zij bestrijden op hun beurt niet minder krachtig al de gebreken die er aan kleefden, en den schadelijksten invloed oefenden op het publiek, dat op zijn beurt grootelijks schuld had aan het verval van het tooneel. De schouwburg in de eerste helft der 17de eeuw in Amsterdam gesticht — want met het Amsterdamsch tooneel hebben wij vooral te doen — om een kweekschool voor taal en dichtkunst te zijn, week spoedig van die bestemming af, of beantwoordde daaraan althans niet dan zeer gebrekkig [1]). In de jaren waarover wij handelen, was die verbastering groot. Het ontbrak niet aan goede acteurs. Wel was natuurlijk de Fransche Comedie in de mode (*Ned. Spect.* XI: 122), waar trouwens goed werd gespeeld, en vond men op den Overtoomschen weg meestal een deftig publiek, maar de roem van Duim en Punt was welverdiend, en het was eene groote aanwinst, toen de laatste in 1753 zich op nieuw aan het tooneel had verbonden, dat hij om den dood van zijne vrouw eenige jaren te voren had verlaten [2]). Het was zeker een groot gebrek dat hij, »die de rol van een doorluchtig personaadje in het treurspel vertoond had, in de klucht onder de gedaante van een losbol te voorschijn kwam," want het was maar aan een enkelen gegeven — Corver schijnt het te hebben

1) Vg. M. Siegenbeek in zijn vertoog over de middelen ter vorming van een nationaal tooneel, gevoegd achter zijn *Lofrede op Wattier Ziesenis* 1828.

2) Het leven van Jan Punt is beschreven door Simon Stijl, maar op de waarde van die beschrijving valt nog al iets af te dingen, en men mag ze niet lezen zonder daarbij de „*Toneelaanteekeningen*" te vergelijken, die M. Corver in 1786 uitgaf. Het schijnt dat de Harlinger doctor niet achter de schermen gezien had, zoodat hij door den rustenden tooneelspeler, die er zijn leven doorgebragt had, soms vrij gevoelig op zijne plaats word gezet.

kunnen doen, en speelde even gelukkig *de Hagenaar te Enkhuizen* als hij optrad in de rol van Cato (zie *de Grijzaard* I: 363) — twee zulke onderscheidene karakters naar het leven te vertoonen, en niemand had volgens *de Algemeene Spectator* (II: 120) daarin Betterton geëvenaard. Men moest er bij ons te lande wel toe komen, om denzelfden acteur in het treur- en blijspel te gebruiken, omdat men ze zoo slecht bezoldigde, dat zij zich onmogelijk op één van twee konden toeleggen [1]). In Engeland hadden sommige acteurs meer dan zesduizend gulden inkomen (t. a. p.), en Punt heeft na 1753 een vast tractement genoten van *f* 1072,10 in het jaar, waarvoor hij zoo wat negentig malen moest optreden. Zij wisten echter, in weerwil van zulk een schrale belooning — Punt had het gelukkig niet noodig — de waarde van treurspelen als Brutus of Achilles te doen gevoelen, gelijk Starrenberg die van menig blijspel [2]). Punt was vooral beroemd als Pyrrhus. *De Grijzaard* zegt (I: 363): »Punt, die *excellente Commediant*, die ons in zijn eigen *Conduites* toont, dat de goede zeden niet noodzakelijke vijandinnen zijn van het gedrag eens *acteurs*, Punt doet mij aan, verrukt, ja overstelpt mij geheel, als ik hem in den persoon van Pirrus hoor zeggen, (terwijl hij aan de voeten van zijnen voortreffelijken voorganger legt), *ik ben voldaan.*" Jufvrouw Bouhon was een sieraad van het tooneel [3]), en onder leiding van Punt begon het talent van Corver zich zeer gelukkig te ontwikkelen. Het

---

1) De inkomsten van den schouwburg waren anders nog al van beteekenis, en telkens geklommen. In 1665 bragt hij jaarlijks zuiver op elf duizend gulden, maar de ontvangst was in 1771 gestegen tot een bruto opbrengst van *f* 63,000; dat was ongeveer *f* 700 voor elken speeldag. Zie de *Naamlooziana* bl. 160.

2) *De Philanthrope* III: 179, 182.

3) *De Kosmopoliet* II: 359.

was voor Amsterdam een groot verlies, toen deze in 1763 met nog zes andere acteurs den Schouwburg verliet, om een reizend tooneelgezelschap op te rigten, waarvan hij het hoofd werd. Zijn naam komt bij onze schrijvers een enkele maal voor als die van »den grooten Corver" [1]), waaruit men echter niet moet opmaken, dat hij algemeen zóó gewaardeerd werd als hij verdiende. Nu ik een oog heb mogen slaan in de geschiedenis van het tooneel dier dagen, begrijp ik de bitterheid, waarmee Corver in zijne »Tooneelaantekeningen" over zijne loopbaan spreekt. Te Leiden vooral, waar hij naar ik meen driemalen in de week eene voorstelling gaf, gebeurde het meer dan eens dat er niet gespeeld werd, omdat er geen publiek was [2]), ja de onverschilligheid was zóó groot, dat men in Mei 1774, midden in de kermisweek, den Schouwburg moest sluiten, omdat men de kosten niet goed kon maken [3]). Welke de oorzaak was van dit verschijnsel, is voor onzen Schrijver verborgen, »tenzij — roept hij uit op zijne kakographische manier — dat de Heere Studenten hun geld met Arre verkwisten, — de groote Conserte en Essamblés houden, en den Burger liefhebberij Comedie speelen" [4]).

Eene zaak komt nog ter sprake, waarin Corver verbetering heeft gebragt. Men stoorde zich in dien tijd op geenerlei wijze aan het costuum dat paste bij den tijd, waarin de handeling voorviel, en de Romeinsche heldinnen waren gekleed als Fransche dames [5]). In »Leidens

---

1) *Spect. der Stud.* bl. 199. Van der Palm noemt hem „den eenigen Corver, bij wien Talma ter school had kunnen gaan" in *Redevoeringen* enz. III: 115 vg. ook blz. 117.

2) *Rijswijksche Courant* bl. 108, 140, 153.

3) A. w. bl. 149.

4) A. w. bl. 5.

5) *De Philanthrope* III: 355.

Beleg" kwam de Burgemeester van der Werff te voorschijn met carrépruik, bef en mantel, en Gijsbrecht van Aemstel trad op in een rok met lange panden, roode voering en breed gouden passement, zijn hoofd gesierd met een grooten driekanten hoed, gepoederde pruik en haarzak; witte zijden kousen, schoenen met gespen, cabretten handschoenen, een diamanten ring en een gouden degen voltooiden dit bespottelijk costuum [1]). Aan Corver komt de eer toe, hieraan bij zijn gezelschap voor goed een einde te hebben gemaakt, zoodat de kleeding in overeenstemming was met den tijd [2]). Door hem werden Bingley gevormd en Wattier. Toen de laatste zich omstreeks 1780 naar Amsterdam begaf, verdonkerde haar roem weldra alles wat zich rondom haar bewoog. Daar waren er echter die meenden, dat haar spel in lange niet natuurlijk en eenvoudig genoeg was, zoo min als dat van Bingley [3]), ook hier over achteruitgang klaagden, en niet zonder bitterheid uitriepen:

> Is de onbedwingbre Brit nu meester van de zee,
> Is onze schatkist leeg, nog hebben wij Wattier [4]).

Toen in 1799 de *Gijsbrecht* werd gegeven, waren volgens de *Arke Noach's* Sardet als de Bode, en Kroese als Arent van Aemstel de eenige, die het nog dragelijk deden [5]). Bekende tooneelspelers waren in deze vijftig jaren de dames van Thil, vooral Anna Maria de Bruin, de eerste vrouw van Punt, en zijne derde vrouw Catharina Elizabet Fokke, en de Heeren van

---

1) Zie Siegenbeek a. w. bl. 45. 46.

2) Elders heerschte die zelfde dwaasheid, en in Frankrijk was daarin eerst verandering gekomen sinds 1755.

3) *De Arke Noach's* bl. 186.

4) A. w. bl. 223.

5) A. w. 435.

der Sluis, Krook, van der Hoeven, die ook tooneeldichter was, Spatsier, Smit en anderen. De eigenaardige verdiensten van elk dezer kunnen uit Stijl's *Leven van Punt* worden opgemaakt, indien men namelijk eerst tegenover zijne beschouwing de aanteekeningen van Corver in de schaal heeft gelegd. Maar hiertoe vinden wij geen aanleiding, omdat onze Spectators over dit onderwerp weinig of niets hebben gezegd.

Belangrijker zijn hunne beschouwingen over de tooneelstukken. De hoedanigheid liet veel te wenschen over. Het oordeel over de stukken en het regt van toelaten en weigeren berustten bij de Regenten, die er niet altijd het meeste verstand van hadden, en of zelven geen smaak bezaten, òf zich naar den valschen smaak schikten om des te grooter winsten te maken ten behoeve der armen. De tooneeldichters vonden soms al zeer weinig aanmoediging. Het gebeurde dat de Regenten een stuk drie á vier maanden onder zich hielden, om het dan aan den maker terug te geven met het eenvoudig berigt, dat het stuk niet gespeeld zou worden. Indien het aangenomen werd, was het eenige voordeel voor den schrijver, dat hij vrijen toegang tot den schouwburg had, en zulk een toegang kostte voor een jaar zes ducaten. Terwijl in Frankrijk en Engeland een nieuw stuk soms viermalen ten voordeele van den auteur vertoond werd, gebeurde dat hier nooit. Dergelijke klagten waren reeds oud; in 1693 waren zij reeds gehoord van Michiel Elias, en ook P. A. de Huibert Heer van Kruiningen, had ze tot de zijne gemaakt in het voorberigt van »de vermiste Molenaar," maar *de Nederl. Spectator* heeft in 1755 overvloedige aanleiding om ze met nieuwe kracht te uiten, aangezien de toestand eer erger dan beter werd (a. w. VII: 187 vv.). Weinig oorspronkelijks en vele vertalingen, van welke de meeste uitermate slecht waren,

ziedaar het algemeene oordeel. Dat men altijd door van den vreemde leefde, werd op den schouwburg zelf erkend, toen men den 3en Januarij 1763 zijn honderd vijfentwintigjarig bestaan herdacht. De bestuurders »lieten de aanzienlijkste luiden deezer stad [1]) eenigen tijd te vooren verzoeken, dat zij de plegtigheid van dien dag met hunne tegenwoordigheid wilden vereeren; en gaven vervolgens aan hunne goede vrienden lootjes, waarbij hun plaatzen in den schouwburg wierden aangewezen, zodat dezelve zig op het gewoone uur met een groot aantal van uitgeleezen aanschouweren vervuld vondt. De dichters, die hunne werken ons tooneel en den godshuizen, welken het voordeel daarvan genieten, van tijd tot tijd gewijd hebben, werden er zelfs in toegelaaten (zo groot was de liefde der Regenten voor de kunst), hoewel men hen, bij gebrek van andere plaats, en omdat het toch maar poeëten waren, op een bankje in de doorgangen van den Bak, of het Parterre schikte. In tegenwoordigheid van dit gezelschap voerde men vervolgens den *Polieucte* van Corneille, door Frans Rijk in het Duitsch vertaald, ten tooneele; en hierop volgde een zinnebeeldig divertissement, *de Juichende Schouwburg* genaamd, hetwelk, ten verzoeke der bestierderen door den bekenden dichter Lucas Pater vervaardigd, en met zang en dans gemengd was [2]). Men hadt om dit stukje te vertoonen nieuwe schermen doen schilderen, den ingang van den schouwburg naar 't leven verbeeldende, en de twee en twintig personaadjes, die op 't tooneel verschijnen moesten, waren allen in nieuwe kleeding op het sierlijkst uitgedoscht. Ondertusschen werden der aanschouweren ooren en oogen niet alleen met spel zang en

1) *De Denker* I: 17—24.

2) Dit divertissement werd voor het gewone publiek nog acht malen achter elkander gegeven, zie Corver a. w. bl. 116.

dans vermaakt, maar de regenten onthaalden hen daarenboven op soesen en slemp of theemelk; welk een en ander door eenige liverijbedienden het gezelschap rijkelijk werd aangeboden. Men zegt in 't algemeen, dat er ten dien einde honderd ponden soesen, en tagtig mengelen melk gekogt waren; en dat men driehonderd kopjes en schoteltjes tot het gebruik van dien avond van een jood gehuurd hadt. Voor het overige is alles zonder eenige wanorde afgeloopen. Alleenlijk meenen sommigen te weeten, dat er een groot gedeelte van het gehuurde porcelein gebroken is, en aan den eigenaar betaald heeft moeten worden."

De berigtgever in *de Denker* vindt eigenlijk de soesen en den slemp het beste van het geheele feest Niet alleen omdat het dien dag ontzettend koud was, en er niets beters bedacht kon worden, »om den luiden iets warms in 't lijf te bezorgen," maar ook omdat hij zich met het overige dat aangeboden werd niet kon vereenigen. Waarom een gedenkfeest op onzen Hollandschen schouwburg te vieren met een stuk van Corneille, dat niet eens onder zijne beste behoort? En in *de Juichende Schouwburg* werden onwaarheden gezegd, en waarheden, die niets anders dan den treurigen toestand van het tooneel openbaarden, zoodat er al heel weinig stof tot juichen was. Wat het eerste betrof, »Thalia verhaalt aan haaren Vader Apollo, dat zij den val zulke blijspelen gezworen heeft, waarin onheusche taal en ergerlijke redenen gevonden worden. Maar hoe weinig tijds is het geleeden dat *de Verstandzoekster* voor de eerste maal op onzen schouwburg verscheenen is. En wordt er wel eenige verbetering in de morsigheden van sommige oude Hollandsche stukjes gemaakt, welken men buiten eenige ergerlijke uitdrukkingen die er ligtelijk uit genomen zouden kunnen worden, noch telkens met vermaak ziet speelen? De dichter doet verder de Poezij zeggen:

»De zuiverheid der spraak betracht ik meer en meer."

Doch daar de drie of vier laatste jaaren eene *Cenie*, eenen *Voorleeden*, *Tegenwoordigen* en *Toekoomenden Tijd*, eene *Zegepraalende Vrouw*, eenen *Demophontes*, en eene menigte soortgelijke stukken hebben voortgebragt, welken allen van de lompste taalfouten krielen, daar denk ik, dat deeze woorden in de mond der Tooneelpoezij zeer weinig voegen. Zo zij haaren vader ook eens gezegt hadt, dat zij hoe langer hoe meer de vrijheid neemt, om maatelooze rijmen op het tooneel te brengen, en die voor verzen wil doen doorgaan, Apollo zou inderdaad weinig reden gehad hebben om zich over haar gedrag voldaan te toonen. Integendeel, indien hem de tegenwoordige staat des schouwburgs naar waarheid was opengelegd, hij zou met alle regtschapen liefhebbers van taal en dichtkunde hebben moeten wenschen, dat zij die nu

. . . . als nijvre zangbergstichters,
De wanden en kleedij met nieuwe luister sieren,

zich wat meerder mogten toeleggen, om eenige kennis van hunne moedertaal, en de gronden der tooneelpoëzij te krijgen, op dat zij uit de stukken, die hen aangeboden worden, geen anderen mogten kiezen, dan die den schouwburg eer kunnen aandoen. Op deze wijze zouden zij, ten minsten, den zangberg beter *stichten* en opbouwen, dan door de zorg, die zij nu aan schermen en kleedij besteeden.

De andere aanmerking, die mij bij de vertooning van den *Juichende Schouwburg* inviel, was, dat hetgeen den roem des schouwburgs ter gelegenheid van dit feest had behooren uit te maken, tot zijne schande strekken moet. Is het waarlijk geen schande voor onzen landaard, wanneer *Melpomene* en *Thalia* verslag doen van de nieuwe stukken, die er sedert het eeuwfeest ten tooneele gevoerd zijn (in 1738), dat zij er, buiten de *Xantippe*, de *Vriend-*

schap, en één of twee treurspelen, geen andere noemen kunnen, dan die uit het Fransch zijn overgezet? En moet de beschouwing van alle die vertaalingen niet een yder doen denken, dat de geest van vinding geheel in onze landsgenooten is uitgebluscht?"

Ik heb deze mededeeling in haar geheel overgenomen, niet alleen om te doen zien, hoe het in 1763 met ons tooneel geschapen stond, gelijk ook in de vijfentwintig jaren, die aan dit tijdstip vooraf gingen, maar omdat het tot het einde van de eeuw altijd even ellendig gebleven is. De meesterstukken van Corneille, Racine, Molière, Regnard en Voltaire waren soms onkenbaar door de slechte vertalingen, waarin zij aan ons publiek werden aangeboden. De Heer Le Roy, balletmeester aan den schouwburg, en de Heer Op ten Hoof toonden klaarlijk, dat zij het Fransch evenmin verstonden als het Nederduitsch, toen zij 't waagden om de tooneelstukken, *de Voorleden, Tegenwoordige en Toekomende Tijd* en de *Melanide* voor het publiek te brengen. Niet minder vergreep Jufvrouw Corver zich aan de *Cenie*, en haar man deed haar geen dienst door hare vertaling na haar dood uit te geven. *Renvoyer un domestique* vertaalt zij door: iemand weerom zenden, inplaats van, een dienstbode wegzenden. *Ennemi des soupçons et que la crainte d'être injuste rend facile à tromper*, wordt overgezet: »een vijand van de agterdocht, en wiens vreeze van onrechtvaardig te zijn, ligtelijk is te bedriegen." *De liefde vertroost de ongelukken; mijne uitermate vreugde; wat had ik U gedaan van mij te werpen in eene twijfeling: adeldommen* en honderd diergelijke fouten, maken teregt de verontwaardiging van *de Philanthrope* gaande [1], en doen er hem ernstig op aan-

1) A. w. IV: 145—152.

dringen, dat de bestuurders van den schouwburg zulke prullen voortaan niet zouden toelaten. Niet minder opmerkelijk is 't, dat deze jufvrouw Corver geen onverdienstelijke artiste was [1]); maar tooneelspelers, die de taal niet verstonden, waren en bleven bij ons gewoon; terwijl Wattier als *Elfride*, of als *Fredegonde* in de *Macbeth*, of als *Epicharis* haar toehoorders in verrukking bragt, beging zij soms geweldige fouten, en bekommerde zij zich weinig om de geslachten. Van de regels der taal had zij niet meer dan eene zeer oppervlakkige kennis [2]). Dat de *Olympia* van Voltaire ook zoo verknoeid werd, heb ik vroeger reeds gezegd, maar hier is het de plaats om er een enkele proeve van te geven [3]). De vertaling kwam nog wel uit onder de vleugelen van een kunstgenootschap, maar was er niet beter om. In het 2e bedrijf, 3e tooneel zegt Statira tegen Olympia, die zij nog niet herkende:

Quoi d'un Prince ou d'un Roi vous ne seriez pas née?

Olimpie.

Je n'étais qu'une esclave.

Statira.

Un tel destin m' étonne;
Les Dieux sur vôtre front, dans vos yeux, dans vos traits
Ont placé la noblesse, ainsi que les attraits:
Vous esclave!

»Een yder ziet — zegt de Spectator — dat Statira, zich verbeeldende dat Olympia uit vorstelijken bloede

1) A. w. bl. 152.

2) Siegenbeek a. w. bl. 50. De *Melanide* en de *Cenie* werden, de eerste in November 1759, en de tweede in April 1760, drie malen achtereengegeven, zie Corver a. w. bl. 114.

3) *De Denker* II: 81 vv.

geboren was, en van haar hoorende, dat zij slegts eene slavin was geweest, haare verwondering betuigt, dat de Goden iemand, in wiens gelaat zo veele edele trekken doorstraalden, tot slavernij hadden doen geboren worden. Het verwondert mij, zegt zij, dat dit uw lot geweest zij. Dit beduiden de woorden, *un tel destin m'étonne.* Maar zie hier hoe het kunstgenootschap dezelven vertaald heeft.

Olympia.

Ik was slegts een slavin.

Statira.

'k Ben met Uw ramp bewogen.

Als men niet weet, wat *destin* beteekent, mag men dan zich onderwinden om een stuk van Voltaire te vertalen?" Dit is maar één van de vele grove fouten, waarvan de vertaling overvloeit, en die den recensent regt geven tot het oordeel, dat men zich bijna geen erger broddelwerk kan voorstellen, en tot den wensch, dat men met dat vertalen toch eenmaal zou ophouden, of indien men dit niet verkoos, het ten minste deed zonder het oorspronkelijke te bederven [1]). Andere vertalers verstonden bijzonder de kunst om allen gloed en kleur uit het oorspronkelijke weg te nemen, en de denkbeelden van den auteur in hunne gladde en gelikte verzen zóó te verwateren, dat zij alle kracht verloren. Zij waren, zegt *de Denker* [2]), van het kunstveem onder de zinspreuk: *„al likkende likt men de ziel uit een vers"*, en het komt mij voor, dat dit regelregt geadresseerd is aan den heer Feitama en zijne navolgers, want al was hij reeds in 1758 gestorven, hij, de gladde poeët bij uitnemendheid,

1) A. w. bl. 82.
2) A. w. 87.

was de godspraak van zijn tijd, en in 1755 had *de Neder. Spect.* (VII: 191) met ongeveinsde bewondering gevraagd, terwijl hij sprak over het gebrek aan fraaije tooneelstukken: »had men den letterkieschen Sybrand Feitama wat vroeger het pleizier gegeeven, 't geen men hem thans geeft, wie weet, wat al schoons dat keurlijk brein ons nog meer zou hebben uitgeleverd [1])?" Niet zonder verzet, gelijk ons blijkt, en één van de spectators [2]) is er zoo verre van af zich te buigen voor de toen gevierde »zoetvloeijendheid", dat hij de stoute confessie doet: »Ik voor mij bekenne rond uit, geen zonde van een taalfout te maaken, als daardoor een heerlijker gedachten wordt ter neêr gezet." Ik voor mij begrijp niet hoe dit mogelijk is, maar de bedoeling van den schrijver is wel te vatten, en in ieder geval zouden wij hem en zijnen geestverwanten onregt aandoen, indien wij een oogenblik vergaten, dat zij altijd voor de waardering en de zuiverheid der Nederlandsche taal in de bres zijn gesprongen. Zij vertegenwoordigen eene belangrijke partij, die wel tegen den stroom inroeit, maar toch roeit, waarvan, behalve de reeds genoemde, ook andere bewijzen voor ons liggen. Zij waren de mannen, die op den voorgrond zetten, dat ieder die dichter wilde zijn, de taal in den grond moest verstaan; zij prezen de studie aan van de geschriften van Monen, Sewel, Nijloë, ten Kate, Kiliaan, Huydecoper, Hoogstraten en anderen, terwijl zij te gelijk waarschuwden voor het blindelings volgen van beroemde dichters, en daarvan zelve getuigenis gaven in het openbaren en verdedigen van gevoelens, die met die van Huydecoper streden. In dit opzigt zijn vooral merkwaardig de vertoogen in het *derde* deel van *de Phi-*

1) Zie ook Hofdijk a. w. 362. 363.

2) *De Philanthrope* III: 235.

lanthrope, onder de Nos. 150—157, die naar mijn inzien verdienen in hun geheel bekend te zijn. Even sterk als zij zich verzetten tegen de verbastering van de taal door hunne landgenooten, komen zij op tegen de miskenning, waaraan toen reeds onze taal in het buitenland was blootgesteld. Ik neem de vrijheid een staaltje hier in te lasschen, om terstond weer tot het tooneel terug te keeren, ofschoon dit ook voor een deel daarmêe nog zamenhangt.

In een *Theater Chroniek*, ten jare 1772 ergens in Duitschland uitgegeven, vind ik — zegt *de Kosmopoliet* [1]) eenige aanmerkingen over den toestand van ons tooneel, van een schrijver die meent onze taal te verstaan en o. a. zegt: »Unsere Sprache ist, um mich Holländisch aus zu drücken, zu *ontlinstert*, und hat für das *teedre*, das *naare*, das *zieltongende*, nur arme Ausdrücke." Dezelfde Hoogduitsche schrijver brengt, om de voortreffelijkheid van het Nederduitsch in dit opzigt te bewijzen, een paar regels uit de Jacoba van Beyeren te pas, die hij letterlijk dus aanhaalt:

Hoe schets ik de ijslijk heer des Oorlogs,
al dien moord
Der Burgren, onder 't Puir der steden
wreed gesmoord

Waarop dit nog als toepassing volgt: »der Gang der Holländischen sprache wird durch die Abkürzungen, da sie *'t Puir* für *het Puir*, und *'kzoll*, *'k will* für *ich soll* und *ich will* setzt, eben so schnell undreiszend wie der Englischen; anstatt dasz unser ewiges *Ich* den Affekt schwächt." Van onze tooneeldichters vóór het jaar 1760 noemt hij in bonte mengeling van der Gon, Rotgans, Duyf, Lescalje, Bernagie en de Marre; lateren

1) A. w. II: 311.

schijnt hij niet te kennen. Maar dat hij als Hoogduitscher nog iets tot lof van onze taal zegt, was toen al even bijzonder als nu, en er werden ook toen, tot groote ergernis van *de Kosmopoliet*, wel andere stemmen gehoord. Zoo stond er b. v. in C. H. Smid, *Theorie der Poesie* 1764, op bl. 74 van het eerste deel te lezen: »Einige meiner Leser sind vielleicht unzufrieden dasz ich von den Holländern nichts sage (zijn doel was n. l. eene geschiedenis der dichtkunst van alle volkeren te leveren), als überhaupt dasz auch sie Poeten haben. Diese bitte ich sich von einen Holländer ihre Neugierde befriedigen zu laszen. Er wird ihnen, wenn sie ihm ihre Unwiszenheit in der Holländischen Litteratur bekennen, mit solcher Grobheit die Fruchtbarkeit seines Vaterlandes an Original-Genies beweisen, dasz sie weiter keinen Beweis verlangen werden." Ook stond er toen ter tijd in eene Engelsche beschrijving van de Nederlanden te lezen, dat de Nederduitsche taal een verbasterd en bedorven dialect van het Hoogduitsch was, dat alleen gesproken werd door het gemeene volk, aangezien fatsoenlijke lieden Fransch of Engelsch spraken. Het slot van het Onze Vader luidt volgens dien Engelschen schrijver in het Nederduitsch aldus:

ene en laat ons niet in versoer kingemaer
vertost on van den hoosen. Amen.

dat er nog dwazer uitziet dan hetgeen *de Kosmopoliet* las in een werk van een Hoogduitscher aangaande Tromp [1]). »Als der Holländische Admiral Tromp vom König Christian V den Elephantenorden bekam, und der Gewohnheit nach 2000 Rth. dafür bezahlen sollte, beschwerte er sich gegen der Anwesende, und sagte: *Mar Duwel, de Bestie kommt mij een betjen deur to stahn.*

1) *Angenehme Beschäftigungen in der Einsamkeit* 1775.

Maar al trekken onze Spectators partij voor hun land, als men durft zeggen, dat het eigenlijk geen taal heeft zoo min als dichters, zij ontkennen daarom niet, dat het er in hun tijd althans ellendig uitzag. Wij gaan voort met de treurige taak, en hooren hen verder aangaande den deerniswaardigen staat van het tooneel.

Oorspronkelijks werd er bijna niets geleverd, en het meeste er van was nog beneden de kritiek. »De menigte van zotte tooneelspelen, — zegt *de Philosooph* [1] — die men sedert tijden heeft zien verschijnen, strekken waarlijk ten schande onzer natie. Een *doodelijke Minnenijd*, Tamerlan, Suzanna en zo veele andere moeten ons verachtelijk maaken in de oogen van vreemdelingen. In het eerstgenoemde stuk wordt held Claudius door de rijksprinses Octavia voor een boef uitgescholden, terwijl de keizer haar onmiddelijk voor een monster, erger dan uit de hel ooit is voortgekomen, uitmaakt. Zo dat men zich eer verbeeldt pluggen en viswijven dan vorstelijke personaadjen te hooren In Tamerlan geeft de dichter blijk van historiekunde door den Tartaarschen overwinnaar als huisbraker te doen voorkomen, en hij wist zo veel van de taal der hovelingen, dat hij Tamerlan tot een Oostindisch-vaêr maakt, door hem te doen belasten, dat de eerste veldheer Odmar de twee Moorsche koningen ieder tweehonderd slagen met een endje touw op de ribben zal doen toetellen. — En in het treurspel van den Saardammer dichter is de hoofdcoup in het eerste bedrijf, dat de keukenmeid van koning Joachim haar heer komt zeggen, dat het eeten op tafel staat. — Ondertusschen worden zodanige publieke lompigheden op rekening van de natie gesteld, en de Nederlanders worden, gelijk alle andere volken, uit hun tooneel beoor-

---

1) A. w. II: 356.

deeld." Die »Saardammer" dichter was de Wormerveerder Pieter Slooff, en de titel van zijn treurspel was: Susanna. Treurspel, in rijm gesteld door Pieter Slooff te Wormerveer. Te Amsterdam bij Izaak Duim, boekverkooper bezuiden het stadhuis 1739. Een uitvoerig verslag van dit prul gaf de heer Jacob Honig Jr. in zijne *Historische, Oudheid- en Letterkundige Studiën*" II: 261 vv., waaruit blijkt dat het oordeel van Nomsz (*Mengelwerken* bl. 19) maar al te gegrond was, die het stuk in deze woorden schetste:

Zusanna en naast haar het heidensch minnewicht;
Een van de boeven vraagt aan Daniël: *Wat deert je?*
En voegt hem sierlijk toe: *snotjongen, kwibus, heertje!*
Zusanna zegt met zwier: haal zeep en sluit de poort.
En 't gansche stuk bestaat in vaerzen van die soort.

De doodelijke Minnenijd was van van der Hoeven, die zelf acteur was, gelijk wij boven reeds zeiden. Aan aanleg ontbrak 't hem niet, en ook in dit stuk waren sommige gelukkige passages, zooals b. v. het verhaal van Flaviaan aangaande den dood van Camillus, maar hij miste de algemeene ontwikkeling, de historische kennis, de strenge studie, en was gelijk menigeen over het paard getild door dwaze Mecenassen, die er nog minder van wisten dan hij. [1])

Het werd niet beter toen de Schouwburg afbrandde; [2]) de geest bleef dezelfde en de oude misbruiken bleven bestaan, [3]) terwijl de acteurs vrij wat minder waren geworden, en men Punt en Corver verloor. De

---

1) *De Philosooph* II: 359.

2) S. Stijl heeft, zooals ik reeds herinnerde, in zijn leven van Jan Punt die vreeselijke gebeurtenis beschreven, maar uitvoeriger berigt uit den mond van een ooggetuige vindt men in de *Naamlooziana* bl. 113 vv.

3) *De Vaderlander*, III: 231.

eerste kwam later wel terug, maar had zijn besten tijd gehad en stierf in 1779. De nieuwe schouwburg werd wel geopend met den Jacob Simonsz. de Rijk van Lucretia Wilhelmina van Merken, maar zij was er zelve niet eens bij tegenwoordig. Menig deftig man had niet gaarne met tooneelspelers te doen. In dit opzigt komt aan Feitama alle eer toe, die meest altijd de repetities bijwoonde en zelfs, zoo als Corver verhaalt, aan acteurs als Punt menige teregtwijzing gaf. Bij zoo weinig belangstelling van de eigen dichters moest men wel blijven teren op de voortbrengselen van vreemden bodem. Maar ook deze werden minder. De classieke stukken van Corneille, Racine, Voltaire enz. werden tegen het einde der eeuw verdrongen door de bonte stukken van Kotzebue en Iffland. *Aballino, de Zonnemaagd, de dood van Rolla, Klara van Hoheneichen* en dergelijke kregen nu het rijk in [1]; Mercier verdrong Molière [2], en de zon ging op van de nieuwe tooneelschrijvers, »die uw hart door afgrijzen verscheuren" [3]. Een van de grootste prullen uit het laatste der eeuw was het oorspronkelijk treurspel van Daniel Bleecker getiteld: *Titus Manlius Torguatus.* De man viel ongelukkig in de handen van D. J. van Lennep, die zooals bekend is in de *Arke Noachs* onder den naam van »*Zwaanenveder*" schreef, en het heeft hem geen goed gedaan [4].

De schuld van dezen staat van zaken lag voor een deel natuurlijk ook bij het publiek, dat, zooals onze schrijvers onverholen en bij herhaling zeggen, allen goeden smaak

---

1) *De Arke Noach's* bl. 186.
2) *De Arke Noach's* bl. 391.
3) A. w. 391.
4) A. w. bl. 229.

miste. Daar was onder het volk veel lust voor tooneelvoorstellingen; in de groote steden gaf men meermalen voorstellingen in een besloten gezelschap, en op het platte land verkregen de liefhebberij-comedies eene onrustbarende uitbreiding. In 1783 schreef Hoffham een blijspel getiteld: *Al stond er de galg op! of de verijdelde Tooneelkomparitie*, waarin hij de zucht om tooneel te spelen hekelde. Maar twintig jaar vroeger was die manie reeds door *de Denker* bespot in een brief van eene Friesche vrouw, die aan hem schreef (a. w. III: 270):

Heer Denker!

Ofschoon de ondervinding mij geleerd heeft, dat het gemakkelijker is te klaagen als getroost te worden, houde ik mij nogthans verpligt mijn toevlugt tot u te neemen, in verwachting van uwen wijzen raad.

Van zeer fatsoenlijke dog nederig ouders gebooren en zedig opgevoed zijnde, ben ik getrouwt over elf jaaren met een jong borst, dat een braaf en ijverig man was, veel ter kerk kwam, en langzaamerhand lust tot boeken kreeg. Eene neering doende, die nog al wat omslag heeft en tijd vereischt, zag ik haast, dat er wat te veel geleezen wierdt. Hij viel meest op Poëeten en Treurdichten 's Nachts sneed hij wel eens in zijn droom een rol op, daar ik in het begin van schrikte, maar ras toe gewende. Dit mogt alles nog wat heengaan; maar toen wierdt er onder eenige jonge lieden een comedie opgerigt, en mijn man aangeport om mede te speelen. In het eerst was het eene aardigheid; naderhand wierdt het eene sterke bezigheid, die nog al geld kost: want als de toekijkers lieden van de Vermaaning waren [1]), dan was het niet met al, maar daar koomen heele scheepsladingen vol

1) De Doopsgezinden noemden hunne kerk „de Vermaning."

van alle kanten, en veel groote Heeren en Dames, zoodat Taekele, zoo heet mijn man, zig nu veel zwieriger kleeden moet. Eerst ging hij op zijn burgers, nouw met een grijn kleed in de winter, met witte koussen; hij heeft een pruik opgezet, en als hij speelt, gaat hij met lubbens. Mijne moeder zaliger schreidde bitter, toen zij hem eerst zoo uitgedost zag; maar hij haalde aanstonds een vers voor den dag:

Hoe moeder! is het ernst? is 't nu een tijd van schreijen?
Wat komt u over? zijt gij van verstand berooft?
De zon scheen nooit zoo schoon op uwer kinderen hoofd
Als nu . . . . . .
Nu worden we van elk bewierookt, aangebeden.
. . . . . .
Ay wisch de tranen van de kaaken.

Ik meen dat hij het koning Faëton noemde.

Het speelen als speelen zou mij zoo veel niet scheelen, maar zij hebben zoo veele bijeenkomsten, en die duuren zoo laat in den nacht, dat ik somtijds tot drie uuren moet opzitten, eer Taekele aanklopt. Denk, Mijnheer, dat mij dan het gemoed vol wordt; eens deed ik hem open geheel beschreidt, zeggende, is dat nouw uitblijven, Taekle? Het was aanstonds,

Helaas! mijn bedgenoot, is dat, na groot verlangen,
Het aanzigt van uw man en bedgenoot ontfangen?

Wat zal ik doen? Evenwel bekeef ik hem. Wij hebben Electra overhoord, voerde hij mij te gemoet, en zong ten eerste op:

Mijn allerliefste, ik koom hier haastig aangevloogen,
Vergeet al mijn cieraad; gij ziet mijn vreugd in d' oogen.
Ik breng een blijde maar. Uw jammerlijk ellend,
Al uw geleên verdriet en droefheid neemt een end.

Dat is, zeide ik, onze Heeren zullen de comedie verbieden, zooals ze onlangs op het school gedaan hebben? dat was een zegen. Ik wierd kwaad. Hij blijft altoos hangen in zijne rollen, en even koel. Het antwoord was:

Schep moed, Mevrouw, bedaar, verhaast u niet in 't spreeken!

En ik weet niet wat al. Onderwijlen vreeze ik dat hij gek zal worden, want hij leert nu, 37 jaar oud zijnde, danssen. Begrijp, mijn Heer, onze Taekele! wiens voorouders braave Mennisten waren, en ze zeggen allegaar, dat er niets zoo schadelijk voor het hoofd is als voor Koning te speelen en te leeren danssen. De heele stad tilt er van op als er gespeeld zal worden. In het begin heb ik er eens geweest, maar nu koomen er zooveel Dames, dat wij agter of moeten zitten: ook schaamt hij zig dat ik zijne vrouw ben; en zedert dat hij voor Koning gespeeld heeft, is het hoofd puur verkeerd. Ik verzoek dat gij ons eens uit den droom helpt; is comediespeelen wel goed voor geringe burgers? Ik ben enz.

CLAASKE.

De eigenlijke bedoeling van het tooneel — dus klagen de Spectators verder — werd door de meesten niet begrepen, noch door de hoorders, noch door de schrijvers. Moest het toneel niet een leerschool zijn voor het leven, en hoe kon men dan vrede hebben met al die vertalingen van Fransche stukken, waarin karakters werden geteekend, die van de onze hemelsbreed verschilden, en ondeugden werden tentoongesteld aan onzen landaard vreemd? Een magistraatspersoon als de president in *de Wedergevonden Zoon* was onder ons uiterst zeldzaam, [1]) de *Epicharis en Nero* was »veritabel Fransch", [2]) de *Onbescheiden*

1) *De Denker* I: 24.

2) *De Arke Noach's* bl. 186.

Minnaar was hier eigenlijk ook niet thuis [1]), en zoo was het met de meeste stukken. Het was in den Schouwburg als in de Opera en bij muzijkuitvoeringen. De meesten hadden van muzijk niet het minste begrip, en kwamen er om zich te verstrooijen, om te zien en gezien te worden. [2]) 't Ontbrak wel niet aan liefhebbers, die met een groot vertoon hun oordeel uitbragten, hetzij over de stukken, hetzij over de instrumenten, en met veel wijsheid wisten te spreken over de waarde van „een veritabelen *Steiner* of *Boumeester*" (zeer gezochte violen), maar velen waren brekebeenen (*Zinrijk-Woordenboek* II: 41 vv.). Zulke menschen zaten ook in den Schouwburg op den regterstoel. De treurspelen van O. Z. van Haren vonden een verdediger in Corver, maar »de liefhebbers trokken er hunne neuzen voor op." [3]). Werd er eene voorstelling aangekondigd van dansende kinderen, dan was de zaal stampvol, maar was het een benefiet voor dezen of genen acteur, dan was de Schouwburg ledig, waaruit men kan besluiten, zegt *de Philanthrope* reeds in 1759 [4]) »waarheen de smaak onzer landgenooten gericht is." Zulk een benefiet werd soms door den acteur wien 't aanging, breedvoerig aanbevolen. In de *Rijswijksché Vrouwendaagsche Courant* vind men op bl. 85 zulk eene aankondiging, waarvan het begin luidt: »Monsieur... neemt de vrijheid van op de nederigste wijze UEd. gunstige aanprijzing en tegenwoordigheid ter Schouwburge te verzoeken, tegen aanstaande Dingsdag den 15 Maart 1774, wanneer men de eer zal heb-

---

1) *De Philanthrope* III: 340.

2) *Nederl. Spect.* III: 9. *De Denker* VII: 169.

3) Corver a. w. bl. 184. Den 16den April 1774 werd zijn treurspel Willem de Eerste voor het eerst te Leiden vertoond, en volgens berigt in de *Rijswijksche Courant* bl. 108, waren er „eenige liefhebberen."

4) A. w. III. 184

ben ten zijne voordeele te vertoonen" — en dan volgen de titel en de omschrijving van de stukken. Het auditorium stond in de schatting van sommige tooneelspelers zóó laag, dat zij hunne stukken soms met opzet verkeerd voordroegen, om de voldoening te smaken dat zij door het publiek met dubbele toejuiching werden beloond [1]). Geen wonder dat de opera langzamerhand den boventoon kreeg: het was om de decoratie te doen, blij- en treurspel raakten meer en meer in verachting [2]), en wat hiervan in den smaak bleef, getuigde tegen den heerschenden geest [3]). Eene der laatste klagten in de *Arke Noach's* is deze: »In ons vaderland is de smaak bijna geheel vervallen, en indien onze naburen niet met ons in hetzelfde geval waren, zouden wij blozen, wanneer een vreemdeling onzen schouwburg bezocht. Het meesterstuk van Vondel, Gijsbregt van Aemstel, is voor eenige dagen ten toneele gevoerd: Was de schouwburg vol? Zijn de onnavolgbare schilderingen van Amsterdam's verwoesting met kracht opgezegd, met verrukking aangehoord? Integendeel de schouwburg was schier leeg, de uitvoering allerellendigst en de toehoorders onverschillig. Maar dit is niets, binnen kort wordt wellicht *Aballino*, of *de hand der wrake gegeven* [4])."

Er was niet veel teregt gekomen van de grootsche verwachting, bij de inwijding van den nieuwen schouwburg in kreupelrijm uitgesproken:

De schouburg opent zijne zaalen
Daar alles juigcht, daar alles lagcht.

1) Zie Corver a. w.

2) *De Opmerker* V: 272.

3) Reeds in 1759 had de *Nederl. Spectator* (XI: 121 vv.) er zich zeer aan geërgerd, dat men Fransche Opera's begon te geven in den Nederduitschen Schouwburg.

4) A. w. bl 435.

Kom schoone dichtkunst, kom, de blijde schouwburg wacht,
De kunsten moeten zegepraalen. [1])

Wat op het einde der eeuw in Amsterdam bloeide, waren de gemaskerde bals boven de manege [2]). »De Bataafsche natie — zegt *de Arke Noach's* — nadert met groote schreden tot het hoogste ideaal der volkomenheid. Dit is blijkbaar zelfs uit derzelver geliefkoosde vermakelijkheden. Niemand had gedacht, dat de voor dezen winter (1799) aangekondigde Masquerade Bals zo algemeen in den smaak vallen zouden als de ondervinding het thans leert. Jong en oud, gemeen en fatsoenlijk, rijk en arm, getrouwd en ongetrouwd, alles masqueert zich! En dat wel in een tijd, dat men zich met zo veel voordeel in zijne waare gedaante zou kunnen vertoonen!"

Hoeveel lust men echter had om zich te masqueren, dat men *Patriot* was of *Prinsgezind*, wilde men niet onder zich houden, ook niet in den schouwburg of op andere plaatsen van openbare vermakelijkheid. Uit Engeland waren in dezen tijd de zoogenaamde *joujous de Normandië* overgebragt [3]), waarmede heeren en dames zich ook op de straat vermaakten. De Prinsgezinden namen ze mede naar den Schouwburg en ook elders, toen zij geen Oranje meer mogten dragen, en geen »Wilhelmus" mogten zingen, om van hunne staatkundige gevoelens te getuigen. Sommigen namen er zelfs twee of drie mee, één in elke hand en de derde met het koord tusschen de tanden, om hunne tegenpartij eene driedubbele ergenis te geven. De Patriotten hadden de *bilboquet* tot leuze, en waren daarmee, in het aangezigt van hunne wederpartijders ijverig in de weer; alles tot heil des Vader-

1) *De Kosmopoliet* I: 205.

2) *De Arke Noach's* bl. 56, 57 en 115.

3) *De Leerzame Praatal* II: 195; *Bijdr. tot het menschel. geluk.* V: 375.

lands [1]). Wel mogt Ds. Bosch met verontwaardiging uitroepen [2]):

Jou jou jou! wie prijst u niet?
Dat zijn raare kwasten:
Gierigaards, die met verdriet
In hun beurzen tasten:
Wijze gekken, wier verstand,
Magtig diep verholen,
In dit molenrijke land [3])
Draait gelijk een molen.

Jou, jou, jou! verheven stof,
Nooit voorheen bezongen:
Wie verheft naar eisch den lof,
Van uw draaien, sprongen?
Eindloos, eindloos moog de bron,
Van uw glorie zwellen;
Al bedacht de wufte *Ton*
Rateltjes en bellen.

Van de *bilboquet* spreekt hij echter geen woord.

---

1) Van Lennep, a. w. II: 106.

2) A. w. II: 200.

3) Hij woonde toen reeds te *Zaandam* naar ik vermoed, van waar de laatste aflevering, op 15 Nov. 1792, is gedateerd. Hij heeft de *Praatal* te Buiksloot begonnen, te Poortvliet en Bergen voortgezet, en te Zaandam geeindigd. Zie III: 416.

DERDE AFDEELING.

HET KERKELIJK LEVEN.

De overgang van den schouwburg naar de kerk is wel wat kras, maar wordt geleidelijker als wij ons herinneren, dat menige *Petit-maître* of *Incroyable* naar de kerk ging als naar de comedie, en dat men in de laatste jaren aan tooneelvoorstellingen op Zondag gewoon was, zoo dat men 's avonds voortzette wat men 's morgens begon. De onbeschaamdheid van sommige dames was evenredig aan die der heeren, welke de kerk gebruikten om op het altaar der galanterie te offeren. »Mij heugd — zegt iemand in 1772 [1]) — dat ik eenige jaren geleeden, dieto Modische daame, in zeeker plaats van Holland eens met een bloote boezem in de kerk zag koomen; zij nam haar zitplaats vlak tegenover, en bijna als onder de predikstoel. De predikant welke dien dag predikte was een zeer welmeenend leeraar, zijnde een Heer van jaaren; ik die agter die daame een wijnigje verder op stond, zag zeer gaauw dat de leeraar het oog op haar had, en dat ik niet mis gegist had bleek, want 't was omtrent na gissing ruim een quartier na de verklaring der text, dat het scheen dat de leeraar de ergerlijkheid dier daame niet meer zien mogt,

1) *De Naamlooziana* bl. 328 en 329.

zijn zakdoek uit zijn zak rukkende, en haar dezelve onder deeze woorden toewierp: Ziedaar Mejuffer, als gij niets hebt waar meede gij u naakte boezem kunt bedekken, daar is ten minste dan mijn zakdoek, legt die daarover, dan zult gij vooreerst mij niet ergeren en andere niet ontstigten, dewijl gij zelve geen stigting hebt." Een ander vraagt hierop, hoeveel honderd jaren dit wel geleden is? want dat de leeraars tegenwoordig wel een kruiwagen met zakdoeken noodig zouden hebben, indien zij ze daarvoor wilden gebruiken, waarop de eerste spreker antwoordt, dat het voor zoo wat twintig jaren gebeurd was. Of zoo iets werkelijk heeft plaats gehad waag ik niet te beslissen, omdat andere getuigenissen mij ontbreken. Dat het heeft kunnen gebeuren zou ik, bij de kennis die ik heb van deze eeuw, durven aannemen. Het jonge Holland was er onbeschaamd genoeg voor, en den predikanten ontbrak het niet aan eene vrijmoedigheid, die soms op de grenzen der brutaliteit stond, indien er niet over.

Maar in 't algemeen moeten wij toch in het oog houden, dat eenzijdigheid en overdrijving nergens zoo spoedig indrongen als in de beschouwing van kerkelijke zaken, en het is ons geraden niet te vergeten, bij het lezen der spectatoriale geschriften, dat zij voor een goed deel door Dissenters werden geschreven, die niet altijd even onpartijdig waren. Dit geldt zelfs vooral van den Spectator, die bij voorkeur de gebreken der »kerkelijken" heeft aangetast, en hij werd er dan ook in dien tijd reeds om teregt gezet [1]). Vooreerst vond men 't partijdig, dat hij juist de ergste gebreken der predikanten aantastte, die men kon uitdenken, terwijl hij zich had kunnen vergenoegen met hen te berispen, zooals hij wenschte

---

1) *De Zeedemeester der Kerkelijken* n. l.

dat men de overheid zou berispen, nl. door algemeene beginselen te stellen, waaraan ieder dan zichzelv' beproeven kon [1]). Niet minder eenzijdig was zijn uitvaren over het *Odium Theologicum* omdat er ook een *Odium Medicum* en *Juridicum* werd gevonden, en men voorts niet begreep, waarom hij dat alleen scheen te zoeken bij de Orthodoxen, terwijl het evenzeer te vinden was bij Arminianen en Mennonieten. Waarom had hij 't alleen gemunt op de theologanten van »het systema van Dordrecht," om de Remonstranten te prijzen als de eenigen, die de verdraagzaamheid beoefenden, aangezien ieder immers wist, dat tolerantie het wachtwoord was van »de onderliggende partij"? Indien het doel van *de Zeedemeester* was de verschillende partijen tot meer eenheid te brengen [2]), sloeg hij zeker op die wijze een verkeerden weg in, en maakte hij de verwijdering nog grooter. Hij sprak met dat doel voor oogen wel veel van »raisonnabele Biblianen," maar *de Nederl. Criticus* vroeg: »wat zijn dat voor dingen, steekt daarin een Fondament van vereeniging?" Waar bleef zijne redelijkheid en moderatie als hij op de ééne plaats broeder Luther en broeder Calvijn oproept om met hem één weg te gaan, en op de andere verklaart: daar is aan niemand de toegang tot ons Collegie ontzegd, wanneer men zich aan onze raisonabele wetten wil onderwerpen? Luther en Calvijn hadden dan immers het zelfde regt om te zeggen: »Broeder raisonabele Bibiliaan, weest *Calvinist* of *Luthers*, dan zullen wij u onze voorregten meede

1) *De Nederl. Criticus* I: 33 vv.

2) Toen de Staten-Generaal in 1759 heengestapt waren over de bezwaren, die zij hadden tegen het huwelijk van Prinses Carolina met den Prins van *Nassau-Weilburg*, omdat deze Luthersch was, durfde zelfs een enkele hopen op eene vereeniging van de Hervormden en Lutherschen hier te lande. Zie *Zinrijk-Woordenboek* II: 193 vv.

deelen." Eindelijk kwam het den beoordeelaar voor, dat deze Zedemeester alleen op de Moralia aandrong, alsof er geen waarheden bestonden die »de raisonabele religie" uitmaakten, en dat hij de godsdienstige denkbeelden van anderen bestreed, zonder te zeggen wat hij dan zelf dacht.

Maar al kunnen wij deze bladzijde uit de *Nederl. Criticus*, die het, wat de »*intentie*" aanging, met den *Zeedemeester* eens was, noemen als een bewijs van onpartijdigheid, wij zullen toch wel doen indien wij niet vergeten, dat zij op dit terrein spoedig uit het oog wordt verloren. Met dit voornemen beginnen wij een blik te slaan op het kerkelijk leven, en wel eerst en vooral op de verschilpunten, die de gemoederen in beweging bragten.

§ 1.

TWISTZAKEN.

Ik betreed hier natuurlijk geen ruimer veld dan hetgeen afgebakend is door de schriften, die ik heb te behandelen, en niemand kan dus eene kerkelijke geschiedenis dier dagen verwachten. Ik geef wat ik vind, en minder bekende bijzonderheden ontbreken ook hier niet.

Van de verhouding tusschen Protestanten en Roomschen is in de Spectators weinig te vinden; op een paar plaatsen wordt er over gesproken, en dat wel naar aanleiding van hetzelfde punt [1]). Te midden van den oorlog tusschen Oostenrijk en Pruissen (1759), waren de gemoederen hier te lande zeer verdeeld. De Protestanten hoopten op de zegepraal van Pruissens koning, de Roomschen stonden aan de zijde van Oostenrijk, terwijl beide partijen niet zelden op vrij luidruchtige wijze hare gevoelens

---

1) *De Nederl. Spectator* XI: 9 vv. *Zinrijk en Schertzend Woordenboek* bl. 313 vv.

openbaarden en dikwijls met elkaar in botsing kwamen, waar de geestelijken van weerszijden soms de meeste schuld van hadden.

Het twistvuur tusschen Coccejanen en Voetianen was tegen het midden der 18de eeuw wel aan het uitdooven, maar het was nog verre van vrede. Het woordenboek werd zelfs nog met nieuwe scheldnamen verrijkt. Jan Klaasse van der Zool uit 's Hage [1]) heeft gehoord: »een *groene kocksiaen* wordt genoemd, die zuiver vader Kocksejus volgt, en een *dorre kocksiaen*, die meestal van sijn leertrant afwijkt, en der soo wat Lampiaens onderlapt; daer een *levende Voetsiaen* wort genoemt, die van de preeckwijs van Voetius afwijckt, en der soo wat Eswyleriaens ondergooyt, en een *doode Voetsiaen*, die Voetius van nabij in alles volgt, so dat het net daerin teuge malkander overstaet; om nouw niet eens te spreecke van de *Masteluine*, die half Kocksiaens en half Voetsiaens sijn, of van de *Kocksiaense Draeyers*, die Kocksiaens benne en de Lampiaense preeckwijse volgen." Het standpunt, dat de Spectator hier tegenover inneemt, blijkt uit den volgenden brief, die ook om andere redenen belangrijk is [2]).

»*Mijn Heer de Nederlandsche Spectator*,

Al ben ick maer een gemeen man, die geen gesag heeft in de kerck, en oock niet sel krijge, gaet me evenwel de welstand daervan aen het hart, en het doet me altijd leet, als ick hoor van die droevige twiste en tweespalte, die hier en daer oprijse, en na ick hoor altijd slechte gevolge souwe hebbe, als er de Overighijt niet tussen bijde quam.

---

1) *De Nederl. Spect.* X: 50.

2) *De Nederl. Spectator* X: 33 vv.

Dat de Leraers onderscheide worde met de name van Coksianen en Voetsianen, dat is al oud, en de gemeente weet niet beter, of het hoort so; gebeurt het oock, dat er van elcke soort een of meer Leeraers in eene stad staen, keur ick oock niet quaet, want dan mag yder na syn sin hore preke. En om de waerheyt te segge, het gemeen is so fyn van oordeel niet, dat het veul onderschyt horen kan. Ick voor mijn wil wel bekennen, dat se mijn haest goed genoeg syn; als ick maer onthouwen kon, wat se leerde, en er na dee, sou ick er wel an syn, en beter als veule twistgierige en partijtreckers.

Maer dat kon ick onmeugelijk in me kruin krijgen, 't geen ick lest hoorde van een Predicant, die in sekere stad beroepen was. Het is niet veul, seij een fynbaert, het is maer een doo Voetsiaen. Hoe, dogt ick, een doot man is immers niet beroepelijck. Meester Pieter moet dan het woort doot in een andere sin neemen, als men er gemeenelijk deur verstaet, en het moet een kwade sin wesen oock, want hij spreekt van levende Voetsianen, die hij seer prees. Hij noemde ook Koksianen, die oock levend ware, en die hij wel mogt hore, behalve over het vierde Gebot.

Dit heeft me seer deur het hoofd legge male, en ick weet niet wat ick al bedogt heb, om agter dit geheim te kommen; dan dogt ick eens, men noemt iemand doot, daar men in lang niet van gehoord heeft. Souwen de doo Voetsianen wel op een afgelege dorpje in het vergeetboek geraekt sijn, en nergens in aanmerking komme? maer dat kon niet wese, want dan hoefde men niet te klage, dat ze in een stat beroepe wierde: dan kwam me weer in 't hooft, of haer boel oock wel doot was, eveleens als men somtijts seit; het is er doot nagt, of het is er doot arm. Maer hier had ick het oock niet gerade, want ick hoor, dat de doode Voetsianen deurgaens beter

bij kas zijn als de levende, en men zegt me, dat sommige van die levende, ambagtslui geweest sijn, die op de beurs van de vrome gestudeert hebbe, en het meest niet verder kenne brenge als op een dorp, daer se met vrou en kindere van het ordenaer traktement niet te vet soppe kenne; wat daervan is, laet ick an sen plaas, dit gaet ten minste vast, dat ik het woord doot niet verklaren kan deur arm.

Ick hoef niet te segge, dat ick in de schrift niet te regt kan rake, om hier omtrent onderregt te worde, want die spreeckt in het geheel niet van Coksianen en Voetianen, en veul minder van dode en levende. Ja daer vind ick afgekeurt, dat men na mensche name genoemt wordt. Ick lees er wel van sulke, die dood zijn in sonde en misdaden, maer dat motte, na dat ik het begrijp, sulke heele slegte wesen, dat het een gruwelike liefdelooshijt sou sijn, een Kristen, en vooral een Leraer in die sin doot te noemen.

Het is me wat ver, en ik ken so niet uyt van men werck, ander ging ik na Kralingen, daer hoor ick, dat een Heer staet, die op een haer weet te segge, wat voor predicante of lidmate dood of levent sijn. Maer dan denck ick weer, dien heer heb so veul om sen ore, dat hij sulck een gering man, as ick ben, niet sel willen te woort staen. En daerenbij seggense, dat hij hem voortaen so niet met alles sel moeijen, omdat er boeckies op hem gemaekt worden, die Cralinga hieten, daerin hij vergeleke wort met een wagemaeker, hoe hiet hij oock, nou dat doet er niet toe. Altoos dat weet ick, dat hy een kostelijck offisie heb gekrege, en voor al sen leve van wercke verlost is.

Daer is dan, na me dunkt, niet anders op, als dat het Sienode bepaelt, wie doot of levent is, want kennen

sij segge, wat waer of vals is, se kennen wel meer doen: en as so veul wijze en geleerde mannen mit malkander daer geen raed toe wiste, dan sag het er seker wel boos uyt. Maer ick hoor, dat het so gemackelick niet gaet, om so een saek op de sinode te brengen, en terwijl die pripperatien daartoe gemaeckt worden, blijf ick nog al even na: daarenbij is dat een saeck, die aan groote twisten onderworpen is, want op de sinode komme alderleij soort van Predicante, en bij gevolg oock doo en levende. Nou, as het al eens so ver gebrogt wier, dat er geseit wier, jij bent doot, en jij bent levend, dan wou ik niet gare in de levende haer plaes wese, want ick geloof, dat de doo het dan de levende bang genoeg souwe maeken: en daerom denck ick, dat het best sel wese, dat se die dingen op de sinode niet verhandelen: daer is waerendig geschil genoeg, al komt er niet meer bij."

Maar wij leeren ook andere geschillen en verwijderingen uit de Spectators kennen. De vromen hadden veel te lijden: de zoogenaamde »fijnen" stonden veelal onder de verdenking van huichelaars te zijn, en *de Algemeene Spectator* achtte zich geroepen hen in bescherming te nemen, en de billijke vraag te stellen, of het dan op zich zelf verkeerd was, het *ernstig* op te nemen met het Christendom en zijne geboden, en of het woord fijn èigenlijk wel iets anders wou zeggen, en of men allen mogt beoordeelen naar enkelen, die met een schijn van vroomheid pronkten? Dit geheele betoog [1]) is lezenswaardig; de bijzondere nadruk, door den schrijver gelegd op het woord ernst, doet mij denken aan »de mannen van den ernst," die wars van de schoolsche twisten en wakende tegen een Christendom, dat zich met »bevindingen" te vreden stelde, in dezen tijd vooral op vroomheid des harten begon-

---

1) A. w. II: 49 vv.

nen aan te dringen. Hij kon 't daarom aan van Effen kwalijk vergeven, dat deze had gesproken van »onze deugd ontbrekende *fijnen* of wel *ernstigen*" [1], alsof dat woorden waren van eenerlei beteekenis. Hij had daarmeê eene noodzakelijke en heilige gezindheid in verdenking gebragt, en met ingenomenheid zet *de Algemeene Spectator* daar tegenover hetgeen Walsingham, Secretaris van staat ten tijde van Elizabeth, op zijn doodsbed aan Mylord Burleigh schreef: Ach! terwijl wij lagchen is alles ernstig rondom ons. God is ernstig, wanneer hij ons bewaart en met lijdzaamheid draagt. Christus is ernstig, wanneer hij voor ons sterft. De Heilige Geest is ernstig, wanneer hij met ons strijdt. De geheele schepping is ernstig, met God en ons ten dienste te staan. Ja, in de hel zoo wel als in den hemel is alles ernstig, en zal iemand die met den éénen voet in het graf staat, gelijk wij allen doen, boerten en lagchen [2]? De billijkheid vordert intusschen op te merken, dat van Effen onderscheid had gemaakt tusschen fijnen *met* en *zonder* godsvrucht, gelijk aan *de Nederlandsche Spectator* voorgehouden werd, toen deze hen ook hard viel [3]. *De Denker* trok zich ook de miskenning aan, die op deze wijze waarlijk vrome menschen trof [4]. »Ik kan — dus schreef hij — het vloeken en schelden op de *Fijnen* niet langer verdragen, zonder mij daartegen te verzetten. Lieden, die niet van hunne partij zijn, roepen als om strijd: Wagt U voor de Fijntjes; 't is een slegt volk, een hoop schijnheilige guiten en eerlooze bedriegers, 't is regt canaille. Dit heb ik misschien

---

1) *Holl. Spectator* II: 6, 1e uitgave.
2) A. w. II: 54, 55.
3) A. w. VII: 83 vv. VIII: 49.
4) A. w. V: 353 vv.

duizend maalen niet slegts van losbollen en vroolijke baazen, op publieke plaatsen en als zij eens rijkelijk een glaasje gestort hadden, maar zelfs van anderzins geen ongodsdienstige menschen, dikwijls gehoord. Dit gaat mijns oordeels te verre. Men kan niet ontkennen, of er worden onder dit soort van menschen inderdaad zulken gevonden, die, onder den dekmantal van godsdienstigheid eene allerverfoeielijkste rolle speelen. Trouwens zoodanigen vindt men ook onder derzelver heftigste bestrijders, die op het allerverschrikkelijkste jegens hen uitvaaren; en het geduurig schelden op de fijnen, hen voor een hoop eerlooze guiten en schijnheilige bedriegers uit te krijten en te betuigen, dat men een vijand is van scheinheiligheid en dweeperij, is wonderbaar geschikt, om velen te doen gelooven, dat men waarlijk een man van geweten, van eerlijkheid en deugd is; waarom sommigen zich van dit middel bedienen als volstrekt noodzaakelijk, om in hunne snoode oogmerken naar wensch te slagen." De fijnen, zegt hij verder, zijn zeer gezet op het waarnemen van de godsdienstoefeningen, hetgeen op zich zelf niet af te keuren is; zij zijn doorgaans zeer ijverig in het voorstaan en verdedigen van hunne bijzondere gevoelens, hetgeen zeker minder te berispen is dan onverschilligheid; zij kleeden zich gewoonlijk zeer eenvoudig, maar een mode of wat ten achter te zijn, is zeker nog geen kenmerk van een slecht hart, en een dame die gekapt en gekleed is *en Cacatou*, met eene *Aigrette à la Turque* en *en panier ouvert* ziet er vrij wat bespottelijker uit dan een fijn zusje, met een plat mutsje en een bruin en stemmig kleed; zij spreken tijdig en ontijdig over godsdienstige zaken, en verstandig is dat zeker niet, maar het geeft op zich zelf geen regt hen voor huichelaars te houden, evenmin als hun bedillen van anderen om hetgeen men onverschillige zaken zou noemen. Indien zij zoo haastig zijn met dit

of dat voor zondige ijdelheden en werken des satans uit te maken, volgt daar nog niet uit, dat zij 't niet meenen. Het karakter van een schijnheilige is de wereld te bedotten door eene valsche vertooning van godsvrucht. Maar hoe juist dat ook was, het viel niet te ontkennen, dat zich menig geveinsde onder hen verborg, en dat in deze kringen allerverderfelijkst onkruid werd gezaaid door de handen der oefenaars, die in ons land een huis- en kerkkruis waren, gelijk door *de Philosooph* werd aangewezen, met een krachtig beroep op de predikanten, dat die zooveel in hun vermogen was, zulke »domme en bittere vergaderingen" zouden weren, (a. w. IV: 41 vv.).

Onder hen die zich door stemmigheid en zedigheid onderscheidden of wilden onderscheiden, behoorden ook de Mennonieten. Een fijn Mennist zusje, was een spreekwoord in Israël, maar Jufvrouw Gesula Burgers vertrouwde de zaak niet en meende, dat er in die naauwgezetheid op het stuk van kleeding en dien afkeer van sommige kleuren, nog al wat pedanterie school, en dat het niet veel meer was dan een schijn van nederigheid. *De Nederl. Spectator* [1]) is dat volkomen met haar eens en meent, dat de Mennonieten, voor zooverre zij zich nog aan deze fijnheid hielden, wel een veeg uit de pan hadden verdiend, omdat zij al van dezelfde soort waren als de fijnen of wedergeborenen in de Gereformeerde kerk. Of zij later den grooten stroom zoo ijverig volgden en wereldsch genoeg waren geworden, om geen aanstoot meer te geven, dan of het ligt aan de mannen, die in de Spectators den boventoon hadden, waag ik niet te beslissen, maar op de Doopsgezinden worden weinig of geene aanmerkingen meer gemaakt. Het komt mij voor, dat er anders nog al stof was. Eéne berisping — om

1) A. w. I: 201 vv.

niet te spreken van eene enkele vermaning aangaande de fijne merken Rijnwijn, die de wijnkoopers er vooral voor hen op na hielden [1]) — konden zij niet ontgaan. In dezen tijd was het noodig tot de publieke kerk te behooren, indien men ambten en waardigheden begeerde. Zij, voor wie de godsdienst niet meer was dan een vorm, redeneerden aldus [2]): »*Arminiaans* is goed in Engeland, maar hier een Arminiaan te willen wezen zou dullemans werk zijn: dat begrijpen hunne eerste en aanzienlijkste luiden zelf. *Mennist* deugt hier nog ergens. Derhalven mijn lieve Neef! wordt maar gerust Gereformeerd. Lutbers, Arminiaans en Mennist zou ook goed zijn, was er maar iets bij deeze broeders te haalen!" Voor deeze verzoeking bezweek meer dan een aanzienlijke Doopsgezinde. Oude menschen verzekerden mij, dat zij als kinderen den nagalm hoorden van de klagt, dat zoo menig Doopsgezinde, te midden der patriottische beroeringen, het beginsel van ambteloos te leven verloochend had. Maar reeds in 1768 waren er rijke Mennisten, die Gereformeerd werden om op het regeringskussen te kunnen zitten [3]), en *gemoffeld*" werden — gelijk dat toen werd genoemd — tot lidmaten van de Staatskerk. Want de predikanten, die hen aannamen, ligtten er niet zelden de hand meê, en de spectator dien ik aanhaalde, laat zich over die inschikkelijkheid op deze wijze uit [4]): »Gij moet maar den predikant, bij wien gij belijdenis denkt te doen, verzoeken, dat hij over die punten, die gij niet kunt toestemmen, niet gelieft te vraagen, 't welk aan een persoon van geld en fatsoen niet ligt zal geweigerd worden. Wil uw leermeester die inschikkelijkheid

1) *De Nederl Spect.* XII: 172.
2) *De Denker* V: 197.
3) *De Denker* t. a. p. bl. 120.
4) t. a. p. bl. 115.

niet gebruiken, gaa dan bij den eenen of andere dorppredikant: dat wordt in dergelijke gevallen meer gepraktiseerd: of bij de Franschen of Engelsche kerk. Overal kan een Heer van middelen en geboorte te regt komen. De Lutherschen, Remonstranten en Doopsgezinden (die over het punt van den Doop kunnen heenstappen) bedienen er zich bij aanhoudenheid, gelijk de Hervormden in Hamburg en andere plaatsen, daar Luthers *best* is, met succes van. Trouwens men zou in de herssens moeten gepikt zijn, indien men, zonder de eerlijkheid en opregtheid te krenken, zich niet bij die partij voegde, bij welke men best zijn fortuin kan maken. 't Zijn gekken en regte dweepers, die in deze landen zich niet bij onze kerk voegen."

Menigeen had het ook te kwaad met de *Vrijmetselaars*. In het *Zinrijk en schertzend Woordenboek* hadden zij een hevigen aanval te verduren [1]). Onder het motto:

> 't Geheim der Metzelaars, het spel der razernij,
> Bestaat niet anders dan in snô bedriegerij,

werd daarin een stuk opgenomen, dat van groote verbittering getuigde. Het was van algemeene bekendheid, zegt de schrijver, dat de Societeit der Vrijmetselaars door een vreeselijken eed gebonden was. »Wie — dus gaat hij voort" — heeft deze Nachtuilen, die doorgaans in den donker schermen, het regt verleent om hunnen evenmensch zoo een zwaar juk op den hals te werpen? Weeten zij niet, dat de wettige hooge Overheid alleen de magt toekomt om verbintenissen, door middel van eenen eed, iemand af te vorderen? en dat buiten dit alle eeden, hoegenaamt, godslasterlijk en ongeoorlooft zijn? De Zaligmaker der wereld leert ons

---

1) A. w. I: 305 vv.

dat onze borgelijke verbintenissen in niets anders moeten bestaan dan in: ja, ja. Dog onze zwarte Nagthoesaren zijn veel wijzer. Zij schijnen met hun gedrag een nieuw Evangelie te willen invoeren, en een zedekunde in trein te brengen, die de ware Kristelijke omverstoot."

Anderen hadden echter gunstiger gedachten aangaande de broederschap. *De Denker* [1]), ofschoon niet zeker, dat zijn Correspondent achter het geheim der vrijmetselaars was, plaatste een brief over hen, waarvan de inhoud reeds is op te maken uit het motto:

Qui dit un ennemi du crime,
Caractérise un Franc-Maçon.

Het hoofdoogmerk der stichting was, volgens dien schrijver, verzet tegen alle priesterlijk gezag en alle inbreuk op 's menschen vrijheid. Het waren »de redelijke en braave lieden" in de gansche wereld, die zich in deze broederschap aan elkander sloten. In het *Recueil des Chansons*, dat zij in hunne zamenkomsten gebruikten, las men regels als deze:

Les erreurs, les prestiges
Par nous sont abbattus;
C'est ici, qu'on erige
Un Temple à la vertu.

Of op eene andere plaats:

Nous rompons la barrière
Des préjugés trompeurs;
Le compas et l'équerre
Dirigent nos moeurs.

en de hoofdwet in hunne vermaken en uitspanningen, was in dezen regel begrepen:

1) A. w. III: 33 vv.

Mesurons nos plaisirs,
Et reglons nos désirs!

't Was wereldkundig, dat de loges in Zweden, Engeland en elders veel hadden gedaan ter bevordering van het algemeene welzijn, en dat de weldadigheid in 't algemeen onder de vrijmetselaars krachtig werd aangedrongen en beoefend. Allen, meent de schrijver, hooren in deze vereeniging thuis, heidenen, Joden, Christenen, Turken, die begrijpen, »dat zedelijke deugd de hoofdzaak van allen godsdienst is," en zijn oordeel over deze broederschap komt hierop neer, dat zij eene verbindtenis is, »die voormaals redelijk, thans onschuldig is, en welke zo geen wezenlijke voordeelen, ten minste een aangenaam gezelschap en onzondige uitspanning verschaft."

De *Hernhutters* leden voortdurend meer aanstoot. »Gisteren — verhaalt *de Algemeene Spectator* van 18 Februarij 1743 — kwam mij een Heer bezoeken, te Haarlem woonachtig, die mij als iets nieuws verhaalde, dat er een nieuwe kerk of vergadering van *Hernhutters* of diergelijke geestdrijvers, in den Hout gekomen was, daar eertijds de bekende herberg, het Oude Verbrande Huis heeft geweest. Daar is zoodanig een groote toevloet van menschen naa toe, zeide hij, voornamentlijk van Lutherschen en Mennonieten, dat een Mennoniete kerk te Haarlem bijna leedig staat, wijl de meeste menschen daar naa toe loopen. Ik ben daar voorleden zondag nademiddag geweest, vervolgde hij, want in de week wil men niemand inlaaten dan die leden zijn en op de lijst staan. Ik vond daar verscheidene menschen van kennis, maar die zodanige bakkessen trokken, en zulke grillen maakten, dat ik moeite had van hen te kennen. Zelfs was daar een juffer, die twee zusters had, welke ingeschrevene

ledematen waaren, maar de eene kon zij niet vinden schoon ze voor haar zat, zulk een mismaakt wezen trok zij. Ook verhaalde hij mij, hoe hun nieuwe Bisschop te Haarlem verboden had buiten de gemeente te trouwen, maar dat de ongetrouwde mannen en vrouwen, tot leden aangenomen wordende, moesten loten, wat mans of vrouwspersoon hem of haar ten deel zoude vallen, als iemand die van den hemel geschikt was om met hem of haar te paaren; dat een arm ambachtsman een rijke jufvrouw getrokken had, daar hij ook mede getrouwd was, en diergelijke grillen meer."

Waarom de schrijver — die tot de regtzinnige partij behoort, zoo als wij vroeger zagen — zooveel tegen de Hernhutters had, blijft niet verborgen. Het is hun geestdrijvend karakter dat hij vreest, die geen andere godsvrucht kent dan die geschoeid is op het woord des levendigen Gods. Alle werkingen van den Geest *buiten* het Woord om, zijn in de oogen der echte Gereformeerde orthodoxie altijd verdacht geweest, ofschoon zulke werkingen weldra bij velen als het merk der uitverkorenen zouden gelden. Maar daarover later. Ook was het voor zijn verstand duister, hoe de Hernhutters, die zeiden dat zij geen secte wilden zijn, en dat zij alle Christenen voor hunne broeders erkenden, waarom zij ook geen geloofsbelijdenissen toelieten, nogthans aan hunne broeders durfden verbieden om buiten de gemeente te trouwen, alsof ieder die daar buiten stond een ongeloovige was.

Negentien jaren later stonden zij nog bloot aan heftige aanvallen. Men verweet hun, dat zij onder den schijn van vroomheid niet anders bedoelden dan tijdelijk voordeel te behalen. De stichting te Zeyst werd gebrandmerkt als eene slimme manier om schijnbaar de wereld te verzaken, en toch inderdaad een gemakkelijk leven te slijten, alles onder den naam, dat men het oor-

spronkelijk Christendom wilde herstellen. De titels van Bisschoppen, Ouderlingen enz. waren alleen uitgevonden om de ijdelheid te streelen der rijken, die voor hun geld huizen als kasteelen lieten bouwen [1]), en behalve het gemakkelijke leven — »Christenen in ruste" had men ze wel kunnen noemen — voor zooveel opoffering ook nog wel een extra belooning dienden te hebben. Niets was er goed. Hunne leeraars waren half gestudeerd, zoo dat zij ook maar weinig hadden te vergeten; hun Christendom draaide op een stelsel van bevindingen, en ging buiten alle deugdbetrachting om, en op de vraag, wat zij dan eigenlijk geloofden, bleef het antwoord uit. Men kon het in die dagen der systemen aan de Hernhutters niet vergeven, dat zij er geen hadden, en beproefde zelfs om hun stelsel op te maken uit hun gezangboek, wat natuurlijk tot geen uitkomst leidde, evenmin als het nu mogelijk zou zijn het systeem van eenig kerkgenootschap af te leiden uit den Gezangbundel, dien het gebruikt [2]). De kleingeestigste bepalingen en gewoonten beheerschten hunne kleeding. Breede vetleeren schoenen zonder glans en met kleine gespjes, kousen van de kleur van notenboomenhout, een koffijbruine rok met lange mouwen, geen al te groote plooijen en hooge knoopen, een das drie malen omgeslagen en met een knoop onder de kin, sluik neerhangend en ongepoeijerd haar, of een pruik, van achter met digt op elkander sluitende krulletjes puntig uitloopend, en daarop een onopgetoomde hoed, waren de noodzakelijke bestanddeelen van een echt Hernhuttersch costuum.

Toch kregen zij hier te lande hoe langer hoe meer aanhangers, eerst onder de Doopsgezinden vooral, later uit

---

1) *De Nederl. Criticus* I: 113. 129, 153.

2) A. w. bl. 191.

de Gereformeerde kerk zelve. Geen wonder, want er waren punten van aanraking genoeg Indien zij bij voorkeur de beelden uit het Hooglied gebruikten, om van de innige betrekking tusschen den Heiland — eene uitdrukking, die ook van hen afstamt — en zijne bruid te spreken, en in zinnelijk gekleurde taal den bruidegom verheerlijkten [1]), deden zij niet anders dan vele predikanten reeds lang hadden gedaan. »Ik vroeg — verhaalt *de Criticus* I, bl. 118 — een zedigen Hernhutter, dien ik in de wandeling bij de kleren kreeg, wat dog die wonderlijke uitdrukkingen van de liefde met den Heiland, met zijne broedergemeente en zo voorts te kennen gaven, of zij niet wat aanstotelijk waren? Neen, zei hij, voor een gelovige niet, maar wel voor een wereldkind, en hoe kunt gij ons die uitdrukkingen zo qualijk duiden? Ziet dog verscheiden van uw commentarien over het Hogelied, hoort hoe eenige uwer predikanten in de toepassingen, met woorden ruim zo sterk als de onze, weten van die liefde te spreken, waarom zullen die meer vrijheid hebben dan wij? Ik moest stilzwijgen, want hij haalde zulke bewijzen bij van autheurs, dat ik hem geen ongelijk kon geven, niettegenstaande ik hem verzekerde, daarvoor niet te zijn, en er mijn reden bijvoegde, die echter voor hem niet aannemelijk waren, omdat hij waande door den Geest onmiddelbaar in die broederschap onder het Lam geroepen te zijn."

Hernhuttersch te zijn gold echter in het midden der 18e eeuw in de Gereformeerde kerk als ketterij. Het bleek o. a. uit de wijze, waarop Ds. Gerardus Kuipers te Nijkerk op de Veluwe zich verdedigde ten aanzien van de geweldige beroeringen, die hij door zijne prediking had verwekt. In het »*Getrouw Verhaal*," dat hij daarvan

---

1) *De Nederl. Criticus* t. a. p. bl. 155.

uitgaf, [1]) werpt hij de beschuldiging verre van zich, die hij meende, dat »*de Criticus*" tegen hem had ingebragt, van een geestdrijver te zijn. »Ondertusschen — zegt hij [2]) — had ik niet kunnen denken, dat iemant van verstant dien schrijver zoude gelooft hebben, of zonder eenig onderzoek, met hem van één oordeel zijn, en dus 't zelve vonnis vellen. Egter hebbe ik vernomen, hoe veele lieden, zo van den tabbaart als den deegen, in diergelijke gevoelens zijn gekomen. Vooral staa ik verbaast dat sommige leeraars in deeze en zoo naburige als afgelegene provinciën, zelfs ook in voorname steeden, in het openbaar van den predikstoel of in 't bijzonder dit werk met groote verzekertheit hebben verkettert, en de meenigte wijsgemaakt, 't was gevaarlijk, een nieuwe leer van een vreemde bekeering, enthusiastisch, geestdrijvend, dweeperagtig, Quakers, Beevers, Mystiq, ja *Hernhutsch*."

Maar van meer belang dan de aanvallen op de Hernhutters, die honderd jaren daarna met de regtzinnigen op een geheel anderen voet zouden staan, waren »de Nijkerksche beroeringen," waarin genoemde Ds. Kuipers de hoofdpersoon was. Reeds als proponent had hij te Amsterdam de menschen zoo weten te schokken, dat sommige zijner hoorders in gegil uitbarstten. Die beweging had echter met zijn vertrek opgehouden. Te Jutfaas, zijne eerste gemeente, hadden zijne woorden dien invloed niet. Maar bereider grond vond hij weldra te Nijkerk, en toen hij er den 17 November 1749 preekte over de woorden uit den 72 Psalm: »*Is er een hand vol koren op de hoogten der bergen, de vrucht daarvan zal ruischen als de Libanon*," bragt

---

1) *De Nederl. Criticus* I: 297 vv.

2) A. w. I: 299.

zijn hartstogtelijk preêken zulk eene ontroering teweeg, dat er tegen het einde van de godsdienstoefening van alle zijden in de kerk geween en gekerm opging van menschen, die in doodelijken angst over hunne zaligheid vervielen. Hoe deze methodistische *revivals* voortduurden, toenamen, zich tot andere steden en streken uitbreidden, om langzamerhand weêr te versterven, staat in de Kerkelijke Geschiedenis van ons vaderland te lezen, evenzeer als het verschillend oordeel, dat over deze vreemde verschijnselen werd uitgebragt. Hier hebben wij alleen te doen met hetgeen de Spectators er over zeggen, en »*de Zeedemeester der kerkelijken*," die in dien zelfden tijd (1750) verscheen, neemt hier de eerste plaats in [1]). Hij noemde de bekeeringen, zooals die zich te Nijkerk en elders voordeden, te luidruchtig, te vol ongerijmdheden en te eenzijdig, om er eenige waarde aan toe te kennen. Zij waren in openbaren strijd met de echte, Gereformeerde regtzinnigheid der vaderen, die »door een redelijke waakzaamheid zich tegens dat soort van geestdrijverij met veel ijver aan kanten." Het was de vrucht eener nieuwerwetsche orthodoxie, die leefde in »bevindingen, bevoelingen en verzekeringen," en zich zeker nooit dwazer aanstelde dan wanneer zij tegen de Hernhutters »haspelde" en over hun »naakt ontdekte enthusiasterij" klaagde, aangezien zij daarmeê op haar eigen zeer trapte. De predikanten van de nieuwe orthodoxie werkten het in de hand, in plaats van de dwaze denkbeelden over wedergeboorte en bekeering te bestrijden, die vooral door de oefenaars werden gekweekt en verspreid, van welke sommigen ook in Amsterdam vrij wat meer invloed hadden dan de wettige leeraars der gemeente, zoo dat deze eigenlijk niet

1) A. w. I, N°. 49, 50. II, N°. 61—63.

eens den moed hadden om tegen die geduchte mededingers op te treden, Maar dergelijke stemmen bereikten de Veluwe niet. Het bevindelijk christendom bleef daar een vruchtbaren bodem vinden, en men is er heden ten dage nog even goed »bezoomerd en bewinterd in de genade' als ten tijde van »*de Nederlandsche Spectator*" [1]).

De doorbrekende »*Arminianerij*" bragt de kerk niet minder in rep en roer, dan de »doorgebrokene" zielen op de Veluwe. Het jaar 1750 begon met een heftig verschil in de Zwolsche gemeente, veroorzaakt door de prediking van Ds. Antonius van der Os, die beschuldigd werd door drie zijner ambtgenooten, de Grimmer, Doitzema en van Zutphen, van de deugd te prediken ten koste van het geloof, en eene Remonstrantsche eigengeregtigheid aan te bevelen. Het was al wederom *de Nederlandsche Criticus*, die zich ook in deze zaak mengde, geeindigd zooals men weet met het afzetten van van der Os [2]), die toen een twistappel werd onder de Doopsgezinden, bij welke hij zich gevoegd had. Het gezelschap, dat »*de Criticus*" schreef, had voor eenigen tijd een gouden medaille ter waarde van zes en dertig gulden beloofd aan hem, »die het beste middel zoude uitgedagt hebben om de deugd in ons vaderland te doen floreeren." De vraag was karakteristiek, — het was eene soort van Oeconomische Tak op het gebied der godsdienst. — De medaille

---

1) A. w. XII : 164. Nu zeggen zij „omzomerd en omwinterd."

2) Ofschoon dat vonnis, door de Classis geveld en door de Synode van Overijssel bevestigd in 1753, eigenlijk werd uitgesproken, omdat van der Os niet wilde herroepen, wat hij in een preek had gezegd en ook had laten drukken, dat de H. S. de eenige regel was van geloof en wandel, en dat de Dordsche vaderen nooit bedoeld hadden hunne uitspraken als volkomene uitdrukking der waarheid te doen gelden. Zie ook Glasius, *Biographisch Woordenboek* op het Art.

getuigde echter niet, dat men er veel voor over had, maar voor den van alle zijden aangevallen van der Os, raapt *de Criticus* toch den handschoen op [1]). Hij schaarde zich aan de zijde van de leden der Zwolsche gemeente die — en hun aantal was vrij groot — het voor den aangeklaagden predikant hadden opgenomen. Vooral maakte hij gebruik van eene bladzijde uit het Protest, door die leden opgemaakt en uitgegeven, waarop de eigenlijke oorzaak van den twist werd uit een gezet, en die ik hier laat volgen als een geschikt middel om den kerkelijken toestand in dit opzigt te leeren kennen. »Maar — zoo schreven dan »de discreperende Leden" in hun Protest tegen de »Bezwaarnissen rakende de Lere van D^s^. Antonie van der Os" — het voorstaan van de goede werken, dat men met de naam van de eigene geregtigheid te leeren doopt, dat is het aanbeeld geweest, daar men al gestadig op heeft geslagen, en daarmede zo vele menschen uit de kerk gedreven, waaruit wij menen wettiglijk te mogen besluiten, dat dit wel het hoofdpunt is, dat men tegen Ds. van der Os heeft, en de spil daar alles op draait, en dat die andere dingen er maar bij zijn gevoegd om des gezelschapswille, op dat het niet alleen zoude gaan, en om wat meer vertonings te maken. Nu is het bekend, dat wat die manier van leren aangaat, daar wel eenig wezentlijk onderscheid tusschen zijn E. en andere leeraars onzer kerke is, maar wij houden daar beneffens staande, dat de schuld van die onenigheid niet is bij De. van der Os, maar wel bij diegenen die, daar zij niet zouden durven ontkennen, dat de liefde en alle goede woorden en werken daaruit voortvloeijende, het voornaamste zij van de Christelijke Godsdienst, en bij welke, en zonder welke het geloof en alle andere

1) A. w. I: 465 en 521.

geestelijke gaven, en daaruit spruitende gewrogten, al waren zij nog zo groot en ongemeen, als niets zijn te agten, nogtans zo weinig toeleggen, om de harten der menschen daartoe te bewerken, en daar zomtijds zo van spreken, dat men schier zoude moeten vermoeden, dat zij daaromtrent van een ander gevoelen waren, gelijk zo onze kerkenraad, in hun vernieuwde opstel van bezwaarnissen, zig hooren laat, dat D^{s}. van der Os de gemeente ophoudt met wat *morele en zedelessen.*"

Hoe scherp de partijen tegenover elkander stonden, en wat men al tegen de Remonstranten, en die er voor doorgingen, durfde zeggen, bleek vooral u iteen geschrift, dat in dezen tijd, bij wijze van vervolgwerk verscheen en druk besproken werd, ook door *de Nederl. Spectator* (VI: 13). Het was getiteld: *Examen van het ontwerp van Tolerantie om de leer in de Dordrechtse Sijnode A°. 1619 vastgesteld met de veroordeelde leer der Remonstranten te vereenigen.* De regtzinnige schrijver heet daarin een ontwerp van vereeniging te onderzoeken en te beöordeelen, dat hij echter zelf gemaakt heeft, en durft beweren o. a. dat zij, die de leer der verdraagzaamheid predikten, een verbond hadden gemaakt met den Antichrist; dat de Remonstranten uit beginselen van liefde en vreedzaamheid Prins Maurits hadden willen vermoorden, en dat de Hervormde kerken in Frankrijk zoo bitter waren vervolgd, omdat zij de »half Arminiaanse leer der Algemeene Genade" hadden aangenomen. De Spectator vermoedde toen reeds, dat de schrijver, die de voortreffelijkste predikanten der Hervormde kerk, ook uit vroegere dagen, niet ongemoeid liet, en sommige hunner als ketters brandmerkte, »ongetwijfeld een man van naam en aanhang" was. Naderhand (1761) bleek het, dat de predikanten N. Holtius en A. Comrie de auteurs waren. Eene scherpe

vermaning van de Staten van Holland legde hun het zwijgen op [1]), maar daarmee was de geest niet bezworen, die uit deze mannen sprak.

Ter naauwernood toch was deze storm bedaard, of er stak uit dienzelfden hoek een andere op. In 1769 gaf Petrus Hofstede, predikant te Rotterdam, eene beoordeeling uit van de *Belisarius* van Marmontel. De laatste legde zijn Belisarius de hoop in den mond, dat hij sommige vrome mannen uit de heidenen, die deugdzaam hadden geleefd en de pligten omtrent God (naar de begrippen van hun tijd), zich zelven en de naasten naauwkeurig hadden betracht, in den hemel zou ontmoeten. De bewering van Hofstede, dat de deugden van Socrates en die der heidenen niet anders waren dan blinkende zonden, en dat Marmontel een pelagiaansch-theologische Naturalist was, bragt den Remonstranschen predikant Nozeman tegen hem in het harnas Over de zaligheid der heidenen èn de eer van Socrates ontbrandde weldra zulk een hevige twist, dat de Staten van Holland zich geroepen achtten er een einde aan te maken, en bij publicatie van 1 Mei 1773 eene zware straf bedreigden aan ieder, die van de Hervormde kerk en haar leer verachtelijk durfde spreken.

Het boek van Marmontel had waarlijk iets anders verdiend dan eene oorzaak van verdeeldheid te worden onder de Nederlandsche Hervormden. De Protestanten in Frankrijk werden onderdrukt, en stonden bloot aan allerlei vervolging om hun geloof. Marmontel trad op om zijnen landgenooten onder het oog te brengen — gelijk teregt wordt opgemerkt door *de Spectator der Studenten* bl. 124 — dat men de pligt der menschelijkheid moest

---

1) De geheele zaak staat uitvoerig te lezen bij Ypeij en Dermout, III: 489 vv.

betrachten, en meer acht moest slaan op deugd dan op verschil van godsdienst. Hij drong dit aan door eene weldoende Godheid af te schilderen, die het geluk aan de deugd, en zelfs aan de deugd der heidenen verbonden heeft, en hij hoopte, dat men het onmenschelijke zou gevoelen van den haat, waarmee eene dweepzieke geestelijkheid en een doldriftig gemeen de ketters trachtten te vernielen. Wat lag meer voor de hand, vraagt *de Spectator*, dan eene poging te ondersteunen als deze, ten behoeve van geloofsgenooten beproefd? Maar zonder acht te nemen op het prijzenswaardig doel van den Franschen schrijver, doemt men het boek, verkettert den maker, en het domme gemeen volgt blindelings zijne voorgangers, die hem beschuldigden, dat hij de geopenbaarde godsdienst het hart intrapte.

Maar al was het vraagstuk, waarover hier werd getwist, niet meer dan eene afgeleide stelling, het werd oorspronkelijk vrij zuiver gesteld, en het was te wenschen geweest, dat de partijen zich hadden kunnen neerleggen bij het geen door Nozeman zoo goed als door Hofstede werd erkend, dat alleen de barmhartigheid van God den mensch kan behouden, wie hij ook zij. Maar naarmate het punt in geschil in de gemeente werd behandeld, werd de verwarring grooter. Oude antipathien maakten zich er van meester, en putten er nieuwe kracht uit. Het bevindelijk christendom schrikte op toen het van deugd hoorde, en de oefenaaars gebruikten Belisarius als een tweesnijdend zwaard tegen de Arminianen, die maar niet sterven wilden. Ook van hunne zijde werd de zaak op een verkeerd terrein gebragt, en werden aan de Gereformeerde kerk stellingen toegedicht, die voortdurend door haar waren bestreden, ofschoon zij in de oefeningen, en soms ook wel daar buiten, als de ware en zaligmakende leer werden verdedigd en aan-

geprezen. Veel vinden wij in de Spectators over deze zaak niet, hetgeen ligt te verklaren is uit het plakkaat van 1773, maar hoe de quaestie onder het volk werd behandeld en uitgemaakt — want het volk maakt een vraagstuk altijd uit — wordt ons aanschouwelijk voorgesteld door *de Philosooph* [1]). Op aandrang van een neef had hij zich laten bewegen dezen te vergezellen naar een gezelschap, waar men zich met *het goede* bezig hield. Het begin was niet zeer opwekkend. De blikken der broeders en zusters gaven hem duidelijk te verstaan, dat men hem voor een wereldling hield, dien de Heer nog niet aan zich zelven ontdekt had. Een langdradig en verward gebed was niet in staat hem gelukkiger te stemmen, ja het was onuitstaanbaar voor hem te hooren, dat God voortdurend werd aangesproken als een intieme kennis; »*Heere je hebt het ommers jouw bondvolk belooſd; je kunt het ommers niet tegenspreeken*; *jij zelt ons jouw aangezigte niet vergeefsch laaten zoeken!*" De predicatie had de voorbeschikking en de onmagt tot onderwerp, zoodat hij bij vernieuwing ontsticht werd door het lijdelijk christendom, dat werd aanbevolen als de eenige weg. Maar harder kreeg hij het te verantwoorden, toen na de oefening het gesprek viel op de verleidende boeken, die zoo onverhinderd werden uitgegeven, met name de Belisarius. »Ik heb daar Ds. T. — wel van hooren spreeken, zeide laatstgekoomen zuster, en ik merk dat er verderfelijke leeringen in zijn; het prijst bijvoorbeeld de werkheiligheid kragtig aan, het zegt dat zedelijke deugd de hoofdzaak van den Godsdienst is; het leert dat er buiten Christus waarlijk vroome lieden zijn geweest, ja dat er eene menigte deugdzaame heidenen in den hemel zouden zijn." Hij stemde dat toe, maar

1) IV: 41 vv.

ter naauwernood had hij er bijgevoegd, dat hij dit boek met genoegen en stichting had gelezen, of een forsche blokmaker duwde hem toe: »Regtvaardige hemel! is dat de taal van iemand, die van Christenouders geboren, en onder de genadegaven opgevoed is? en staat dat te verdragen, dat men in een Christenland openlijk voor zodanige stellingen uitkoomt?" Het driftig antwoord dat hij gaf, brengt ze hem allen aan den hals. »Jij een Christen, en dat een voorstander van Belisarius, een werkheilige, die het in zijne eigen geregtigheid zoekt en stinkende is voor God?" Vergeefs was alles wat hij er tegen in trachtte te brengen. Een ziekentrooster sprak met pastoraal gezag: »Niemand koomt tot den Vader dan door den Zoon, ergo die den Zoon niet kent, kan niet tot den Vader koomen, zijn bastaarden en niet zoonen, en zullen buiten geworpen worden." Vruchteloos beriep hij zich op het O. T. en de vromen, die onder deze bedeeling hadden geleefd, en toen hij vroeg, of zij 't dan waarlijk van hun hart konden verkrijgen, om zooveel brave heidenen »aan 't spit te steeken?" had de blokmaker zijn antwoord gereed: »de godslasteraars — riep hij uit — wierden onder de Israëliten gesteenigd, nu durft men eenen leeraar van 't geestelijk Israël met heidenen gelijkstellen, en men betreedt straffeloos de straaten! waarom kunnen wij geen vuur van den hemel laaten nederdaalen om die gruwelijke ketterijen te verdelgen?" Hij daar en tegen bragt in het midden, dat zulk een bittere ijver als twee druppelen water geleek op den ketterhaat der Roomschen, waarover zij zóó luid en met zooveel reden klaagden. Tegelijk nam hij de gelegenheid waar hun het volgende voor te lezen, uit een boekje van den gewaanden Abt. Mauduit, getiteld: *Pièces rélatives à Bélisaire*, dat toen zeer veel opgang maakte: »Gij snoode ketter! zoud met alle uwe ver-

doemde philosophen wel willen, dat Socrates en Confusius niet in de hel waren. Die goddeloosheid verdient eene voorbeeldige straf; leer uwe Catechismus en weet, dat gij de geheele wereld moet veroordeelen als gij regtzinnig wilt zijn. Veroordeelen, verdoemen, verbranden is de groote zaak. Daar zijn ten minsten tweehonderd millioenen menschen op de wereld; als men nu eene eeuw op drie generaties rekent, maakt dit zeshonderd millioenen ini edere eeuw. Als wij dit getal slechts met vierduizend jaren vermenigvuldigen, hebben wij eene rekening van 24 milliards, of vier en twintigduizend millioenen menschen. Gelijk wij nu van de drieduizend slechts één goed vinden te behouden, ziet gij, dat er slegts agtduizend te regt koomen, en dat al de rest van de vier en twintigduizend millioenen verloren gaan Want vooreerst veroordeelen wij allen die geen Christenen zijn, vervolgens allen die niet Roomsch-Catholijk zijn, en eindelijk allen die ons niet voor onfeilbaar houden, en takkebossen aanbrengen als wij goedvinden de ketters te verbranden. »Rome, viel de blokmaker in, is de hoer van Babel, die uitgeroeid moet worden, maar gij wereldling verbeeldt u met alle uwe geleerdheid, rijk en verrijkt te zijn en geens dings gebrek te hebben, en gij weet niet dat gij zijt ellendig, en arm, en jammerlijk en blind, en naakt." De zwaarste beproeving wachtte hem echter, toen het liefdevolle hart der zusters hem verzekerde, dat men voor hem zou bidden, want dat de moordenaar aan het kruis ook bekeerd was, en zijn staat dus niet als volkomen hopeloos kon worden beschouwd. Met deze zekerheid kon hij zijn weg vervolgen.

De partij, die haar orgaan vond in de Spectators, had hiermede echter niet alles gezegd. *De Philosooph* kwam er weldra op terug [1]). Hij betoogde ten eerste, dat het

1) A. w. IV : 198 vv

licht der rede of het »natuurlicht" ook eene openbaring was van God, gelijk Paulus zeide: »*Overmits hetgeen van God kennelijk is, in hen openbaar is; want God heeft het hun geopenbaard*," en verzuimde niet te wijzen op hetgeen Ridderus in zijn boek: *de beschaamde Christen*, had gezegd van vele heidenen, wier wijsheid en godsvrucht velen zoogenaamden Christenen ten voorbeeld konden zijn. God zelf, zegt hij verder, had het dus bepaald, dat vele heidenen van het licht van Christus verstoken waren en tot nog toe bleven, en indien er geschreven stond, dat er geen andere naam onder den hemel was, en dat het geloof in Christus noodzakelijk was om het leven te hebben, kon het nooit zien op hen, die *buiten hun schuld* met Christus onbekend bleven, want hoe zouden zij in hem gelooven, van wien zij niet gehoord hadden? Bucerus en anderen waren vrij wat milder geweest in hun oordeel, toen zij stelden, dat indien iemand opregt naar God en zijne kennis zocht, God eer een Engel op aarde zenden zou, dan zulke menschen verloren laten gaan, bij gebrek van overvloediger genade. Hij meende te mogen besluiten, dat zij die van Christus niet gehoord hadden, ook onmogelijk in Hem konden gelooven, en dat derhalve »het getrouw gebruik van het schemerlicht der rede (schoon zeer onvolmaakt) echter van ons niet moet veracht en veroordeeld worden, die met grooter licht en genade van God en Christus beschonken zijn."

Van dat *schemerlicht* der reden wilden anderen echter niet hooren. De voorstanders van Marmontel hier te lande stonden in lang niet allen op hetzelfde standpunt, getuige dit vers, waarin de schrijvers van *de Naamlooziana* hun hart lucht gaven, toen Marmontel tot Historieschrijver van Frankrijk was aangesteld [1]):

1) A. w. bl. 64.

Zo zien we U eindelijk triomfeeren
Op 't duizendkoppig monsterdier,
Dat met een onbesuisd getier
U poogde, maar niet konde deeren;
Nu gij de dweepzugt en den haat
Met Uw geluk voor 't voorhoofd slaat.

Zo zien wij al die vloekgedrogten
Met schaamte en ingetrokken staart
Wegdruipen, angstig en vervaard.
En U den zege in 't eind bevogten.
Zo zien wij, dat de dooling zwigt
Voor 't eens gehuldigd Reedenlicht.

De kunstmin, Uw geleerden ijver
Erkenlijk, moedigd in haar land
In U, dus, elks gezond verstand,
En maakt er U historieschrijver.
Zo word verdiensten aangespoord,
Tot schande van een dommer oort.

Geluk, mijnheer! met Uw verhooging;
Verlicht de waereld nog al meer:
Zo rijze Uw roem steeds keêr op keêr
In weerwil van der dweep'ren pooging,
Zo ver me Uw *Belisaire* leest
En God meer lief heeft dan Hem vreest.

Of dit niet begon te smaken naar de dweepzucht der Rede, die even onverdragelijk dreigde te worden als de regtzinnigheid van den blokmaker uit de oefening, laat ik in het midden. Eén ding is zeker, dat op deze wijze niet tot zijn regt kwam, wat door dien zelfden Marmontel in dien zelfden veel besproken *Belisarius*, was gezegd aangaande de gewetensvrijheid. Dat was iets waardoor

vooral *de Denker* werd aangetrokken [1]). In de uitgestrekte ruimten der dwaling — zegt hij met Marmontel — is de waarheid niet dan eene stip, wie heeft die enkele stip gevonden? Elk beweert dat hij 't heeft gedaan, maar op wat grond? En al was het zoo, mag hij daarom met het zwaard in de vuist van een ander eischen, dat die in zijne overtuiging zal deelen? De overtuiging komt van den hemel of van de menschen. Indien zij van den hemel komt, heeft zij van zich zelve een zegepralend vermogen; indien zij van de menschen komt, heeft zij alleen het gezag, dat de rede heeft op het verstand. Ieder mensch is voor zijne eigene ziel verantwoording schuldig, en het komt derhalve aan hem alleen toe, zich te bepalen omtrent eene keuze, van welke zijn eeuwig verderf of heil afhangt. Laat het geloof van den hemel komen, het zal bekeerlingen maken, maar met edikten zal men nooit anders dan weerspannigen of schelmen maken. De dapperen worden martelaars, de blooden huichelaars, de dweepers van iedere partij losgelaten tijgers. De waarheid schittert door haar eigen luister. Het regt om over de gedachten te vonnissen behoudt God voor zich alleen, en het bewijs, dat de waarheid geen menschen tot scheidslieden verkoren heeft, is, dat niet één van hen vrij van dwaling is. Nergens zullen de gemoederen beter overeenkomen dan daar, waar elk vrijheid heeft om te denken gelijk hem goeddunkt.

Hoe lang zou het duren eer gewetensvrijheid goed werd verstaan; ik betwijfel, of men het nu reeds zoo ver heeft gebragt. Maar in de jaren, die wij trachten te beschrijven, begreep men er weinig van, al werd er over verdraagzaamheid veel getwist en geschreven. Voor de groote hoop was een *tolerant* en een *Arminiaan* hetzelfde, en aangezien een Arminiaan een pest was, kon een to-

1) A. w. VII: 89 vv.

lerant niet geduld worden. Daar tegenover stond de partij, die haar wijsheid op dit punt geput had uit de verhandeling van Voltaire, *Over de verdraagzaamheid.* Dat geschrift viel hier, bij de klimmende onverschilligheid voor alle godsdienst, in bereide aarde, zoo dat het in 1774 reeds driemalen in ons land gedrukt was [1]). Maar niemand was onverdraagzamer dan Voltaire, die er lust in vond de christenen telkens weêr met bitterheid aan te vallen, en van wien Rousseau eens heeft gezegd: indien hij alleenheerscher was in Europa, zou hij al zijne christenonderdanen met klein vuur doen verbranden [2]). Zijne verhandeling, al willen wij de betrekkelijke waarde er van voor *Frankrijk* niet ontkennen, deed hier te lande veel meer kwaad dan goed. Het werd een wapen in de hand der bestrijders van de tolerantie, die immers bleek niet anders te zijn dan onverschilligheid. Zij wisten het dan ook krachtig te gebruiken, toen de preek van Ds. de Cock van Harich, over de broederlijke liefde, den 3den Februarij 1765 te Leeuwarden gehouden, Friesland in vuur en vlam zette [3]). De groote menigte, ligt tot godsdiensthaat te bewegen en zonder kennis van zaken voortgedreven, zegt *de Denker* bij deze gelegenheid [4]), maakte de verdeeldheid nog erger, dan zij reeds was in den boezem der kerkelijke besturen. De toenadering, die in Friesland langzamerhand ontstaan was, althans hier en daar, tusschen de verschillende kerkgenootschappen, leed er schade door, en de bittere woorden, van beide kanten gebruikt, maken een treurigen indruk. Zie hier ten bewijze een stuk uit een brief, den 24 November 1766 door *de Denker* opgenomen.

---

1) *De Denker* XII: 327.

2) *De Denker* t. a. p.

3) Dit is uitvoerig beschreven door Ypeij en Dermout III: 512 vv.

4) A. w. IV: 369.

»*MijnHeer de Denker!*

't Heeft hier in onze Provintie sedert meer dan een half jaar weer boos gestaan met onze waare Friesche regtzinnigheid. O mijnHeer, de kerk, de waare orthodoxe kerk schijnt in gevaar van wege valsche broederen, die, onder de dekmantel van liefde voor de dwaalenden, maar regte zielsverdervers zijn! Och *Beza*, *Beza*, wiens loflijk werkje over 't ketterdooden, ten tijde van onze voorvaderen, zelfs eer het Dordsche Synode zo gelukkig, zo zagtmoedig, zo staatkundig en Christelijk, alle de geschillen besliste, getrouwelijk in onze moedertaale is overgezet, en den Magistraat van onze goede Friesche stad *Sneek* opgedraagen, kondt gij eens opzien! O Bogerman, voortreffelijke overzetter van dat dierbaar kleinood, en vroome voorzitter van 't kostelijke Synode, al vergiste gij U in 't bereekenen van wat te veele daggelden, en al liept gij bij ons groot gevaar van afgezet te worden, en kwaaden loon voor Uwen arbeid, Uwen orthodoxen arbeid te ontfangen, leefde gij nu, hoe zoude Uw regtzinnig bloed gisten en ontroerd worden? 't Is waar, daar zijn nog mannen, die de goede zaak verdeedigen, zo openlijk als heimelijk, en wij hoopen, dat door MijnHeer den Prins hun de hand boven het hoofd zal gehouden worden, en dat een vreemde Kok niet zal zegenpraalen boven de regte en ijverige opdisschers van 't woord. En ik kan niet nalaaten, Heer *Denker*, U deswege reeds met veel blijdschaps te berigten, hoe men in de stad van *H* . . . . . ook al een treffelijk blijk heeft van 't begin dier zegenpraal; want op het predikseeltje, daar te vooren de naamen der Menniste Vermaaners aldaar (ik ys er van zo meenig maalen als ik er nog om denk!) en hunne predikbeurten, bij en nevens de naamen van de gezanten van Jezus, gelijk onze Dominees zig zeer zediglijk noe-

men, op stonden, worden nu die naamen en predikbeurten niet meer gevonden! O gelukkige Hervorming, die eene dankzegging waardig is! Want ik heb al gevreesd, dat die vereeniging van 't preekseeltje ligt tot den preekstoel zou overslaan: althans de zo genaamde Toleranten maaken hier een groot gedeelte van de aanzienlijkste en geleerdste luiden uit, en men weet wel hoe noodig de les zij, *principiis obsta.*"

Schertsenderwijze stelt hij een middel voor, dat de kerk voor alle onregtzinnigheden en besmetting door valsche broeders zal kunnen bewaren. Het is niet minder dan de scheiding van kerk en staat, het opheffen n. l. van de privilegies, tot nu toe door de Hervormden genoten. Het denkbeeld komt hier wel in een vreemden vorm voor, maar aangezien ik het nergens vroeger heb ontmoet, is het de moeite waard er de aandacht op te vestigen. Zijne redenering is deze [1]): Niemand kan tot 's lands regering en de openbare ambten worden toegelaten, dan die de hoofdkerk van ons vaderland is toegedaan. De tolerantie neemt echter hand over hand toe, juist bij de aanzienlijken en geleerden, die nu menigmalen predikanten begunstigen, welke goed en geleerd, maar niet regtzinnig zijn. Indien men nu regent en ambtenaar kon zijn, zonder tot de publieke kerk te behooren, zouden deze tolerante aanzienlijken en edelen alligt in kerkgemeenschap treden met de Arminianen en Mennisten; en dus geen invloed meer hebben in de Hervormde Kerk. Zij waren dan ook niet meer in staat om de regtzinnigen te dwarsboomen, en aangezien al wie onzuiver was de kerk zou verlaten, omdat hij geen aanleiding had er langer in te blijven, zou de kerk »eerst regt puur-zuiver worden, zo ten aanzien der leere en der woorden, als der leeraaren en der leeken."

1) *De Denker* IV: 373—376.

Voorts komt het hem, ten einde het voorgestelde doel te bereiken, niet minder wenschelijk voor, dat men aan de leeraars van alle gezindten even goed een tractement uit de kas van het land betaalde, als aan die van de hoofdkerk. Het was den onregtzinnigen toch alleen om het tractement te doen, en indien zij dat even goed elders vonden, zouden zij haast de publieke kerk verlaten. Billijk was dit zonder twijfel, want daar alle ingezetenen dezelfde lasten betaalden, schenen zij er ook regt op te hebben, dat hunne leeraars zonder onderscheid uit dezelfde kas betaald werden. Kortom, besluit Irenophilus Orthodoxus, »dus ben ik verzekerd, dat de waare zuiverheid der leere alleen kan bewaard worden; dat nimmer onregtzinnigheid in de kerk zal inkruipen, of indien iets dergelijks uit geestelijke verwaandheid mogt gebeuren, egter niet lang zal blijven. Want als de onregtzinnigen elders even zo wel als in de kerk kunnen teregt raaken, zullen ze zich van de trouwe medebroeders in den Heere niet willen laaten kwellen en uitwerpen. Dus zullen de goede orthodoxe mannen, die getrouwe wagters, zig niet verdagt behoeven te maaken van vervolgzugt, liefdeloosheid, twisten, of *magnis animis* kabaalen ter veroordeeling hunner medebroederen aan te regten. Dus zullen de Politijken niet langer den zogenaamden onbezonnen drift der zelooten, maar dien ik den heiligen ijver der mannen Gods noeme, behoeven te beteugelen. Met één woord, *de kerk zal zuiver, en de vreede zal algemeen zijn.*"

Ik behoef niet te zeggen, dat wij in deze woorden uit het jaar 1766, de beginselen zien doorschemeren, die in 1795 werden uitgesproken in de publicatie der provisionele Representanten van het volk van Holland, »dat ieder mensch het regt heeft, om God zoodanig te dienen als hij wil of niet wil, zonder daarin op eenigerlei wijze

gedwongen te kunnen worden," en »dat, daar alle menschen gelijk zijn, alle verkiesbaar zijn tot alle ambten en bedieningen, zonder eenige andere redenen van voorkeur, dan die van deugden en bekwaamheden."

Maar nu bleef de wensch nog altijd onverhoord, dien zeker Fransch predikant uit deze dagen altijd in zijn nagebed liet invloeijen: »*Banni de nos sociétés l' intolérance*" [1]), en het hielp niet veel, of *de Philosooph* al betoogde (IV: 265—280), dat uit de gevoelens der heerschende kerk noodzakelijk volgde, dat zij verdraagzaam moest zijn, aangezien er geen ketters zouden wezen, indien God ze niet had beschikt. Niet alleen Arminianen en Mennisten hadden van den geest der onverdraagzaamheid te lijden, maar ook de Engelschen en de Franschen vonden geen genade, ofschoon de Presbyteriaansche leeraars en ouderlingen zitting hadden in de Classes der Nederduitsch Hervormde Gemeenten, en de belijdenis der Fransche kerk was gestempeld met het »revue et corrigée par le Synode de Dordrecht" [2]). Tot deze minder aangename verhouding werkte intusschen zonder twijfel mede, dat vele leeraren der Nederduitsche Hervormde Gemeente met leede oogen zagen, hoe sommige aanzienlijke menschen in hunne eigene kerk geen ouderling of diaken meer wilden zijn, en toch dergelijke betrekkingen aanvaardden in de dienst der Engelsche en Fransche gemeenten. Dit was het geval in 1769. Maar als reden van dit verschijnsel werd opgegeven, dat de predikanten, om bij nominaties, verkiezingen enz. hun zin te krijgen, langzamerhand personen in de kerkelijke besturen hadden gebragt zonder geboorte, opvoeding en oordeel, met welke menschen van eenig inzigt niet wilden dienen, omdat er niets met hen te beginnen was, en zij menigmalen uit onkunde de

1) *De Philosooph* IV: 288.

2) A. w. bl. 287.

meest gewenschte maatregelen verwierpen [1]). Zelfs van de predikstoelen werden klagten vernomen van dezen aard: »dat het nu zoo verre met de kerk verlopen was, dat men zich schaamde daarin ouderling of diaken te zijn, ja dat men dikwijls de Nederduitsche kerk, waarin men gedoopt was, belijdenis zijns geloofs gedaan, en verscheidene reizen des Heeren Avondmaal genoomen had, verliet, en zig liet gebruiken in den dienst der Engelsche kerk, *ja zelfs* in die der Fransche" [2]).

Was er dus aan verschillen geen gebrek, van welke sommigen zelfs zóó hoog liepen, dat er door de regering van het land een einde aan gemaakt werd, de twistzaak die de hoofden 't langst bezig hield en warm maakte, heb ik nog niet genoemd. De meeste dissonanten werden vernomen in de zaak der nieuwe Psalmberijming, die in 1773 haar beslag kreeg. Ook over dit punt vind ik bij onze schrijvers niet onbelangrijke bijzonderheden aangeteekend.

Het is niet juist, dat Andries Andriessen, predikant te Veere, het eerst den strijd tegen het »verouderde en ongerijmde rijmwerk" van Datheen ernstig aanbond, toen hij in 1756 zijne aanmerkingen daartegen uitgaf. Reeds in 1656 had Huygens, in het vierde boek van zijne »*Sneldichten*", gespot met de gehechtheid van velen aan Datheens gebrekkigen arbeid:

»Maar *dat een* van *Datheen*, daer is de wereld sot na.
Hoe soo? 't is 't oudste kind, en daerom goed en soet;
De vroome zijnder meê te vreên in haer gemoed.
't Magh wesen; maer ick vrees, 't is al te vreên, op God na."

Onder de heftige bestrijders komt ook eene eerste plaats toe aan van Effen, die reeds in 1733 van Da-

1) A. w. bl. 284.
2) A. w. bl. 281, 282.

theens berijming verklaarde, dat zij »niet deugde", dat zij laf en geesteloos was, en dat het dringend noodig werd de handen ineen te slaan, om de kerk een beteren gezangbundel te bezorgen [1]) dan dezen van Datheen, vol »onstigtlijke onbetaamlijkheden en buitensporige sotternijen." Maar ook *de Nederlandsche Spectator* trok er reeds in 1751 tegen te velde [2]), sprak van den »dommen Datheen" en de ongerijmdheden, die de gemeente op zijn naam moest zingen, en sloot zich bij zijn voorganger aan met den wensch, dat er andere stichtelijke gezangen mogten worden vervaardigd, passende in eene vergadering van christenen. Vooral ook stuitte hem de gewoonte der voorzangers, om de psalmen naar de rij af te zingen, waarom hij het wenschelijk achtte, dat zij door de predikanten werden uitgezocht en van te voren opgegeven, als eene inleiding tot de stof, die zij zouden behandelen. Hiermee zou hij voorloopig al te vreden zijn, want ofschoon hij het nog beter vindt, »gezangen in gebruik te brengen, die op onze omstandigheden en feestdagen beter toepasselijk zijn dan de Psalmen," vreest hij echter zoo veel tegenspraak en zooveel onrust, dat hij niet hopen durft zulk eene verbetering te eeniger tijd van eene kerkvergadering te zien uitgaan. [3])

De behoefte aan eene nieuwe psalmberijming werd intusschen door de predikanten vrij algemeen gevoeld. Menigeen had er reeds de hand aan geslagen, Halma, van Ghijzen, Six, Westerbaan, Voet, het Genootschap onder de zinspreuk: *Laus Deo*, *Salus Populo* e.a., maar de vraag was, hoe men het best dien arbeid zou gebruiken. De berijming van Voet, die wel op zijn naam uitkwam, maar eigenlijk ook haar oorsprong aan een

1) *De Holl. Spect.* VI: 58. en op verscheidene andere plaatsen.

2) A. w. III: 113 vv.

3) A. w. bl. 115.

dichtgenootschap dankt, [1]) hetgeen er trouwens voorstaat, en die van *Laus Deo*, verdienden volgens velen de voorkeur, ofschoon de laatste de grootste verdiensten had. Maar terwijl de voorstanders de zaak langzamerhand op touw zetten, en haar in de kerkelijke vergaderingen bragten, werd ook de tegenstand gewekt en de onrust gaande onder het volk, dat naar landsgewoonte door catechiseermeesters en oefenaars werd bewerkt. *De Philanthrope* [2]) geeft, in zijn vertoog van 3 Maart 1762, een overzigt van de verschillende gevoelens, met welke in die dagen eene nieuwe psalmberijming te gemoet werd gezien. In eene trekschuit tusschen Utrecht en Amsterdam, had één zijner correspondenten een gesprek gehoord tusschen een predikant, een catechiseermeester, eene boerin van Tienhoven, en een heer uit Rotterdam, dat ik echter moeijelijk anders dan in zijn geheel kan overnemen, en daarom hier laat volgen:

»*Predikant.* Men delibereert daarover in de kerkvergaderingen, en de meeste leeraaren zijn het daarin eens, dat er eene andere berijming dan die van Dathenus, behoorde in gebruik gebragt te worden. De beschuldigingen tegen, en de spotternijen over de rijmpsalmen van vader Datheen zijn, sedert eenigen tijd, zo vermeenigvuldigd, dat men zich niet wel langer van dezelven kan bedienen. Doch de groote zwaarigheid is, welk eene berijming men in derzelver plaats aanneemen zal, en hieromtrent vreeze ik, dat men het nog niet ligt eens zal worden.

Katechizeermeester. Wel, MijnHeer, men heeft mij gezegd, dat de Psalmen van van Ghijzen bij verscheide leeraaren in aanmerking kwamen; en als er toch ver-

1) *De Denker* XI: 250.

2) A. w. VI: 65 vv.

andering in gemaakt moet worden, daar ik echter niet zeer voor weezen zou, zo dunkt mij, dat die al vrij goed zouden zijn.

Predikant. 't Is waar, ik hoor dat er sommigen voor de berijming van van Ghijzen zijn. Doch het begrip van deezen, denk ik niet dat door zal gaan: inzonderheid, nadat de proeve van eene nieuwe Psalmberijming door den heer Eusebius Voet is uitgegeeven, die zekerlijk zeer veele voorstanders zal vinden.

Rotterdammer. Maar, MijnHeer, zijn er geene luiden, die de Psalmberijming van het genootschap onder de zinspreuk, *Laus Deo*, *Salus Populo*, die te Amsterdam bij Meijer gedrukt zijn, in de publijke kerk trachten in te voeren? Mij dunkt, dat is al eene zeer goede berijming, en sedert dat dezelve met zangnoten gedrukt is, hebben veele leden der kerk die beginnen te gebruiken; zodat de invoering daarvan niet zeer moeielijk zou vallen.

Predikant. De berijming van het genootschap, daar Mijn Heer van spreekt, heb ik hier en daar ingezien, en zo veel ik heb kunnen merken, juist niet kwaad gevonden. Doch daar zijn verscheiden gewigtige redenen, waarom men ze niet in de Gereformeerde kerk zal goed keuren. Onder anderen hoor ik, dat men dezelve reeds in de Remonstrantsche kerk te Rotterdam gebruikt, en ook bij andere gezindheden wil invoeren [1]). Nu is het zeker, dat dit bij alle regtzinnige luiden een gegrond agterdenken moet geeven, dat die berijming niet volstrekt orthodox is; en dat men zig ook te veel aan die verschillende gezindheden gelijkvormig zou maken, zo men haar daarin navolgde. Om nu niet te zeggen, dat de dichters van

1) Gelijk men later in verschillende Doopsgezinde gemeenten heeft gedaan, van welke echter velen de berijming verkozen, die nu in de Hervormde Kerk gebruikt wordt.

die berijming niet bekend zijn, en dat er dus wel Arminiaanen of Sociniaanen onder zouden kunnen loopen.

Katechizeermeester. Ja MijnHeer, ik heb ook al gehoord, dat er misschien wel zulke ketters onder dat kunstgenootschap zijn. En daarom geloove ik, dat die Psalmen zeer gevaarlijk zijn. Want hoezeer men het al in den eersten opslag niet kan zien, die dwaalgeesten zijn echter zo slim in het zaaijen van hunne zielschadelijke gevoelens, dat zij een mensch in een verkeerd begrip zouden brengen, eer hij het eens merkte. Maar daarenboven, als die berijming eens ingevoerd was, en het kwam naderhand eens uit, dat er onder de maakers Sociniaanen of Atheisten, of andere diergelijke ketters geweest waren, wat zou men dan onze kerk niet uitlagchen, dat zij zig zo in de luijeren had laten leggen?

Rotterdammer. Maar, Heeren, mij dunkt gij gaat wat ver. Wat mij betreft, ik behoor tot de Remonstrantsche gemeente te Rotterdam, en 't is waar, dat men daar die Psalmen gebruikt. Doch ik zie niet, waarom men ze ook niet in de publijke kerk zou kunnen aanneemen. Wij bedienen ons wel van dezelfde overzetting van den Bijbel met de Calvinisten, waarom zoudt gijlieden u niet van dezelfde berijming der psalmen bedienen mogen? Ik weet niet, en ik geloof ook niet, dat iemand nog weet, wie de dichters zijn, die tot dit genootschap behooren; doch uwe leeraars behooren zo kundig te zijn, dat zij oordeelen kunnen, of er eenige onregtzinnigheden in die psalmberijming voorkomen. En dit geloof ik niet, dat men met grond er van zal kunnen zeggen, dewijl de berijmers zich altoos zeer nauw aan de woorden van de Dordrechtse overzetting gehouden hebben. Ondertusschen dunkt mij, dat er weinig aan gelegen ligt, wie dezelve gemaakt heeft, zo zij slegts goed gemaakt zijn. Dat er Sociniaanen of Atheïsten onder dat kunstgenootschap zou-

den schuilen, zoals Mijn Heer schijnt te vreezen, geloof ik niet; en schoon het al eens in vervolg van tijd bekend mogt worden, dat er Remonstranten of Mennoniten onder geweest waren, zie ik toch niet dat zulks de publijke kerk schande zou behoeven te doen. Waarlijk, daar zijn er veelen onder die twee gezindheeden, die in deugd en godsvrugt den Gendschen prediker Dathenus, wiens psalmen men zo lang gebruikt heeft, verre overtreffen.

Predikant. Dewijl Mijn Heer zig gedeclareerd heeft tot de Remonstranten te behooren, zo zal ik mij thans over de Pelagiaansche deugd, en godvrugt zonder bevinding niet uitlaaten; maar ik moet alleen maar zeggen, dat het in allen gevallen veiliger is, de Psalmen te gebruiken, die door den Heer Voet zijn uitgegeeven, dewijl men op den tijtel van dezelve verzekerd wordt, dat zij berijmd zijn door een gezelschap van Godgeleerden, Dicht- en Taalminnaars, *te saamen Leeden der Gereformeerde kerk* van Nederland. En dat geloof ik, dat er met studie voor gezet is, om de luiden van onze kerk in te neemen.

Rotterdammer. Zo geloof ik ook, niettegenstaande men het in de voorreeden kwanswijs aan eene andere reden toeschrijft. Doch die de opdragt van die Proeve van eene psalmberijming leest, kan genoeg zien, hoe gaarne de Heer Voet en zijne helpers hadden, dat hunne Psalmen ingevoerd wierden, en hoe zeer zij daarom de goedkeuring van de leeden der kerkvergaderingen op de kunstigste wijze zoeken te bejaagen. Ondertusschen ben ik verzekerd, zo de predikanten van de publijke kerk zich door die complimenten laaten inneemen, en de Psalmen van den Heer Voet en zijne medgezellen boven die van het genootschap onder de zinspreuk *Laus Deo*, *Salus Populo* stellen, dat zij zich geweldig bedriegen zullen, want waarlijk de laatste overtreffen de eertse merkelijk.

Predikant. Ik heb eenige van de Psalmen van den Heer Voet met die van het Amsterdamsch Genootschap vergeleeken, onder anderen de berijming van den negentienden; en ik kan niet ontkennen, dat die van het onbekende Genootschap de andere verre te boven gaat. Doch met dit alles zal de gerustheid, waarin men is omtrent de regtzinnigheid der gevoelens van de berijmers, die onder het opzigt van den Heer Voet werken, hun de voorkeur doen geven.

Rotterdammer. Dat zou wel kunnen zijn. Maar vergun mij ondertusschen, Mijn Heer, dat ik U een bewijs aan de hand geeve voor de regtzinnigheid der Psalmen, die bij Meijer gedrukt zijn, dat ik geloof, dat U overtuigend voor zal moeten koomen. De berijmers van dezelven hebben ook de twaalf Artijkelen des geloofs in digtmaat gebragt, gelijk gij mooglijk zult gezien hebben. Doch hierin hebben zij zo volmaakt de leere der openbaare kerk gevolgd, dat verscheiden leeden van onze Remonstrantsche gemeente zich daaraan niet hebben willen houden, en daarom een ander geloof in verzen hebben doen brengen, om agter de Psalmen van het Kunstgenootschap te voegen, 't welk meer met hunne wijze van denken overeenstemde.

Predikant. Wel, dat moet ik bekennen is eene omstandigheid, die ik niet wist, en die mij veel goeds van die Psalmen doet denken. Als ik te huis kome, zal ik ze eens met aandagt gaan leezen, en ook niet nalaaten, hetgeene gij mij verhaalt, aan eenigen mijner ambtgenooten te vertellen. Maar ik vreeze tog, dat het niet veel helpen zal. Onder het Genootschap van den Heer Voet zijn zelfs verscheiden van mijne collega's, en die zullen toch altijd voor hunne eigene psalmen zijn. Want het plaizier om zig zelven in de kerk te hooren zingen is te groot, dan dat men daarvan afzien, en zijn stem voor

eene andere berijming dan zijne eigene geeven zou. En ik denk dikwijls, dat de oneenigheid tusschen de broederen maken zal, dat men tot geen besluit zal kunnen koomen, en zich aan Dathenus zal moeten houden [1]).

Boerin. Jea wel, ik zie niet, dat daar veul an verbeurt zou zijn. Want wearlijk die salmen, die wij thans ebruiken, zain zoa goed, als men ze zou kennen wenschen. En dear zain zoa veul vroomen en bevindelaike kristenen mee na den hemel egean, dat ik niet loaf, dat die nuwelijkheeden, die ze nou invoeren willen, meer vrugt an de onsterffelijke zielen [2]) van de menschen doen zellen. Ondertusschen zo zou et me zier spaiten, dat ze andere salmen in onze kerk begonnen te singen, want kaik, ik ken niet meer leezen, en ik sing dan uit men hooft mee, om dat ik veul salmen van boijten ken. En dat zou ik niet kennen doen, als ze andere salmen gongen singen.

Katechizeermeester. Ja moedertje, dat zal ook al eene groote zwaarigheid weezen, in het invoeren van nieuwe Psalmen, dat verscheiden menschen, die de tegenwoordigen van buiten geleerd hebben, en niet meer zien kunnen, daardoor buiten staat gesteld zullen worden, om in de vergadering der geloovigen mede te zingen. Ik heb dat argument meer als eens door verstandige luiden tegen de nieuwe Psalmen hooren maaken, en ik ben er daarom ook zeer tegen; want op die wijze vermindert men het getal dergeenen, die juichen met de feesthoudende menigte. Maar evenwel, wat zal men zeggen? Zij geeven voor, dat de Psalmen van Dathenus somtijds zo ongerijmd zijn, dat men ze niet met stichting zingen kan.

---

1) Het heeft dan ook nog *elf* jaren geduurd, eer het zoo ver was.

2) Het spraakeigen is niet gelukkig nagevolgd.

Boerin. Hoar, Sinjeur, ik weet niet van Salmen [1]) van Deathenius, ik weet mear van de Salmen van Deavid, zo als wij lui se te Tienhoven singen. En die zain zeker wel zoa stigtelik, als ze er uit kennen kommen. Ik voor main, ken er dikkels men hart volkomen bij neêrleggen. En ik geloaf dat alle menschen, die van bevindelijke geneade weeten, er oak zo over preaten zellen. Jea 't heugt me noch zeer wel, 't is nou regtevoort omtrend 20 jear eleeden, dat me veader na de euwigheid was egean, en de ierste Zondag nea sen doad kwam ik tot onzent in de kark, en we songen dear den derden Salm, dear geschreeven steat,

Des morgens zal ik klear
Ontwaken zonder vear,
Want God wil mij slean geade.

O wat vond ik een troast in die woorden! Ik kon er zo me zelven bij neerleggen, 't was of ze er zo voar mij gezet wearen. Jea ik ondervond dat de Heere mij, al was ik zonder vear, nou evenwel zou bijstean [2]). Mear we zain te Meerssen, en ik zel er uit motten. Nou ik wensch jou lui al te seamen goejen dag."

Het gesprek werd niet hervat; de Rotterdammer Heer was welligt bevreesd, dat hij nog meer van dien aard zou moeten hooren. De correspondent van *de Philan-*

---

1) De Hoogleeraar ter Haar verhaalt t. a. p. bl. 572. „Een visscher van beroep zag er een zigtbaar oordeel des hemels in, dat sinds de nieuwe *Salmen* waren ingevoerd, de vangst der *Salmen* in onze rivieren zoo merkbaar afnam.

2) Het kwam wijzeren dan deze Tienhovensche boerin over, dat zij dit „zonder vaer" niet verstonden. De schrijver, die in „*Los en Vast*" voor 1869, op bl. 188 en 189, vooral over dat „ontwaken sonder vaer" uitweidt, schijnt ook niet geweten te hebben, dat dit beteekent „zonder vrees." Ons „onvervaard" en „vervaarlijk" wees hier anders den weg.

thrope onderzocht later, wat er was van die nieuwe berijming van de 12 Artikelen des Geloofs, en kwam in 't bezit van een gedrukt blaadje, dat achter de Psalmen van Laus Deo kon gevoegd worden. Het *Symbolum der Apostelen* was daarop berijmd, met dezen titel: »De XII Artykelen des Christelijken Geloofs, berijmd ten dienste van de Remonstrantsche-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam, door anderen onder de zinspreuk: *Sine Fide nulla Salus* [1])."

Het overzigt uit *de Philanthrope* geeft een vrij duidelijk begrip van den stand van zaken en van het onverstand, waarmee de nieuwe berijming te worstelen zou hebben. De verbetering der Psalmen werd voortdurend ook in de Spectators aanbevolen [2]), en was eindelijk niet meer te keeren. Met blijdschap berigtte *de Denker* in zijn vertoog van 9 Augustus 1773, dat de Algemeene Staten en de Prins ten vorigen jare het besluit hadden genomen, om aan het algemeen verlangen der verstandigen te voldoen. Elke provincie had overeenkomstig dat besluit één predikant naar den Haag gezonden, om, met medewerking van »politieke Heeren, in Taal- en Dichtkunde bedreeven", eene nieuwe psalmberijming voor de Nederlandsche kerk te kiezen. In het begin van 73 sloeg men de handen aan het werk, maar nam de voorzigtigheid van met gesloten deuren te vergaderen, en arbeidde met zooveel ijver, dat het in den nazomer was geëindigd [3]).

De Denker vreesde echter dat men den arbeid van genoemde heeren zou gaan »*becritiseren*," en kwam in deze vrees tot de zonderlinge stelling, dat het betamelijk

1) T. a. p. bl. 72.
2) *De Denker* II: 27. *De Onderz*: I: 217.
3) A. w. XI: 252.

was de nieuw berijmde liederen met eerbied uit de handen der overheid te ontvangen, en dat het eigenlijk niet te pas kwam er aanmerkingen op te maken [1]). Dit was zeker wat veel gevergd, en één van zijne confraters, van wien men dat het minst zou verwachten, n. l. *de Spectator der Studenten*, onderwond zich zelfs een lans te breken voor de Psalmen van Datheen, althans hij gordde zich aan om een billijker oordeel over diens berijming ingang te doen vinden, en meteen het bewijs te leveren, dat de nieuwe ook nog al wat gebreken had [2]). Het stuk, dat drie vertoogen beslaat, had tot opschrift: *Proeve van Aanmerkingen over de nieuwe Psalmen.* Het is te lang om het in zijn geheel over te nemen, maar ik zal er toch een gedeelte van laten volgen, aangezien er, voor zoover ik weet nergens anders de aandacht op gevestigd

---

1) *De Denker* werpt zelfs de vraag op (t. a. p. bl. 255) „of het een onderdaan, naar goddelijke en menschelijke wetten geoorloofd zij, een werk tot algemeene stigting geschikt, uit de handen van de allerwaardigste Leeraaren gekomen, en op last en gezag der overheden gedrukt, met aanmerkingen, van hoedanigen aart zij ook mogen zijn, aan te randen?" Zulke vrienden deden misschien meer kwaad dan goed. Niet dan met een zekeren schroom had hij in 1772 (X: 263) de aandacht gevestigd op een geschrift, uit het Hoogduitsch vertaald en in 1767 uitgegeven onder den titel: *Redenen waarom het Gereformeerd Ministerie te Bremen, bij de uitgave van een nieuw Psalm- en Gezangboek, niet alle honderd en vijftig Psalmen gehouden en gebruikt heeft.* De schrijver wenschte, dat men er sommige Psalmen zou uitlaten, omdat zij toch voor christenen ongeschikt waren, en dat men daarin het Breemsche Ministerie zou volgen. In dat zelfde jaar gaf de Hoogleeraar Cornelis de With zijn boekje uit: *Het geestelijk Psalmgezang onderzogt, verklaart en aangebonden*, en ging daarin van de onderstelling uit, dat het geheele Psalmboek behouden moest worden. *De Denker* durft niet veel meer zeggen dan dit: „Voor 't overige hebben wij verpligting genoeg aan onze achtbaere Overheden en Leeraeren, die dit nuttig werk zoo ver gebragt hebben, dat men eerlang eene nieuwe berijming te gemoet mag zien." (t. a. p. bl. 272).

2) A. w. bl. 321—328, 345—352, 369—376.

wordt, en het wel verdient eene plaats te vinden naast alle lofredenen, in vroeger en later tijd op de nieuwe berijming gehouden.

De schrijver begint met in 't algemeen op te merken, dat hij niet begrijpt, waarom men de Psalmen van Datheen geheel ter zijde heeft geworpen; het kwam hem voor, dat zij met dezelfde moeite, die nu besteed was, gemakkelijk van al het platte, aanstootelijke en verkeerde hadden kunnen gezuiverd worden, en dat men op die wijze een zeer goed Psalmboek had verkregen. Naar zijn oordeel had de hedendaagsche Dichtkunst dit alleen voor op de oude, dat haar werktuigelijk gedeelte gladder was, meer beschaafd, maar men had geen meer pit in de verzen, geen korter stijl, geen gepaster en sterker manier van uitdrukking; men dacht niet verhevener, stouter of juister. Hij voor zich was met de Psalmen van Laus Deo tevreden geweest, en vindt het jammer, dat men nu eene rhapsodie uit verschillende berijmingen heeft gemaakt, zoodat het geen geheel is, maar in het verschil van stijl, manier van uitdrukken en kracht van zeggen, dat in de onderscheidene psalmen merkbaar is, duidelijk zijn oorsprong verraadt. Om zijn minder gunstig oordeel te staven neemt hij tot eene proeve den eersten Psalm, die uit het Psalmboek van Voet is overgenomen, en zet daarnaast de berijming van Datheen en de veranderingen in den nieuwen Psalm gemaakt, om die onderling te vergelijken. Het eerste vers behandelt hij dus:

De Text.

1. Welgelucksaligh is de man, die niet en wandelt in den raedt der godtloosen, noch staet op den wegh der sondaren, noch sitt in het gestoelte der spotteren.
2. Maer sijn lust is in des Heeren wet, ende hij overdenckt sijne wet dagh ende nacht,

De Psalm van Dathenus.

Die niet en gaet in der godtloosen raet,
Die op den wegh der sondaers niet en staet,
En niet en sit bij den spotters onreyne;
Maar dagh en nacht heeft in Godts wet alleyne
Al synen lust, ja spreeckt daer van eenpaer,
Die mensch is welgelucksaligh voorwaer.

De Psalm van Voet.

Welzalig hij die in der boozen raad
Niet wandelt; noch op 't pad des zondaars staat;
Noch zitplaats neemt, waar zulken 't samenrotten,
Die zonder vrees met God en godsdienst spotten;
Maar 's Heeren wet met blijdschap dag en nacht,
Herdenkt, bepeinst, en ijverig betracht.

De nieuwe Psalm.

Welzalig hij, die in der boozen raad
Niet wandelt; noch op 't pad der zondaars staat;
Noch nederzit, daar zulken samenrotten,
Die roekeloos met God en godsdienst spotten;
Maar 's Heeren wet blijmoedig dag en nacht
Herdenkt, bepeinst en yverig betracht.

»Wat het couplet van Dathenus aanbelangt, het komt naar mijne gedagten vrij wel met den text overeen. 't Is waar, de verzen zijn een weinig stootende. Maar met hoe weinig moeite was dit voor een groot gedeelte te veranderen? Ik zou er proeven van kunnen bijbrengen, maar de kortheid van mijn bestek laat dit niet toe. *Van Gods wet te spreken* voor *die dag en nacht te overdenken*, is bij Dathenus wat flaau, en drukt niet al te wel den zin van den text uit. Ik denk evenwel, dat hij dit niet gezet heeft, zonder er bij zichzelf genoegzame reden toe te hebben. *Veel ergens over te spreken* geeft te kennen, dat de *gedachten* van den spreker *daaromtrent*

sterk werkzaam zijn. Dit leert ons zelfs het gewone spreekwoord, 't geen Dathenus zekerlijk zal gekend en naar alle waarschijnlijkheid hier in het oog gehad hebben. Dit is ten minste zeker, dat men niet wel ergens over spreken kan, zonder er over te denken.

Reg. 2. Waarom in dezen regel het *meervoudige* in de plaats van het *enkelvoudige*, dat bij Voet gevonden wordt, gezet zij, beken ik niet te weten. Het eerste is naar mijne gedagten zoo sterk als het laatste; en men moet wel een onbedreven dichtminnaar zijn om niet te weten, dat het *enkelvoudig* getal dikwijls bij de poëten voor het *meervoudige* genomen wordt, en dat dit somtijds eene fraaijheid uitmaakt. Ik zal niet zeggen, dat dit hier zoo is. Alleen zeg ik, dat ik geene reden voor deze verandering zie. (Hij betwijfelt ook of *der zondaars* voor *der zondaren* wel taalkundig juist is, en of *der* eene genoegzame *nota characteristica* van den *genitivus pluralis* is.)

Reg. 3. *Noch zitplaats neemt:* hiervoor heeft men, *noch nederzit.* Dit verlaagt het gezegde zeer veel, zonder het echter verstaanbaarder te maken. Want iemand, die van *nederzitten* weet, weet ook van eene *zitplaats te nemen.* Naar mijne gedagten is deze verandering niet ten beste: te meer, terwijl *zitplaats nemen* beter den zin van den text, waarin van *een gestoelte* gesproken wordt, schijnt uit te duiden. Wat er van zij, het geeft mij een beter idé van eene vergadering, eene *conclave* van spotters, gelijk het in den text voorkomt. *Nederzitten* kan men daarenboven doen, waar men wil; *in een gestoelte zitten* niet, dan op eene daartoe bereide plaats. De verandering van *daar* voor *waar* heeft in mijn oog geen meerder reden dan de voorgaande. *Daar* duidt *eene te voren vastgestelde en beschreven plaats aan* Bij voorbeeld, men zegt: *bij de hoeve van Phile-*

mon is een aangenaam boschje, daar zal ik u wagten. *Waar* geeft *eene onbepaalde plaats* te kennen, en zoo moest het, met welnemen echter van de geleerde heeren uitkiezers en verbeteraars der Psalmen, ook hier zijn.

Reg. 4. Die zonder vrees: hiervoor vind ik in den nieuwen, *die roekeloos.* Wederom eene verandering, die minder reden heeft dan men misschien zou denken. Laat ons eens zien, wat het zegt, *roekeloos te spotten.* *Roekeloos*, zegt de taalkundige Heer Huydecoper, *is zonder roek, dat is zonder zorg: Waarvan roeken, achtgeven, gadeslaan, zorgen, of gelijk* Vondel *dikwijls spreekt, passen op iets.* Ziet hierover breeder Huydecoper's *Proeve van Taal- en Dichtkunde*, pag. 481. *Roekeloos* is derhalve niets anders dan *achteloos* of *zorgeloos.* Zegt dit iets meerder dan *zonder vrees?* Immers neen? Het laatste duidt naar mijne gedagten veel sterker de verregaande verhardheid van de spotters, die beschreven worden, uit. Want *achteloosheid*, hetgeen genoegzaam hetzelfde is als losheid, duidt eene soort van onkunde aan, en geeft eene verschooning voor hunne spotzucht. Zij doen het niet met opzet, en men zou van hun kunnen zeggen: zij weten niet, wat zij doen. Maar waar van daan dit *epitheton*? De text heeft er geen. Dathenus echter wel: deze spreekt van *den spotters onreyne*, of, naar de tegenwoordige woordschikking, *onreyne spotters;* 't schijnt dat de spotters hier een *epitheton* hebben moeten.

Reg. 5. Maar 's Heeren wet met blijdschap. Hier is wederom eene verandering, die er om geene andere reden schijnt bij te staan, dan omdat men veranderen moest. Voor *met blijdschap* vind ik *blijmoedig.* Buiten dat het eerste ongelijk meer zagtheid geeft aan het vers, is het ook sterker gezegd. Met blijdschap is meer dan blijmoedig. De *paraphrasis* van Dathenus is op deze

plaats oneindig fraaijer, (het oude Duitsch, en de manier van woordschikking van dien tijd daargelaten zijnde) kragtiger en meer overeenkomstig met den text dan die van een der beide anderen:

Maar dagh en nacht heeft in Gods wet alleyne
Al synen lust.

Wat is dit schoon en sterk uitgedrukt!

Reg. 6. *Herdenkt, bepeinst, en ijverig betracht.* Dit is hetgeen, waarvoor Dathenus zoo ongelukkig gezet heeft:

ja spreeckt daervan eenpaer.

't geen zooveel wegneemt van het voorgaande fraaije zeggen. Als ik mijne gedachten over dezen regel in de andere berijmingen, want juist hier is geene verandering gemaakt, ronduit zeggen zal, is dit een schoone stopregel, die drie heerlijke *Synonyma* bevat. Want schoon men er een *Climax* in stellen zal, die aan het vers verwonderlijke schoonheden bijzet, is die er echter niet in. 't Is waar, *bepeinzen* schijnt iets meerder te zijn dan *herdenken*, maar het *ijverig betrachten* smijt den ganschen boel in duigen: het is een lage *prozaique* zegging, en toont klaar het stopvers aan. Tenzij men misschien ons trachtte wijs te maken dat *ijverig betrachten* hier een *dadelijk uitvoeren* te kennen geeft. Maar dit is de zin niet van den text; en ik denk ook evenmin van het vers."

Op deze wijze loopt hij den psalm door, en maakt een tal van aanmerkingen, van welke sommige vrij juist zijn. Waarom, vraagt hij, spreekt men van *een boom in vetten grond geplant*, alsof men hier te denken had aan een Hollandschen kleigrond, terwijl in het Oosten, met zijne doorgaans zandige vlakten, eene waterbeek het noodigste was voor den groei? Dathenus scheen ook hier den zin beter gevat te hebben, als hij eenvoudig zegt: *geplant bij eenen klaren waterstroom. Die op zijn tijd*

met vruchten is belaaden, drukt ook niet uit wat er in den tekst staat: *die zijne vrucht geeft in zijn tijd*, want al is een boom met vruchten beladen, dan volgt daar nog niet uit, dat hij ze ook in zijn tijd *geeft*. Het »*tierig pronkt met altoos groene bladen*" van Voet, is aller ongelukkigst veranderd in: »*en sierlijk pronkt met onverwelkte bladen.*" Het laatste is slordig en ongepast, kinderachtig en zenuwloos! *Tierig* past op een boom, die welig groeit, en niet alleen voor het oog gezond is, maar ook van binnen zooals hij wezen moet. *Sierlijk* komt hier volstrekt niet te pas Het is te doen om een boom die vrucht draagt, en van zijne sierlijkheid is geen de minste sprake. *Tierig pronken* deugt ook niet, maar waarom zette men niet: *die welig wast*? De uitdrukking: *als in 't gericht door God wordt wraak genomen*, die de nieuwe berijming aan Voet ontleende, is ook verre van gelukkig. In den tekst staat alleen, dat de goddeloozen niet bestaan zullen in het gerigt, en daarbij had men moeten blijven. *Wraak nemen* komt bij een regtbank niet te pas Gods oordeel is billijk, en Datheen's berijming is beter:

Soo sullen sij in Gods gerichte beven,
En niet bestaen.

Wat de uitbreiding aangaat van het laatste vers: *Want de Heer kent den weg der regtvaardigen, maar de weg der goddeloozen zal vergaan*, geeft hij zonder bedenking de voorkeur aan de opvatting van Dathenus, en zegt hij verder: »De berijming van Voet en de Nieuwe verschillen hier weinig — en de veranderingen, die de laatste heeft, wel verre van het gebrekkelijke van de eerste weg te nemen, dienen nergens anders toe dan om dat gebrekkelijke te vermeerderen. Beide hebben zij hier dezelfde uitgebreidheid in vijf regels, die zonder eenigen, ten minste voegelijken, samenhang zijn, en zoo ramp-

zalig en verward, dat het schande is voor iemand, die den eernaam van dichter begeert te verdienen, zoodanige regels voor den dag gebragt te hebben."

Dit ongunstig oordeel over de nieuwe berijming, hoe wel gegrond ook in meer dan één opzigt, schijnt echter toen ter tijd weinig opgang gemaakt te hebben, en langzamerhand geheel vergeten te zijn. In de *Geschiedenis van het Kerkgezang* enz. door Dr. Bennink Janssonius, vind ik van deze letterkundige bezwaren geen melding gemaakt, en schijnt het, alsof nooit iemand de dichterlijke waarde der nieuwe berijming had betwist. Het is de moeite waard met het oordeel van onzen Spectator het verslag te vergelijken, door van Iperen gegeven van »de beschaavinge van Voets eersten Psalm" [1]). Ik reken het een groot verlies, dat wij tegenover van Iperen's interessant verslag van de vergaderingen, waarin men »aan 't beschaaven viel," niet meer kunnen zetten van de bedenkingen daarop gemaakt. Onze Spectator heeft zijn arbeid wel willen voortzetten, en schreef in een postscriptum: »Dit is slechts eene proeve geweest; gij ziet, dat men, alle de Psalmen dus beoordeelende, al een fraai boekdeel zou kunnen uitmaken Ik zou dit wel eens willen ondernemen. Zoo, bij geval, de een of andere boekverkooper hier aan wilde, en zich bij uwen drukker mogt adresseren, wees zoo goed mij er in een uwer blaadjes kennis van te geven." Het schijnt echter, dat geen boekverkooper lust gehad heeft in zulk eene onderneming, tegenover het dubbel gezag van kerkelijken en politieken, waarmeê de nieuwe berijming optrad.

---

1) Bennink Janssonius a. w. 2e druk bl. 171. Van Iperen, *Kerk Hist. van het Psalmgezang* I: 369.

§ 2.

HET ONDERWIJS.

Op de vraag, hoe zulke scheve begrippen in de kerk konden voortwoekeren, en zooveel onverstand voortdurend de ontwikkeling van goede beginselen kon verhinderen, heb ik reeds gedeeltelijk geantwoord, door te wijzen op den invloed der oefenaars. Maar dat deze zulk een heerschappij konden oefenen, lag grootendeels aan het gebrekkig godsdienstig onderwijs. Het begon zeker vroeg genoeg; op de kinderschooltjes reeds werden het vraagboekje van Borstius en Datheen's psalmen opgedreund. Op de gewone scholen klom men op tot Hellenbroek, terwijl ook de afdeeling van den *Catechismus*, die den volgenden Zondag behandeld zou worden, niet zelden bij wijze van voorbereiding aan de jeugd werd ingeprent [1]). Het opzeggen van den Catechismus, eens in de week, gold, zooals ik vroeger opmerkte, aan de Gymnasiën voor onderwijs in de godsdienst [2]), maar dat onderwijs was hier en elders niet veel meer dan geheugenwerk, en weinig geschikt om op te leiden tot de kennis van het Evangelie. Men begon met de kinderen te zetten in het midden van de dogmatiek, en trad zelden of nooit in eenige ontwikkeling, verklaring of verdediging van de stellingen, die er den inhoud van uitmaakten [3]).

Was het onderwijs op de dorpen veelal overgelaten aan de schoolmeesters, de kennis die wij van deze hebben, doet er ons niet veel bijzonders van verwachten. In de steden waren de Catechiseermeesters de opvoeders

---

1) *De Menschenvriend* I: 100.

2) *De Denker* III: 345 vv.

3) *De Zeedem. der Kerk.* I: 401 vv.

der jeugd in het stuk van godsdienst, en van hen wordt ook niet veel goeds gezegd. De strafoefeningen op de scholen en gymnasiën gewoon, waren ook aan de catechisatiën eigen, en werden niet zelden met ruwe hand toegediend. De slaande hand moest de harten neigen tot een geloovig aannemen [1]), aangezien het den onderwijzers ontbrak aan de bekwaamheid, om hunne leerlingen te overtuigen. Het zal voor een deel wel hieruit te verklaren zijn, dat er zooveel ouders waren, die aan hunne kinderen in 't geheel geen onderwijs lieten geven [2]). Hoe was 't in 1752 b. v. met het meerendeel der catechiseermeesters gesteld? Velen waren van zeer geringen stand en dien overeenkomstig opgevoed; sommigen zochten de betrekking, omdat zij te lui waren om een handwerk te leeren. Met behulp van boekjes, waarin de Heidelbergsche Catechismus, of een kort begrip daarvan, in vragen en antwoorden werd verklaard, en van andere geschriften over dienzelfden Catechismus, wisten zij weldra genoeg om een examen te kunnen doen [3]). Het toppunt hunner glorie was ook eens te mogen preêken, en daartoe stond hun geen weg open dan aan de hand der oefeninghouders, en van dezen was natuurlijk niets voor hen te verwachten, indien zij niet als geestverwanten konden worden aangemerkt. Zij waren dan ook doorgaans geweldige partijmannen, voor de oude of nieuwe studie, Voetianen of Coccejanen. Zij lieten niet na hunne leerlingen in deze geschillen in te wijden, en dikwijls was er tusschen de Catechiseermeesters en hunne leerlingen, die van strijdige gevoelens

---

1) *De Zeedem. der Kerk.* t. a. p. 402.

2) *De Nederl. Spect.* II: 60.

3) Door sommigen werden de Catechiseermeesters *„geestelijke Schuimspanen"* genoemd. Zie *Zinrijk-Woordenboek* II: 353.

waren, veel grooter partijschap dan tusschen de predikanten der verschillende rigtingen. Het strijden tegen andersdenkenden, vooral de Papisten, was hun als ingeschapen, en aangezien hun de kennis ontbrak, die voor een juist oordeel over afwijkende gevoelens noodig was, werden de gevoelens der tegenpartij verminkt, en was de overwinning, die zij meenden te behalen, voor hunne leerlingen van geen beteekenis, zoodra deze met de voorstanders der bestredene meeningen in aanraking kwamen [1]).

Men meene echter niet, dat deze menschen, zóó weinig geschikt om tot een helder oordeel en goed gefundeerde godsdienstige kennis op te leiden, in dien tijd geen bereide aarde vonden. Er waren ouders in overvloed, die voor hunne kinderen niets anders wenschten. Ik kwam bij een mijner vrienden, verhaalt *de Nederl. Spectator* [2]), waar ik hoorde, dat zijn zoon zijne belijdenis leerde bij den Catechiseermeester, want aangezien zijne zuster zou trouwen, en hij als speelnoot zullende optreden, eerst nog wat dansen moest leeren, wilde de oude heer »absoluut, dat hij eerst lidmaat zou worden." Ik vroeg mijn vriend, zegt de Spectator, of hij wel zeker was, dat deze godgeleerde huurling de religie regt begreep? Het antwoord was, dat er geen kundiger in de stad werd gevonden; alle voorname lieden gebruikten hem. Hij liet zich goed betalen, maar hij wist de artikelen van het geloof er dan ook zóó in te werken, dat zij er nooit weer uitgingen. En wat had men meer noodig? Onze voorvaderen wisten wel wat zij deden, toen zij de Roomsche religie verzaakten en de Arminianen verdreven en wij konden gerust zijn, dat de leer, door de vaderen overgeleverd, zeer goed was. Inderdaad, Mijn Heer, alle

---

1) *De Nederl. Spect.* IV: 76 vv.

2) A. w. V: 129 vv.

dagen nieuwigheden te verzinnen is maar malligheid, men moet eens weten, waar men zijn hoofd gerust op kan neerleggen. Wat zou er niet gebeuren als wij geen leermeesters in 't geloof gebruikten? ik denk. dat er zooveel hoofden, zooveel zinnen over de godsdienst in mijn huis zouden zijn; ieder kind, ik heb er maar zeven, zou zijn eigen begrip hebben en op zijn manier denken en praten. Welk een Babel! neen mijn vriend! wij moeten het rijsje buigen, terwijl het jong is, den vrede en de eensgezindheid bevorderen, en al die geschillen vroegtijdig dooven.

Op dit pas, verhaalt onze schrijver verder, kwam de Catechiseermeester binnen, gemonteerd met mantel en bef. Na met veel deftigheid eene plaats genomen te hebben, vroeg hij mij: is mijn heer ook magtig in de schriften en een liefhebber van onze waarheden? Waarop ik zijn Eerwaarde antwoordde, dat ik redelijk magtig in 't wandelen en een liefhebber van mooi weer was, en dat ik, om daarvan te profiteren, ZE. groette.

Maar al kon de Spectator zich zoo van hem afmaken, de invloed van zulk een onderwijs kon niet anders dan treurig zijn, en gaf een plooi aan de denkbeelden, die er niet ligt uit te strijken was. Alle verstandige lieden zegt *de Denker* [1]), en wij zijn dan al tien jaren verder, klagen dat het vooroordeel zoo algemeen onder de menschen heerscht, voornamelijk in religiezaken. Maar, hoe kan het anders zijn, daar men begint met de jeugd in dat vooroordeel op te brengen? Want als men de zaak regt in ziet, doet een Catechiseermeester, van welke gezindheid hij ook moge zijn, niet anders dan zijne leerlingen onderwijzen in het systeem van de kerk, tot welke hij behoort. Het godsdienstig

1) A. w. II: 80.

leven en het betrachten der Christelijke pligten komt in een tweede aspect, en van ter zijde. Men is reeds van een systeem voorzien, in 't oogenblik waarin men begint te denken, en alle onderzoek wordt beheerscht door het stelsel, dat men reeds in zijne vroege jeugd zich eigen heeft gemaakt, of heeft laten maken.

Doch ik herhaal het, het gebrekkig onderwijs der Catechiseermeesters zou zich niet hebben kunnen staande houden, indien er niet in de gemeente zulke ergerlijke wanbegrippen hadden geheerscht. Voor de uitdrukking: *zijne belijdenis leeren*, had men in 1766, en vroeger en later, eene andere n. l. *zijn godsdienst leeren* [1]), en die spreekwijze zegt hier alles. Zoodra men, zegt de aangehaalde schrijver, op het punt is van trouwen of zijne intrede in de wereld te doen, laat men een Catechiseermeester komen van die gezindte, bij welke men besloten heeft zich te voegen, en men maakt dien aangaande met hem eene overeenkomst. Om de zuinigheid te betrachten en den onderwijzer tot den kortsten weg te verpligten, besteedt men het werk aan voor een bepaalde som, goed of geen geld. Die som is echter zeer verschillend, naar dat men, gelijk de gemeene man dikwijls gewoon is, zijne belijdenis slechts voor het Consistorie wil doen, of voor dezen of genen predikant. Het eerste is het goedkoopst, het laatste duurder, al naar mate de predikanten den naam hebben van strenger te zijn in hun onderzoek. Men zeide in die dagen, dat er Catechiseermeesters waren die, aangezien zij niet veel te doen hadden, onderwijs gaven in verschillende belijdenissen, al naar dat hunne klanten het begeerden; zelfs noemde men den prijs, waarvoor men deze of gene godsdienst leeren kon, en men verzekerde, dat sommigen

1) *De Philosooph* I: 180.

zich tot de religie bepaalden, die voor het minste geld te verkrijgen was [1]).

Geen wonder dat er eindelijk stemmen opgingen, die niets minder verlangden dan het afschaffen van alle Catechiseermeesters, en het toevertrouwen van het onderwijs alléén aan de predikanten [2]). Dit beval zich in allerlei manieren aan. Voorheen toch plagt men in de kerk niet te weten, wat Catechiseermeesters waren, en in vele gemeenten waren zij nog onbekend. Waarschijnlijk hadden zij hun oorsprong daaraan te danken, dat de leeraars in de groote steden, met bezigheden van allerlei aard overkropt, en met een tal van predikbeurten bezwaard, geen tijd genoeg meer hadden om de jeugd en de volwassenen te onderwijzen. Maar hoe eer er verandering kwam, des te beter. Meer predikanten of minder predikbeurten, dat was de eenige weg. Noodzakelijk was het toch, dat het godsdienstig onderwijs in andere handen kwam, want niet alleen dat catechiseren een bij uitstek moeijelijk werk was, dat nu aan onkundigen was toevertrouwd, maar de Catechiseermeesters begonnen het nu (1771) nog erger te maken, door de oude manier van vragen en antwoorden af te schaffen, en voor de kinderen eene soort van sermoen te houden. Deze onderwijzers hadden zelfs den meesten naam. Buitendien, als de predikanten dit werk op zich namen, had men te verwachten, dat men kundiger lidmaten in de kerk zou krijgen; dat de leeraars en de leden der gemeente elkander beter zouden leeren kennen, en de leden, beter onderwezen, oneindig grooter belang in de godsdienst zouden stellen, alles tot meerder bloei der gemeente, die in kracht zou winnen, naarmate zij in degelijkheid toenam.

---

1) *De Philosooph* t. a. p.

2) *De Denker* IX: 305 vv.

Hiertegen waren natuurlijk bezwaren. De kinderen der rijken, die nu hun eigen Catechiseermeester aan huis kregen, zouden dan met de kinderen der armen bij den wijkpredikant op ééne catechisatie moeten zitten. Maar waarom zouden zij dat niet even goed kunnen doen als in de kerk? De predikanten zouden van sommige preekbeurten ontslagen moeten worden; waarom niet? Het onderwijs was het noodigste werk hunner geheele bediening. Anderen meenden, dat er in dit stuk nog veel meer moest veranderen, zou men op een goeden uitslag kunnen hopen [1]). In de eerste plaats deden zij een beroep op de ouders, opdat deze aan hunne kinderen de eerste beginselen van godsdienstige kennis zouden inprenten, waarbij intusschen vergeten werd, dat de ouders onder dat zelfde bewind groot waren gebragt. Een ernstig bezwaar voor verbeterd onderwijs was buitendien het volslagen gebrek aan een goed vraagboek. Daar bestonden er in dien tijd misschien wel vijftig, maar geen drie die bruikbaar waren; en de hardnekkigheid, met welke sommigen in de gemeente op het gebruik van het oude Catechisatieboek stonden, maakte het aan vele predikanten bepaald onmogelijk, hierin eenige verbetering te brengen [2]). Hierbij kwam nog de even dwaze als lastige gewoonte, in sommige streken inheemsch, dat men nooit geen lid van de kerk werd, eer men getrouwd was [3]). Van den weerzin tegen het lidmaatschap der gemeente, door het Labadisme gekweekt, wordt in deze geschriften niet gesproken.

Hoe weinig al deze klagten en voorstellen baatten, blijkt uit hetgeen zeventien jaren later (1788) over de

1) *De Denker* IX: 393 vv.

2) Ik meen, dat men op de Veluwe hier en daar het vraagboekje van Borstius nog gebruikt, familiaar bekend als „het Borstelboekje."

3) T. a. p. bl. 397.

catechisaties hier te lande werd geschreven in *de Menschenvriend* [1]). In de steden vond men ook toen nog Catechiseermeesters, die tot hun 30ste of 40ste jaar op de snijderstafel of op den driestal zaten, tot dat het werken hun begon te vervelen en zij een examen wisten te doen, dat hen tot het bijzonder onderwijs regt gaf. Dan kochten zij een domineeshoed, eene groote pruik, een half versleten zwarten rok, »en kwamen spoedig in een half eerwaardeff getransformeerd, als een fatsoenlijk Catechiseermeester te voorschijn." Dergelijken waren er in overvloed, en de Spectator had ze gekend, die nog tot openbare predikers bevorderd waren, en zelfs in aanzienlijke steden als originele geleerden verheven werden. Maar op de dorpen was het nog treuriger gesteld, en de volgende beschrijving schijnt met de waarheid over een te komen; de Spectator zegt althans, dat hij zijne ondervindingen meedeelt.

»Op de meeste dorpen — dus verhaalt hij — vindt ge openbare en bijzondere *Catechisatiën*. De openbare geschieden doorgaands één of twee uuren na de middagleerrede, over de afdeeling van den *Catechismus*, die door Domine verhandeld is. Ik heb op verscheiden plaatsen de openbare bijgewoond. De andwoorders waren meest twee à drie in getal. De meeste lazen hunne andwoorden van een papiertjen, dat voor hun lag, en veelal met een deftigen toon. Ik wierd onderrigt, dat Domine de vraagen vooraf moest opgeven, waarop zij dan de andwoorden zelve zogten, en dezen, die daartoe in staat waren, wierden voor schrandere bollen, die al heel wat wisten, gehouden. Laat ik u een staaltjen mededeelen. In een kerk komende, waar *gecatechiseerd* wierd, hoorde ik Domine zeggen: maar broeder die daar volgt:

---

1) A. w. I: 305 vv.

D. Zeg mij eens broeder A.... hoe moet men de wet gebruiken, om *daaruit zijne ellende te leeren kennen*?

A. Ik moet ze gebruiken (was het andwoord) ten *eersten* als een *ontdekker*, ten *tweeden* als een *beschuldiger*, ten *derden* als een *bewijzer*, ten *vierden* als een *overtuiger*, ten *vijfden* als een *richter*, ten *zesden*, die 't alles in *allarm* brengt.

D. Zeg mij eens broeder, om er iet van te verkiezen, hoe brengt de wet alles in *allarm?*

A. De wet maakt alles in *allarm*, zodat gij anders niet ziet of hoort dan, *vervloekt zijt gij in alles* Deut. XXVII, in uw bidden, lezen, en in al wat gij doet. 't Is al geduurig, daar gaat die vervloekte. Daarop begint er ontsteltenis te komen. Daar komt een *begrip* en *gevoelig bezeffen.* Zij staan eens stil, zij kunnen er niet een woord tegen zeggen. Waarmede, zeggen ze, zal ik mij verontschuldigen: wat zal ik meer roepen tot den Koning? ik en mijns vaders huis zijn niet dan *lieden des doods.* Ik ben *verloren.* Dit is *de ellende te kennen door de wet.* Komt mij nog een beetje digter bij, zeit God, en gaat niet haastig weg, herkaauwt het, brengt het aan uw hart.

D. Kan men dan van natuure *God wel liefhebben?*

A. Een *Atheist* zal er op andwoorden, neen! maar God moet het alles doen. Vraagt het een *Sociniaan*, aan een *Remonstrant*, wat zullen die zeggen? Een *Remonstrant* en een *Sociniaan* zegt ja. Een *Papist* heeft een schat van goede werken. Wat zegt er nu onze *religie* naar het woord van God van? Ach neen! zegt ze, en zij zucht, zij begint met een ach! was ik zoo! maar ik heb het in mijne gedagten niet om te doen: ik vind mij geheel anders gesteld: *ik ben van natuure geneigd*, zegt ze, *God en mijne naasten te haaten.*

D. Is de mensch van natuure ook *geneigd om zijne naasten te haaten?*

A. Ja, kan hij hem *verkleinen*, *veragten*, *eenen trek speelen*, van hem *liegen*, *agterklappen*, daar valt hij niet vies van. Als ik mijn oogmerk kan hebben, is dat mijn dagelijks werk: dat reken ik noch *zonde*, noch *schande*; dat is mij eene vermaakelijke bezigheid. Behalven dat, zoo moet ik bekennen, dat het mijne natuur en aart zoo is. Al verbieden het mijne ouders [1]), al zie ik andere exempels, hoe kwalijk het hem bekomt, dat is evenwel mijn *wezen*, daar ben ik al heel van opgemaakt van binnen en van buiten. Ik voele, dat ik daartoe genegen ben, als ik zoo doe; maar als ik van Goddelijke dingen moet spreken, 't en gaat mij niet wel af; dog als ik *zonde* mag doen, dat gaat mij wel van de hand: dan heb ik een *welsprekende tong*; daar ben ik *genegen* toe, dan ben ik in mijn *element* en mijnen *schik*, gelijk een vogel in de lucht en een visch in 't water. Zoo ben ik gesteld. Zou ik dan *God en mijne naasten* volmaakt kunnen *liefhebben?* Wel in eeuwigheid niet, zoo lang ik zulk eene natuure hebbe.

D. Is de mensch zoo godloos van natuur?

A. Ja, *van Adam tot Mozes toe*, *heeft de dood geheerscht*, *ook over degene die niet gezondigd hadden*, *in de gelijkheid der overtredinge Adams*, Rom: V: 19. Dat zijn kleine kinderen die geen *daadelijke zonden* begaan hebben, maar alleen om die *toegerekende erfzonde*. *De bezoldinge der zonde is de dood*, Rom. VI: 23. Zoodat gij U zoo niet verwonderen moet, als God een *jonggebooren* kind in de helle werpt."

Op deze wijze ging de predikant verder voort met zuster Aafje, die deze gelegenheid waarnam om de

1) NB. Zijne ouders waren reeds over de 20 jaren gestorven, dit is mij naderhand berigt. (Aanm. van den Spect.).

vergadering op de hoogte te brengen van haar eigene bekeering, en niet onduidelijk te kennen gaf, dat Domine nog onwedergeboren was. Het bleek later, dat *A*.... de schoolmeester was, en dat zijne antwoorden ontleend waren aan Smijtegelt over den Catechismus [1]). De predikant had reeds jaren lang beproefd deze avondcatechisatie anders in te rigten, maar al zijne pogingen waren afgestuit op den meester, die de vocaal in de gemeente was, omdat hij voor bekeerd doorging. Even weinig gelukte het hem de gewone catechisatie op een anderen voet te brengen. Hij had de kleinen eenige punten op schrift gegeven, naar hunne vatbaarheid berekend, om hun te leeren daar over na te denken, maar de ouders trokken terstond partij voor »*Hellenbroekjen*"; zij hielden van die nieuwigheid niet en de kinderen bleven thuis. »Er was veel te verbeteren — dus besloot de predikant — wij moesten minder prediken, meer catechiseeren, op eene andere wijze beide verrigten; ook diende het schoolwezen geheel veranderd, opdat schoolmeester en predikant met en voor elkander werkten. Hiervan zijn wel goede plannen, doch daarmede gaat het als met de voorname plannen van den *Oeconomischen Tak*, waarvan de uitvinders en niet het vaderland zelve de vruchten genieten" [2]). *De Menschenvriend* eindigt zijn vertoog met deze woorden, waarmee ik ook deze § besluit: »Ziedaar lezers mijne gevallen; gij kunt er uit opmaken, hoe deerlijk het gesteld is, met het godsdienstig onderwijs der jeugd in Nederland" [3]).

---

1) Men vindt die woorden in het genoemde werk, dat in 1742 werd uitgegeven, op bl. 22, 23, 24 en 38.

2) A. w. bl. 310.

3) Over de vraag, hoe het godsdienstig onderwijs behoorde te zijn, vindt men niet onbelangrijke opmerkingen in de *Bijdragen tot het menschelijk geluk* II: 480—93 (1789).

§ 3.

DE PREDIKANTEN.

Geen stand had in deze vijftig jaren meer te lijden dan die der predikanten. Zij waren bij uitnemendheid de steenen des aanstoots. Voor een deel was het hun eigen schuld, en voor een ander deel was het te verklaren uit den tijd. Eer ik dit ga bewijzen herinner ik, wat reeds vroeger is opgemerkt, dat wij hier uitsluitend hebben te doen met de predikanten der Hervormde Kerk. Dit is eene verregaande eenzijdigheid, waaraan ik echter niets kan veranderen, omdat de schuld er van ligt aan de schriften, die ik heb te volgen. Toch verdient het onze aandacht, dat sommige Spectators er tegen op kwamen, en *de Nederlandsche Criticus* aan de *Zeedemeester der Kerkelijken* de beschuldiging voor de voeten wierp, dat hij alleen verkeerde dingen scheen te zien bij de leeraars der Gereformeerde Kerk. Die gewoonte was zóó algemeen, dat Jufvrouw Wolff, die waarlijk niet genegen was tot afgoderij met de predikanten, in *de Grijzaard* een vertoog zette (I: 361) getiteld: »Onredelijkheid dergeenen die de predikanten van de publique kerk in een haatlijk of belagchelijk licht plaatsen." Zij zegt daarin o. a., dat verscheidene nieuwe Zedeschriften zich aan die onredelijkheid schuldig maakten, en iedere gelegenheid aangrepen om iets kwaads van *de Clergi* te zeggen, zoodat het waarlijk niet aan hen lag, indien de maatschappij niet in den waan gebragt werd, »dat de predikanten van de Gereformeerde Kerk — *want de anderen loopen doorgaans mis*, voegt zij er bij — »of gekken of slegte lieden zijn." *De Zeedemeester der Kerkelijken* schreef negenhonderd bladzijden, waaruit geen ander besluit is op te maken. Het is ech-

ter niet te ontkennen, dat zij den vinger legden op menige wond, gelijk uit eene naauwkeurige en onpartijdige vergelijking der verschillende Spectators blijkt.

De toestand der predikanten over 't algemeen was niet benijdenswaardig. Zij waren gekneld tusschen de menschen, die van den ernst der godsdienst afkeerig waren, en de domme, door oefenaars bewerkte gemeente, die hen opdreef, zoo dat zij in plaats van voor te gaan, volgden. De Dissenters, wrokkende over de privilegiën der publieke kerk, maakten hun lot niet dragelijker, en waagden maar al te dikwijls een schimpscheut op mannen, die zichzelven deze voorregten niet hadden gegeven, en er dus ook geen afstand van konden doen. Hierbij voegde zich, tot overmaat van ramp, het ijvervuur eener staatkundige verdeeldheid, dat den weinigen vrede, die hun nog restte, dreigde te verteren. Dat zij zelve ook vrij wat op hunne rekening hadden, zal blijken.

Reeds in dezen tijd werden er, om met het uitwendige te beginnen, niet weinig aanmerkingen gemaakt op de bijzondere kleeding, waardoor zij zich onderscheidden. De heer Jaques Bouillon schreef den 16den December 1757 een brief in gebroken Hollandsch, aan *de Nederlandsche Spectator* [1]), waarin ook deze zaak ter sprake kwam. Hij had in Rotgans gelezen:

Een ongeknoopte vilt rust statig op zijne ooren,
Die, hangende om de kruin, d'eenvoudigheit verbeeldt:
Hij torst den mantel meê, schoon hem de zon verveelt,
En hijgende onder 't pak, kan hem die last bekooren.

Dit was van een predikant gezegd, en Bouillon verwondert zich, dat men de veranderde kleeding dier heeren nog niet heeft aangevoerd als een bewijs van vooruitgang, aangezien de dominés nu, in 1757, toch niet

1) A. w. X. 9 vv.

behoefden te zweeten en te hijgen onder den last van een zwaren mantel. »Hum drake een halfe, een quarte of een octave manteltje fan drap de dame, of fan sijde, of van grijn, dat een par finker breed lanker isse dan die kleed, en dat kenne keen swaarte makken om fan te sweet. Mar — en daarom wordt het niet geprezen — die beterscappe is ok fan ons Franse manne kekomme; al die jonk Dominé fan alle kesinte, ebbe hum nake folkte. O! die drakte is jolie, en alse hum dan deur een habile perruquier kekapte is, dan doete hum fertoone angenam for sijn nasten, en fornamelijk for die sexe, en dat maake wel een krooten invloed op die arten fan die toeoordre. Datte weete die fijne Jesuiten welle, want hum sende an die hofen om te predike alle tijt mooje manne: So datte Monsieur Rotgans hum versje in deuse tijte niet warheid sou spreeke, en parbleu! ons Dominé kewenne hum ok an die onkestadikeite, want hum komme mitte die manteltje in die Consistorie, hum trekke die robe an, datte wel professoral state, en wanneer hum sik warme eb kepreekte onder die robe, dan doete hum weer die klijn manteltje om, en kaate over de strate, en datte sel die Ollandre Dominé ok wel aaste na folken [1]). Mar MijnEer antwoorte mijn op deuse fraag. Oe komme et bij, dat de Eeren Dominé een kedistingueerde kleedink ebbe van andere brave manne, dar hun alle mote bekenne, dat die Eerwardikeite niet bestaate in die kleed, mar in et wel warneeme fan die fortrefflijke amte. Ik kenne niet siene, wartoe et nodik isse?" [2]).

---

1) Het zou echter nog wel honderd jaar duren, eer de Waalsche robe, die zoo professoraal stond, onze predikanten in zich zou opnemen, en een priesterlijken schijn zou geven aan de zonen der Hervorming.

2) Hiermede komt niet overeen, wat ik lees in Schotel's *Bijdrage tot de geschiedenis der kerkelijke en wereldlijke kleeding* 2e gedeelte bl. 216:

De Nederlandsche Spectator begreep evenmin, waartoe zulk eene onderscheidende kleeding noodig was, maar kon het verschijnsel zeer goed verklaren. De priesterlijke kleeding was door de Hervorming de Kerk uitgebannen, en de Protestantsche leeraars hadden in den beginne hetzelfde gewaad als alle andere menschen, alleen met deze bijzonderheid, dat zij de zwarte kleur verkozen, waarin men nu eenmaal iets deftigs meende te zien, gelijk kennelijk is uit de afbeeldingen der leeraren van dien tijd. Maar gedurig uitvarende tegen de wisselzieke mode, zijn zij genoodzaakt geweest bij de oude mode te blijven, en alleen de kragen hebben zij, in navolging van anderen, in beffen veranderd. »Dit is zegt de Spectator oorzaak geweest, dat zij zich bij mantel en bef met de hangende kastoorhoed houdende, eene onderscheidene kleeding hadden, eer zij 't zelve dachten, en dus is die kleeding, zonder dat men het eigenlijk beoogde, eigen geworden aan de geestelijken, en zelf zoo eigen dat zij tegenwoordig een kenmerk van Orthodoxie schijnt geworden." Hij oppert eindelijk de vraag, of het niet goed zou zijn, dat de Christelijke Synode die bijzondere kleeding afschafte? De afschaffing zou zeker haar nut hebben voor die onwetende pedanten, die zich nu op hunne kleeding vrij wat lieten voorstaan, maar aan den anderen kant meent hij, dat bij »vrolijke luchtharten" dit onderscheidend gewaad hetzelfde nut zal doen, als de blazen van de knechten in het landschap Laputa, n. l. hun herinneren, dat het ambt door hen bekleed, eene minzame deftigheid vordert.

De Nederlandsche Spectator spreekt van »onwetende

„Ook onder Willem IV en Willem V, was de predikant even als de deftige burger gekleed." Sommige ouderwetsche Fransche predikanten hadden in 1778 nog de gewoonte, met *den hoed op 't hoofd* te prediken; Zie *de Borger* I: 396.

botmuilen en pedanten" die zich in deze kleeding een air gaven, en het schijnt dat er onder de predikanten maar al te velen waren, die weinig geschiktheid hadden voor hunne bediening. *De Zeedemeester der Kerkelijken* had reeds beweerd [1]), dat vele leeraren onkundig waren zelfs in die stukken, welke zij openlijk predikten, en dit ook van sommige zijner Luthersche collega's gezegd; later komt die klagt meermalen voor [2]), ja, toen het Haagsch Genootschap, tegen het einde der eeuw, een onderzoek verlangde naar de middelen, om het getal der predikanten te vermeerderen, riep B. Bosch met bitterheid uit: »wij hopen, dat het in 't vervolg begeerig mag worden naar die middelen, waardoor men overal kan uitwerken, dat niemand tot dat gewigtig ambt worde opgeleid, dan dien de hemel een gezond natuurlijk verstand gaf." (*De Leerz. Praatal*, I: 158). Veler gebrek aan algemeene ontwikkeling was zóó groot, dat zij zich in het midden van beschaafde menschen niet konden bewegen, zonder ergernis te geven of een voorwerp van medelijden te worden. Het gehalte werd er niet beter op, en daar waren redenen voor. De toestand van vele gemeenten ten platte lande was allerbedroevendst. De heerschappij van bekeerde schoolmeesters of in de ruimte gekomene boerinnen, de nadeelige invloed van het erbarmelijk onderwijs, de tractementen van vijfhonderd gulden, in een tijd dat Mijnheer van Lennep twaalfhonderd gulden aan vogeltjeszaad in een jaar besteedde, schrikten menig fatsoenlijk jongmensch van de studie der Godgeleerdheid af. Het getal der studenten in de theologie nam dan ook van jaar tot jaar af [3]); de tijd was voorbij, toen in Fries-

---

1) A. w. II: 513 vv.

2) *De Onderzoeker* II: 169 vv.

3) *De Denker* XI: 321.

land een proponent werd begraven door veertien zijner medebroeders onder dezelfde Classis; en de dagen waren gekomen, dat vele menschen van aanzien het beneden zich achtten, hunne kinderen op te leiden voor de dienst der kerk [1]).

Maar naarmate deze zich terugtrokken, traden anderen op den voorgrond. Het gebeurde maar al te veel [2]), dat jongelieden uit zeer geringen stand, onder bescherming en met de hulp van deze of gene partij — de Voetianen waren hierin bijzonder sterk — aan de Academie werden gebragt, op voorwaarde dat zij ook voortaan in getrouwheid aan de eens gekozen partij hun pad zouden bewandelen, en met gevaar van tot restitutie der verleende gelden geroepen te worden, indien zij later zich onderwonden anders te denken. Maar het geslacht, waarop deze verzoekingen vat hadden, stond ook voor andere verleidingen bloot, die het den preekstoel deden begeren. 't Waren niet alleen de beurzen en andere stichtingen, of de verkeerde goedaardigheid van sommige welmeenende lieden, die personen tot de studie bragten, welke oneindig geschikter waren voor een ambacht. *De Onderzoeker* zegt teregt: geen korter weg tot eer dan de theologie, die de zoons van kruijers, bakkers en wevers in eene loodregte lijn tot het heerschap bragt [3]). Wat was meer geschikt om een man van geringe afkomst te bekoren, dan de post van predikant? Verre verheven boven hunne bloedverwanten en bekenden, onderscheiden door eene bijzondere kleeding, aangebeden door het gemeen en de vromen, gevleid door vele staatkundigen, soms gevreesd door de overheid, en gewapend met den

---

1) Zie hierover o. a. ook *Batavia, in deszelfs gelegenheid* enz. 1799 III: 68.

2) *De Nederl. Spect.* III: 145 en IV: 89.

3) A. w. II: 171 (1770).

kerkelijken ban, moest een jong mensch daarin veel verleidelijks zien, als er anders niet tegenover stond dan de schaafbank, de driestal of de snijderstafel.

Het is duidelijk — redeneert hij verder — dat een geringe afkomst, op zich zelve geen bezwaar is voor het verkrijgen van de geschiktheid en de bekwaamheid tot dit ambt noodig, maar het is toch eene uitzondering, als het goed teregt komt. Hij weet wel, dat de personen van den hoogsten rang de onbeschaafste en lompste predikanten verkiezen, maar daar zijn bekende redenen voor. Voor de waarachtige stichting der gemeente acht hij het een ramp, en is eenstemmig met *de Nederlandsche Spectator*, die achttien jaar vroeger beweerde [1]: »Hoogmoed uit het ontvangen van de eer en achting, aan dit waardig ambt eigen, gebooren, maakt hen zoo opgeblazen en vermetel, dat zij, zich voor *afgezanten des Allerhoogsten* houdende, een schrik zijn voor de eenvoudigen, en voorwerpen van bespotting bij lieden van fatsoen en aanzien, waardoor, dewijl de menschen niet gewoon zijn het heilige van de onwaardige bedienaars van het heiligdom te onderscheiden, de beminnelijke godsdienst bij de eersten gevreesd, en daarom met weerzin wordt waargenomen, en bij de laatsten bespot en in het hart verloochend."

Voor velen was die gelegenheid maar al te welkom, wien het eene gewoonte was geworden op de predikanten te schelden, en hen uit te maken voor *broodrotten*, *palmboomenpruiken*, *kaalhalzen*, en wat dies meer zij [2]). Zoogenaamde fatsoenlijke lieden hadden in deze straattaal lust, ja durfden er nog vrij wat meer van zeggen. »*Predikanten* — zegt *de Denker* t. a. p. — heb ik mogelijk hondert maalen gehoord, *predikanten*, *praat er niet van*,

1) A. w. IV: 91.

2) *De Denker* VI: 254.

't is vee, canaille, en daarmede uit. Nog onlangs hoorde ik dergelijke loftuigingen. Op reis zijnde, en in den vooravond op een dorp komende om er te overnachten, ging ik bij een mijner Akademiekennissen, die digt bij hetzelve eene plaats had, een bezoek afleggen. Ik vond een groot gezelschap heeren en dames van den eersten rang, die op hunne lusthoven nabij de plaats van mijn vriend, zoo als ik bemerkte, hun verblijf hielden. Deze hadden 's middags bij mijn vriend gegeten, en wegens het ongevallig weder, het huis dien middag moeten houden, diverteerende zich aan verscheidene tafels met ombre te spelen. Ik bemerkte, dat er twee dorpspredikanten 's middags bij mijn vriend een kopje thee gedronken hadden, die even voor mijne komst vertrokken waren. Bij die gelegenheid hoorde ik de heeren predikanten, door sommigen van dit illuster gezelschap op deze geestige wijze doorstrijken. »Wat", sprak een bejaard Heer tegen eene Mevrouw, die naast hem zat, »wat babbelt gij langer van de zwartrokken; zij behooren in een ordentelijk gezelschap niet genoemd, veel minder gepermitteerd te zijn. *Jan! Schenk eens in!*" »Ja, sprak een ander, 't zijn slegte, en veelal lijdelijke knapen, die, die en die hebben zulke en zulke stukjes uitgevoerd, men ziet er uit wat soort van volkje dat het is; zij deugen niet, 't is canaille. *Sans prendre!*" »Kende gij, Mevrouw!" vervolgde een derde, »de heeren geestelijken zoowel als ik, gij zoudt er zooveel niet mede op hebben, als ik tot mijn leedwezen bespeur. Ik beklaag de jonge freules uwe dogters, indien zij, zooals ik verneem, de weekelijksche katechizatiën van dien snaak, (hij is nog een van de besten) dien wij zoo aanstonds hier bij ons hadden, komen bijwoonen. Waaragtig, Mevrouw! bij mijne zaligheid! Uwe kinders zijn bedorven. *Dat 's een duivelsche kaart!* Ik zou ze zelf in den

godsdienst onderwijzen. Hoe minder omgang met dat vee, hoe beter. Geloof mij, Mevrouw! *Vraag je, mijnheer! Ik pas. Een glaasje Moezel, Jan!*"

Het spreekt van zelf, dat *de Denker* met kracht opkomt tegen de bevoegdheid van zulke regters. Hij stemt toe, dat er geestelijken waren, die zich bespottelijk aanstelden of zich slecht gedroegen, maar zulken waren er immers onder alle standen, en het was meer dan ongerijmd eene geheele klasse van menschen aansprakelijk te stellen voor het verkeerd gedrag van enkelen. Maar ik heb de ontmoeting van *de Denker* alleen aangehaald, om daar uit te doen zien, wat men in sommige kringen over de predikanten dacht. Het was in 1778 zoover gekomen, dat *de Vaderlander* (IV: 281) zich er over verbaasde, in de verhandeling van Th. Abt *Over de Verdiensten* [1]), die met algemeene toejuiching ontvangen werd, onder de mannen van verdiensten ook vele predikanten geteld te zien. Hoe is een man van smaak hiertoe gekomen? vraagt hij, en hoe heeft hij zich dus van de heerschende denkwijze durven onderscheiden? Aan jonge lieden kon het kwalijk in het hoofd komen eene plaats te zoeken onder hen, die zij door hunne vaders en verwanten als vee en canaille hoorden betitelen.

Maar die weerzin tegen de predikanten, waaraan men hier en daar zoo heftig lucht gaf, had dunkt mij ook andere gronden, die in onze Spectatoriale geschriften wel niet als zoodanig worden opgegeven, maar er toch wel uit af te leiden zijn. Dit moet gezegd worden, dat het den dienaren van het woord zelden ontbrak aan den moed, om voor hunne overtuiging uit te komen, en te berispen wat zij berispelijk vonden. En aangezien er

1) Zij was door H. van Alphen in 1777 vertaald.

zooals uit ons onderzoek blijkt, veel te berispen was, bij toenemende weelderigheid en zedebederf, en aangezien de bestraffingen aan het adres der Heeren en Dames niet achterwege werden gehouden, en aangezien een vriend, die mij mijn feilen toont, groot gevaar loopt van te verbitteren, en aangezien de patricische families gewend waren alles naar haar hand te zetten, werden die onhandelbare en brutale dominees onverdragelijk. Ik zeg daarom niet, dat deze altijd de gepaste middelen gebruikten, den waren toon aansloegen, en het juiste pad wisten te kiezen, dat tot hun doel geleidde. Integendeel, hoemeer de predikanten werden aangevuld uit de lagere kringen der maatschappij, des te meer begon daaraan te ontbreken [1]). Door hun onverstand en hunne weinige menschenkennis bedierven zij vaak alles. Hunne onhandigheid verleidde hen tot het door den *Zeedemeester der Kerkelijken* te regt berispte »bestraffen en doorstrijken van bijzonderheden op den predikstoel" [2]), een kwaad, dat op de zoogenaamde dank- en biddagen zijn toppunt bereikte. Hier vooral kwam het uit, dat men den strijd tegen al het verkeerde, waardoor het huiselijk en maatschappelijk geluk ondermijnd werd, aanbond op eene wijze, die tot alles behalve een gunstigen uitslag moest leiden. Wat baatte het, vraagt *de Zeedemeester der Kerkelijken* [3]), of men al *vier* uren achtereen, want tot zulk eene onmatige lengte werd eene biddagspredicatie soms uitgerekt, over zonden, gruwelen en ongeregtigheden uitvoer, zonder het heerschende kwaad uit zijne eerste oorzaken af te leiden, en tot aan zijn wortel na te sporen? De biddagen werden gebruikt tot hetgeen men heden ten dage

1) *De Onderzoeker* II: 173. *De Nederl. Spectator* IV: 91,

2) A. w. I: 17.

3) A. w. I: 198.

een »uitbrander" zou noemen, en de wijze, waarop dat geschiedde, gaf aan velen menigvuldige ergenis. Het was niet alleen het breed verhaal van allerlei bijzonderheden uit de Vaderlandsche geschiedenis [1]), waarin vele predikanten zich behaagden, dat naar sommiger oordeel ongepast was, [2]) maar vooral nam men aanstoot aan de personaliteiten, die bij zulk eene gelegenheid vooral werden uitgedeeld. De kleeding had het doorgaans zwaar te verantwoorden, en hoe sommige hoorders daarover dachten, kan ik niet beter beschrijven dan door een gedeelte over te nemen van de vinnige satyre, door Juffrouw Wolff ons nagelaten in haar brief van Krelis Klaasen [3]). »Nou het het hier — heet Krelis aan *de Grijzaard* te schrijven" — ook Biddig eweest, as je denke kenne; wangt onze Heeren hebben dat overal belast. Nou ik ging mit men wayf en men zes kinders, die te met de Man benne, men Heer, na de kerk, maar ongze Aagtje most thuis blijve, om de koeijen en de lammers; wangt 't moet er van komme, Heerschip, en onze ouwe Dominée had er nooit een spaans woord teuge, dat ien thuis bleef van ons negenen. Ik had wel emerkt dat deeze een schoon telent van kijven had, as hum 't zoo eens in 't hoofd quam; maar ik liet dat lope, ik dogt ongze boeren hebben greag dat Dominee preekt, dat de grillen bij de reg neer loope: maar zoo grof had ik het niet ewagt. Foei, zeg ik as nog, ik ben er nog puur van ergert. Men wayf zit niet ver van de stoel, en men drie dogters (wangt onze Aagtje was thuis, zeijd ik immers), waren zoo as zij altijd binne, gnap in de noppen: gouwe oorijsders op,

1) Enkele van die biddagspreken zijn echter daarom juist voor ons nog belangrijk.

2) *De Zeedemeester der kerkelijken*, I: 199.

3) *De Grijzaard* I: 313 vv.

neelden op der poot, en bijbels met zulverde kettingen an der arm: maar niet opzigtig, wangt men wayf is niet voor die opdragtigheid, 't moet benierlijk weze en dat is 't alles. Ik had er in 't eerst nog al gien erg in. Hij preekte van de *Lievjatan* en wat een grouwelijke biest het was, en wat zeer veul geleerde Dominees en Profecters er van eschreven en evreven hadde. Ik dogt wel eens, maar Dominee, van de *Lievejatan* te preeken op de Biddig hoe zal dat los lope man? Ongze oude Dominee preekte dan zoo heel wat aers en zoo als, *scheur je hart en niet je kleeren*, of uit het Eewangelieboek daar hele zoete dingen in stean veur ien Biddig: Nou, toen hij de verklaring edeen had, schoon ik er zooveel van verstongd as men schimmel van 't Hebreeuws, zei hij zoo, dat hij ons eens te deeg onze pligt veur oogen zoude leggen, dat is braaf, dogt ik, wangt wij zijn alle male zwakke minschen. Eerst zay hij dat er nooit gien zoo ondeugent volk eweest was as wij, en dat wij de haayens elijk waren, en dat de opschik zoo groot was, dat het maar tot den hemel schrayde. Ik hoorde al misselijk op; me dogt hij maakte het wat te bot: wel ja men heer, wij binnen boeren, maar we wille evel zoo niet escholde worden, tog niet.

Daar is gien lust in jelui, zei hij: *ik heb goed preken en aarbaeijen, 't is of ik op een stien zaag: en jelui harten zijn nog deur zegen nog deur vloek van den hemel te raaken. Jelui ben kinderen des torens en der verdoemenisse! Jelui komt in de kerk as of jelui op een brulloft ginge, ik erger me gruwelijke aan al de kostelijkhayd die ik veur me zie. En wat gaat er een boosheid en ongebongdenheid in het durp om; de herberg zit vol, en de kerk is leeg; men koopt en verkoopt op Zondag even als of het gien Sabbudag was, en jelui hart is verre van je leeraar; die ik ongderwijze zel*

om an 't Nagtmaal te kunnen kome zijn as de woudezels; ik heb geen geduld langer met zulke verstokte weereldkinders, 's avonds komt jij bij ien, en dan hoor ik: O Holland schoon, of van 't Haagsche offesiertje, *tot op men stoep toe, en wat er meer omgaat zel ik niet zegge, de tijd leert et; maar ik zel me wel wagten die vrugten der ongeregtigheid door den Doop de Kerk in te wijden, al quam er maar de helft van de tijd te kort, en al quam vear moer met het kind. Ik zal jelui iens anders trakteere en zien of ik die vorige zondige plooijen niet uit jelui hart kan boenen.* Ik zag dat ongze jongelui bij der neus neer keke, en men Kees was zoo boos op Dominee (omdat ze zeggen dat zijn wayf veur der tijd bevallen zel) dat ik met duivels ewelt de jonge niet weer naa de kerk kan krijge. Wet het Dominee mit ongze gouwe oorijsders te doen, zaayde men Grietje? het hij zelf neit ien gouwen arlosie in sen zak, dat hij alle kikke uittrekt? Om gien Dominee zel ik de neelt van men poot late, al hiel niet! ik zweeg stil, wangt wat wou ik zegge? prijze kon ik Dominee niet, en je weet, Heerschip, jongelui hoore liever dat men ze veragt als 't in der kraam te pas komt, als dat we zegge dat ze wel doen. Agter 's middag ging het nog al zoo boos: toen kregen onze overheden der beurt. Mannetje, mannetje, dogt ik, blijf tog van dat werkje of; heb jy 't grootste verstangt wel van 't geen best of niet best is in zulke affeeres? Ongze Burgemeesters kregen ook rijkelijk wet, en de maise van ongze Heerschip, die als halve juffrouwen in de kerk komme, wierden niet vergete; hij sprak van *hoepelrokken*, van *breege kanten*, van *Jeponnen* en van *koussen mit witte klinken*, en van *Laderarayne doosjes*, en ik weet niet wet al, en nadat hij ongs tog te deeg beduid had, dat wij alle zeker voor den duivel ware, en dat er veel *Harminiaans* en *Soci-*

aans, en ik weet niet wet al meer dingen, ongder de de wijste van ons weare, zoo moest hij echter sluite, gelijk hij deed; maar 't was of hij in zijn gebed nog al keef, en hij sloeg zoo verveardelijk op de preekstoel, dat ik vrees dat zen hangt er van heuge zel."

Het is natuurlijk dat zulk eene prediking, waarin gebrek aan menschenkennis en goeden smaak met geestelijken hoogmoed hand aan hand ging, haar doel ten eenenmale mistte. Wie daarin uitmuntten ligt voor de hand. »Hoe grooter geestdrijvers zij ook zijn — zegt *de Denker* IV: 320 — des te meer zijn zij gewoon bitter uit te vaaren; bijzonderlijk indien ze zelven van geen fatzoen of opvoeding zijn, opdat zij zig dan, kwanswijze, als Godsgezanten gedugt mogen maaken, en dewijl ze geene behoorlijke agting kunnen winnen, ten minste gevreesd mogen worden." Het verwondert ons niet veelvuldige klagten over leêge kerken in onze schriften te vinden. De biddagen bleven voortdurend wel druk bezocht, maar het was dan ook voor velen de eenige keer, dat zij de kerk bezochten, van welke een groot deel der gemeente hoe langer hoe meer vervreemd werd [1]). Dat lag niet aan de Predikanten alleen, want de geschiedenis der Predikkunde leert, dat er velen waren die eene gansch andere opvatting hadden van hun werk en bediening; de klimmende ligtzinnigheid, door de Spectators voortdurend bestreden, moet hier wel degelijk in rekening worden gebragt. Maar velen hunner deden alles wat zij konden, om de menschen uit de kerk te houden, hier door een eeuwig durende polemiek tegen Remonstranten en Toleranten, daar door vervelende en onvruchtbare tekstverklaringen, ginds door onverstandig en hatelijk uitvaren tegen kleeding, mode enz. Daar waren er die

1) *De Philanthrope* IV: 177 vv. *De Grijzaard* I: 261.

het vloekwaardige van het volgen der mode daaruit bewezen, dat het woord omgekeerd *Edom* is, en alle voedsel dat de schare ontving bestond niet zelden in allerlei allegorien, die niemand wijzer of beter maakten. Ook onze Spectators weten daarvan de zotste dingen te verhalen. De strijd tusschen David en Goliath was een voorbeeld van dien tusschen den tweeden David en den stoutmoedigen Goliath, welke is de duivel; de gladde steenen beeldden de spreuken uit het goddelijk woord af, en gelijk Goliath werd getroffen ten doode, werd den Duivel de lust benomen om met zijne verzoeking voort te gaan. De mensch die onder de moordenaars viel, was een beeld van den mensch, die op reis was naar de eeuwigheid, en intusschen zoo werd mishandeld door Christelijke Levieten, dat hij geheel onkenbaar was. Dergelijke martelingen deed men ook op andere wijzen de schrift aan. *De Zeedemeester der Kerkelijken* weet te verhalen [1]), dat een predikant bij de uitdrukking »Zoon des Menschen" ter verklaring opmerkte, »dat Christus daarom *des* menschen Zoon, in het *eenvoud* genaamt wierdt, en niet *der* Menschen Zoon, in 't meervoud, om te toonen, dat hij van Maria alleen voortkomstig en uit eene reine Maagd geboren was." Een ander hield zijne hoorders bezig met het onderzoek: of Stefanus met ligchamelijke oogen des Menschen Zoon had gezien, staande ter regterhand Gods, of met geestelijke? Het laatste werd aangenomen, want het eerste was niet mogelijk, aangezien er dan een opening in den hemel had moeten zijn, en dit was ook onmogelijk, omdat er geen *vacuum* was. Een derde wierp op den kersdag de vraag op, of het Gabriel, Rafael, dan wel Michael was geweest, die

1) A. w. II: 489 vv.

bij de herders stond, en besliste ten gunste van eerstgenoemde, omdat de herders vreesden met *groote* vreeze. Een vierde eindelijk, en ik mag niet nalaten dit hier te vermelden ten dienste van sommige predikanten uit onzen tijd, die het mogelijk kunnen gebruiken, ontvouwde den rijken zin van Hoogl. VIII: 8, 9 en 10 op deze wijze: *Wij hebben eene kleine zuster*, dat zijn de heidenen, hun aantal is klein in de kerk, omdat er maar een klein gedeelte van gelooft. *Die nog geen borsten heeft:* uit de borsten komt melk d. i. het zuivere Evangelie, dat uit den mond der leeraren, als uit borsten vloeit; zulke leeraren hadden de heidenen in den beginne niet. *Wat zullen wij onze zuster doen?* enz. Hoe zullen wij ze aanzien, kunnen wij ze ook aannemen? Dit is eene profetie aangaande Petrus, die in bedenking stond, of hij tot den hoofdman Cornelius zou ingaan. *Zoo zij een muur is* d. i. zoo de heidenen zich standvastig willen houden, *wij zullen een paleis van zilver op haar bouwen*, d. i. een kerk zal onder hen gesticht worden. *En zoo zij een deur is* d. i. als men door de heidenen in de Christelijke kerk zal ingaan, *wij zullen ze rondom bezetten met lederen planken* d. i. aan hunne poorten zullen apostelen gesteld worden. *Ik ben een muur* d. i. Ja, antwoordde de kerk van het N. T., op mij kan eene kerk gebouwd worden, *en mijne borsten zijn als torens* d. i. ik heb leeraars, die rondom vermaard zijn, en uitblinken als een toren uit de stad.

Die er meer van weten wil, raadplege *de Kanselontluistering* van Sincerus, of mijne *Geschiedenis der Predikkunde*, waarin ik ook heb trachten aan te toonen, dat het der Hervormde Kerk niet aan mannen ontbrak, die vrij wat betere dingen uit hun schat voortbragten. Latere Spectators wijzen daar ook op. Christaan Eenvoudig schreef in September 1771 een brief aan *de*

Onderzoeker [1]), om te klagen over de vreemde uitleggingen, die hij soms van de predikanten op den preekstoel hoorde. Zoo had hij onlangs Ps. 19: 1—3 hooren verklaren, en bij die gelegenheid vernomen, dat de *hemelen* die Gods eer vertellen, de Evangelisten en Apostelen waren, het *uitspansel* dat zijner handen werk verkondigt, de geloovigen van het Nieuwe Testament verbeeldde, en *het werk van Gods handen* het werk der verzoening was. De *dag* in vs. 3 beteekende de leeringen der Apostelen, die alle overeenstemmen, waarom er ook staat dat *de dag aan den dag sprake uitstort.* Voorts was *de nacht, die aan den nacht wetenschap toont*, de dwaling en ketterij, welker ongerijmdheid strekt om de waarheid der leeringen te bevestigen. Christiaan meent, als er zulk een gebruik van de Schrift wordt gemaakt, hadden de Roomschen geen ongelijk, die haar aan de leden onthielden, omdat dezen er toch geen nut van hadden. Maar *de Onderzoeker* meent te mogen opmerken: »voor het overige is deeze manier van preeken en uitleggen ver af van het karakterizeerende te zijn van de predikanten onzer Hervormde Kerk. Het grootste getal is niet voor die ver gezogte verklaringen, en die smaak wordt hoe langer hoe zeldzamer, schoon hij bij eenige weinige nog blijft plaats vinden."

Die »eenige weinige" — *de Onderzoeker* is zeer op de hand van de predikanten — lieten zich echter ter dege hooren. Klaagde men over den langen duur der godsdienstoefening, die op sommige plaatsen, in Zeeland b. v. [2]), drie en een half uur innam, dan noemden zij dat een wanbegrip aangaande de godsdienst, en gebrek aan ijver voor de zaak der kerk. Begon de ge-

---

1) A. w. III: 390 vv.

2) *De Philanthrope* I: 249 vv.

meente hier en daar vrij duidelijk te toonen, dat zij wat anders wenschte dan oudheidkundige verhandelingen over den tabernakel, al werd dit geestelijk overgebragt en toegepast, en bleek het dat vooral de fatsoenlijke stand bij voorkeur zulke predikers gingen hooren, die de zedeleer van het Christendom op den voorgrond zetten, zij brandmerkten dit als de zielverdervende ketterij van Arminius [1]). Van hen ging de strijd uit tegen de pogingen van den Hoogleeraar Hollebeek en zijne volgers, om een andere manier van prediken ingang te verschaffen, en voor de breede, analytische beschouwingen synthetische betoogen in de plaats te zetten [2]), wat naar hunne meening nergers anders toe leidde dan om de menschen Arminiaansch te maken. Zij konden echter den wassenden stroom niet keeren, en tegen het einde der eeuw werden, ten deele althans onder den invloed der door hen zoo fel bestredene beginselen, de mannen gevormd, wier namen één zijn met de glorie onzer kanselwelsprekendheid.

Niet minder grieven had men tegen de predikanten, omdat zij telkens de zaken der regering op den preekstoel bragten en de overheid aanvielen. Niemand zal in onze dagen instemmen met het betoog, waarin *de Nederl. Spectator* [3]) het bewijs trachte te leveren, dat de kerk ondergeschikt was aan den staat, en dat de overheid het regt had om predikanten, ouderlingen en diakenen aan te stellen of te ontslaan. De vraag van Donatus: *quid est Imperatori cum Ecclesia?* (Wat heeft de keizer met de kerk te doen?) is in haar regt erkend. Maar de predikanten in de vorige eeuw vergaten maar al te dikwijls,

---

1) A. w. IV: 249 vv.

2) *De Philosooph* III: 361 vv. *De Rhapsodist* I: 154 vv.

3) A. w. VII: 115 vv. (1755)

dat zij voorzigtig moesten zijn in het gebruiken van de vrijheid, die zij zich door den Staat op geenerlei wijze wilden laten ontnemen. Bekend is het, dat zij soms hevig ijverden tegen de overheid, over het toelaten van publieke vermakelijkheden, die zij schadelijk achtten voor de zedelijkheid, en waarbij de overheid meestal voorging. De redenering van *de Nederlandsche Spectator* [1]) is zeker zeer naief, dat de predikanten zich hiermee niet mogten bemoeijen, als konden de regenten, die dit met consent en approbatie tolereerden, »zo wel niet oordeelen als zij over het nadeel, 't geen daarin voor de zedelijke staat der burgerij gelegen is." Dit is een eerbied voor 's Land's Vaderen, waar wij uitgegroeid zijn. Maar hierin had hij volkomen gelijk, dat dergelijke aanvallen op den preekstoel allergevaarlijkst waren, omdat de zaken daar gebragt werden voor een publiek, dat, tot verstandig oordeelen niet in staat, ligt ook in andere gevallen aan den Magistraat gehoorzaamheid zou weigeren, als het telkens op den preekstoel hoorde berispen en als verderfelijk uitkrijten, wat op het raadhuis besloten was.

Gevaarlijker nog werden deze bestraffingen en personaliteiten, als er de staatkunde in betrokken was. In alle opzigten verstandig mogt de stelling heeten, in 1763 door *de Denker* verdedigd [2]), dat een leeraar zonder twijfel dezelfde vrijheid bezat, als ieder ander lid der maatschappij, van denken, spreken en zijne gedachten in druk bekend te maken; dat hij zoo goed als ieder ander over politie en staatszaken mogt spreken, maar dat hij daarvoor den preekstoel niet mogt gebruiken. Maar de driftige geestelijkheid, somwijlen, wat wij wel in 't oog mogen houden, door eene staatkundige partij gezocht,

1) A. w. III: 64.
2) A. w. I: 259.

gevleid en bewerkt, durfde op den preekstoel wel zeggen, dat men zich niet tegen de Franschen wapende, omdat men het Fransche goud te zeer beminde, en dat men slechts oorlogschepen uitrustte, om er zijne kinderen op te plaatsen en aan deze vette ambten te bezorgen [1]). Zij hadden regt die beweerden, dat dit koren was op den molen van allerlei roervinken, en dat het gemeen niet beter kon worden opgehitst dan door zulke woorden uit zulke monden. Toch zien wij niet voorbij dat het, naarmate de patriottische woelingen sterker werden, voor de Hervormde predikanten bijna ondoenlijk werd altijd de juiste maat te bewaren. Als prinsgezinden stonden zij aan de heftigste aanvallen bloot, ja zij werden soms door de gruwelijkste lasteringen vervolgd. Van Jan Scharp, toen predikant te Axel en Zuiddorp, durfde men zeggen, dat zijne vrouw eene overspeelster was, dat hij in vrouwenkleeren op een danspartij was verschenen, en 's avonds met eene dame, die in een militairen rok vermomd was, in een sleedje draafde, terwijl zijn eigene vrouw ongeoorloofden omgang had met de officieren. Ds. Roghair te Bunnik werd betigt van de schandelijkste knoeijerijen, waartoe hij door den heer de Pesters was omgekocht, en openlijk aangewezen als een dronkaard en een schijnheilige, wiens eenigste God de Prins was [2]). Petrus Hofstede had ook ruimschoots zijn deel in deze liefelijkheden, en dat zulke predikanten daartegenover scherp en hatelijk werden, is wel niet te verontschuldigen, maar toch te verklaren. Daarenboven werden zij aangerand in hunne heiligste overtuiging. Ypeij en Dermout beweren wel [3]), dat de patriotten niet de minste bedoe-

1) *De Denker* t. a. p. bl. 262.

2) *De Haagsche Correspondent* II: 273 vv.

3) A. w. III: 656.

ling hadden of konden hebben, vijandig aan de Hervormde kerk, en dat zij dit, bij al wat hun dierbaar was, hebben bezworen tot aan de laatste oogenblikken voor de Staatsomwenteling van 1787, maar het viel den predikanten uiterst bezwaarlijk het onderscheid te zien tusschen Patriotten en Republikeinen [1]). *De Patriottische Catechismus ofte onderwijzing in de zuivere ware Patriottische gevoelens der Nederlanderen* [2]) moest hen gruwelijk ergeren. De 23ste vraag — want het was eene navolging van den Heidelbergschen — zag er dus uit:

Vraag. Hoe luiden die Artikelen? (de twaalf Art. des geloofs n.l.):

Antwoord. Ik geloof in hunne Edelmogende de Heeren Staten van Holland en West-Friesland, de alleen Regeerders van dit ons land.

En den Jonkheer van der Capellen, hun eeniggeboorne Zoon der vrijheid, onzen Heere;

Die ontvangen is uit den geest der Patriotten, geboren uit de Maagd der vrijheid, geleden onder Prins Willem den Vijfden; is benadeeld, gestorven, begraven; ten derde dage wederom geaffronteerd in zijn dood ligchaam; opgevaren tot aan den hemel in zijn roem; zittende na zijn dood aan de regterhand van 's Lands Vaderen.

Ik geloof in eene algemeene Wapenoefening.

Mij dunkt, zij konden er niet veel heil in zien, dat zulk een geest aan het roer zou komen, ja al wat in

---

1) Zie Ypeij en Dermout a. w. IV. Aant: bl. 27.

2) *'s Hage* 1785. Tien jaren later schreef Wabe Kamp ook zulk een Catechismus, die te Amsterdam werd uitgegeven. —

hen was, moest zich tegen zulk profaneren verzetten, en hen met beslistheid zich naar de andere partij doen wenden. Het was maar half hun schuld, indien zij niet zagen, hoe ellendig het daar gesteld was. Toch waren er ook die in 87 aan de zijde der Patriotten stonden, en met hevigheid tegen den Prins optraden. De omwenteling dwong hen tot wijken, zooals b.v. van der Palm uit Maartensdijk vlood, en Ds. Bosch zijn post te Diemen moest neerleggen, om zich te scharen onder de zoogenaamde *geremoveerde* predikanten [1]), die te vergeefs beproefden een nieuwen werkkring te vinden. In Zeeland waar toen, door het algemeen gebrek aan predikanten, vele vacatures waren, kon men ze niet uitstaan, en dwong er zelfs een, die reeds den eed gedaan en den tol van zijne goederen betaald had, om weer te vertrekken [2]). Van der Palm en Heringa kwamen er beter af dan Bosch. Terwijl de eersten hoe langer hoe hooger klommen, had de laatste met allerlei rampen en tegenwerking te worstelen. De vijandschap tegen hem, die de kunst van zwijgen en zijn tijd afwachten volstrekt niet verstond, was zóó groot, dat zijn *Praatal*, bij de uitgave van het 9e vertoog door de regering van Amsterdam werd verboden, en wel reeds den volgenden dag weer werd toegestaan, maar alleen op voorwaarde, dat er op den dag der uitgave, een nommer aan burgermeesterskamer moest bezorgd worden [3]). Terwijl v. d. Palm, onder de vleugelen van van de Perre,

1) Zie *de Leerzame Praatal* II: 181, III: 409. Over de predikanten, die aan de zijde der Patriotten stonden, Heringa behoorde er ook onder, vindt men belangrijke opmerkingen in het meermalen aangehaalde werk van v. Lennep II: 67, 71—72.

2) *De Leerzame Praatal* II: 181.

3) A. w. III: 416. Trouwens alle weekbladen werden door dat verbod getroffen.

eersten Edele van Zeeland, eene schuilplaats vond, decreteerden de Staten van dat zelfde gewest aangaande Ds. Bosch, dat zijne manier van denken en handelen, en in 't bijzonder zijn personeel karakter, genoegzame redenen hadden opgeleverd om te besluiten, dat hij tot de predikdienst binnen de provincie Zeeland niet geschikt was [1]). Geen wonder, dat hij met den dag lastiger werd. Hij stierf in bittere armoede, een beeld van zijn land, dat eindigde met een bankroet.

§ 4.

DE GODSDIENSTOEFENING.

Ofschoon de preek in eene Protestantsche godsdienstoefening de hoofdzaak is, — over de Roomschen wordt in onze weekblaadjes bijna geen woord gezegd — meen ik mij toch, na hetgeen ik dienaangaande reeds vermeldde, ontslagen te mogen rekenen van de moeite om er op terug te komen. Onder het opschrift van deze § wensch ik liever verslag te doen van andere bijzonderheden, op de godsdienstoefening betrekkelijk, en waarover in sommige Spectators nog al iets te vinden is, dat aandacht verdient.

Die zich in dezen tijd ter kerk begaf moest er zich op wapenen, dat hij er soms langer dan drie uren in moest blijven. De oude gewoonte had den kerktijd bepaald, 's morgens van half negen tot elf ure, 's middags van half twee tot tegen vieren, 's avonds van vijven tot tegen zevenen. Maar het ijvervuur van sommige predikanten had sinds vele jaren aan dien tijd niet genoeg. In 1714 werd er reeds met nadruk over geklaagd [2]), en het kwaad

---

1) A. w. III: 414. Zie ook het vers getiteld, *de Standvastige Predikant* I: 41.

2) Zie *Brief tegen de langwijligheid in het preeken, 's Gravenhage* 1714

werd al erger. Het was in 1757 zóó hoog geklommen, en had bij velen in de gemeente zulk een tegenstand gevonden, dat de Magistraat te Amsterdam zich verpligt rekende, den predikanten eene »poenaliteit" op te leggen, en ordonneerde: dat de kerk 's morgens moest uitgaan om half elf en 's middags om half vier [1]). Op andere plaatsen ging men daarmee echter ongestoord voort, en bij het Avondmaal breidden sommigen hunne predicaties zóó uit, dat verscheidene leden er niet aan toe konden komen om aan tafel te gaan, en de dienende Ouderlingen en Diakenen, indien zij weer in de dankpreek wilden zijn, ter naauwernood en soms in 't geheel geen tijd hadden om thuis iets te eten [2]). Het uiterste van langdurigheid was eene biddagspreek, die wel vier uren kon aanhouden, gelijk ik reeds vroeger zeide, waaruit het voor een deel te verklaren was, dat men, als er in de namiddagbeurt een gezocht predikant zou optreden, maar in de kerk bleef zitten, om zijne plaats niet te verliezen. Dit ging te gemakkelijker, omdat een biddag ook altijd een vastendag was, en men dus niet naar huis behoefde te gaan om te eten [3]). Dit vasten was bij velen echter niet meer dan hetgeen de Franschen noemen: *reculer pour mieux sauter*, aangezien er na de laatste godsdienstoefening rijkelijk werd opgedischt, en men met zijne vrienden inhaalde, hetgeen men 's middags aan spijs en drank was tekort gekomen [4]). Enkelen wilden van een biddag niets weten, omdat hij »van menschelijke instelling" was [5]), maar de groote menigte stroomde op zulke

---

1) *De Philanthrope* I: 251.
2) T. a. p.
3) *De Philanthrope* IV: 61.
4) A. w. bl. 64.
5) *De Grijzaard* I: 262.

dagen naar de kerk, en niet weinigen beschouwden het als eene afrekening met den hemel. Het ontbrak dan ook niet aan personen, die er een zeer ongunstig oordeel over uitspraken en beweerden, dat er niet het minste nut uit voortsproot. Daar waren er die durfden zeggen, dat het uitschrijven van zulke bededagen niet anders was dan een *politieke* maatregel, om het volk door openbare vernederingen te brengen »tot zekere gedweeheid, die hen bekwamer maakte, om zich aan de bevelen hunner Overheden met meer gewilligheid te onderwerpen, en dat de hooge Magten zich van die gesteldheid bedienden" [1]). Anderen meenden te mogen beweren, dat vele predikanten op dien dag juist bezig waren, door hunne ruwe aanvallen op de overheid, het volk tegen de gestelde magten op te ruijen, maar de aangehaalde Spectator gelooft, dat ook de meest geschikte predicatie nog weinig zegen zou achterlaten, bij zooveel onkunde, ligtzinnigheid en werktuigelijkheid, als waardoor het groote publiek zich onderscheidde. Aan vertooning ontbrak het niet. In Amsterdam werd in 1761 en daaromtrent op de biddagen, even als bij het Avondmaal, niet op het orgel gespeeld, wat niet zelden aanleiding gaf, dat de gemeente aan dien steun gewend, bij het zingen zeer onstichtelijk van de wijs raakte [2]). Voorts zag men ongehoorde dingen. Hier ging een heer te voet naar de kerk, opdat zijn lijfknecht en koetsier er ook konden komen; drie boetvaardigen uit één huis gaf groote absolutie. Ginds zweefde een deftige juffer naar het bedehuis, die haar sak met

---

1) *De Nederl. Spect.* IX: 35.

2) *De Philanthrope* V: 294, 295. De zwarte kleêren bij het avondmaal waren in veler schatting onmisbaar, en die er van afweek gaf aan velen ergernis (*de Nederl. Spect.* VI: 217) De kerkkappen behoorden nog in 1776 tot het gewone zondagscostuum van vele vrouwen, onverschillig of zij naar de kerk gingen of niet (*de Opmerker* IV: 343).

falbelaas en garneersels in haar garderobe liet hangen, om in een effen graauw japonnetje, waaraan nog Engelsche mouwen zaten, de ongeveinsde vernedering eener verslagene ziel duidelijk te vertoonen. Mr. Solair, de kapper, had vrijheid om te gaan bidden, aangezien een geheel salet dames verleden week na de omberpartij had afgesproken, dat niemand van haar zich op den bededag zou laten coefferen, en de keukenmeid van Mevrouw L. hoort met verbazing, dat de ketels, die geschuurd moeten worden, kunnen blijven staan tot Donderdag [1]). Maar vraagt men, of die schare nu voortaan in beginsel en. daad toont te begrijpen, dat geregtigheid alleen een volk verhoogt, en of zij met ernst de hand zal slaan aan het verkeerde, om dat weg te doen, de spectators antwoorden, dat het trots alle bededagen bij het oude blijft.

Zoo was 't ook in de kerk. Men is er aan gewoon de vergadering in druk gesprek te zien wachten op den predikant. 't Is den voorlezer soms ondoenlijk het onstuimig getier te overschreeuwen, zoo dat hij genoodzaakt is een psalm aan te heffen om het gedruisch te verdooven. In groote steden was dit doorgaans het geval als een beroemd prediker de gemeente in grooten getale deed opkomen, maar ten platten lande vooral in die streken, waar men met buitenplaatsen was gezegend, die zondags hun contingent aan de dorpskerk afleverden. De wederzijdsche begroetingen der onderscheidene families gingen over in luidruchtige gesprekken, en de voorlezer, die bij het verschijnen van de eerste familie het zijn pligt had gerekend, terstond met zijn werk te beginnen, »dankte God dat de klok geluid wierd, om te moogen opzingen" [2]). Die dit zeer ernstig afkeurden, moesten

---

1) *De Denker* IX: 33—37.

2) *De Nederl. Spect.* II: 199 vv.

echter te gelijker tijd bekennen, dat het geslacht der voorlezers in den regel even pedant was als ongeschikt, en dat »sommigen dezer helden door 't wangeluid van van hunne stem, door misselijke gebaarden, grillige gemaaktheden, ongeschikte toonen en kwade uitspraak zich zelven bespottelijk maakten en wel verre van de aandacht te verwekken, denzelven veel meer verbijsterden en verbanden" [1]). Trouwens daar was aan deze bediening zóó luttel loons en zóó weinig eers verbonden, dat men er niet veel anders voor vinden kon dan menschen van zeer geringe ontwikkeling [2]).

De gestoelten en afgezonderde plaatsen voor aanzienlijke vrouwen, waren in 1755 in vele voorname steden nog onbekend [3]), maar het begon reeds hier en daar smaak te worden. Nergens was de gelijkheid in de kerk strenger toegepast dan b. v. in eene Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, waar iedere zuster een stoel gaf, die gelijk moest zijn aan de anderen, en door den koster in een portaal of gang werd bewaard. Als zij te kerk kwam, nam zij er een van dien stapel af, ging er meê naar binnen, en zette hem in het ruim voor den predikstoel waar zij verkoos, »zodat die van daag vooraan zaaten, misschien den volgenden zondag op den laatsten reij zullen zitten — zegt de Spectator — indien zij door 't een of ander toeval belet worden tijdig te koomen. Hierdoor wordt alle gelegenheid tot dat oneerbiedig gesnap van lieden, die malkanderen op hunne vaste plaatssen vinden weggenoomen, alle onderscheiding zonder iemand te verstoren belet, en de gelijkheid onder de Christenen bewaard [4])." Het heeft echter niet lang geduurd. De

1) A. w. bl. 197.
2) A. w. bl. 198.
3) A. w. VII: 185.
4) A. w. bl. 186.

aanzienlijke zusters, die zich in gemakkelijke koetsen naar de eenvoudige kerk lieten rollen, vonden het weldra verkieselijker voor zich een stoel te laten zetten, eer de godsdienstoefening begon, en handhaafden met hoogheid het regt op zulk eene vaste plaats, dat zij meenden te bezitten, tot groote ergernis van vele zusters als Antje Dirks, die daarover in 1766 een hartig woordje aan *de Denker* schreef [1]). Het liep zóó hoog, dat velen bij de Hervormde en Lutherschen te kerk gingen, en sommigen gezet de vergadering der Remonstranten bezochten, en Antje's gemoed was er zóó vol van, dat zij plan had eerstdaags dienzelfden weg op te gaan.

Het gezang was in allerlei opzigt slecht, op de dorpen soms afschuwelijk. Het was van algemeene bekendheid, dat er bij de Lutherschen in 't algemeen oneindig veel beter werd gezongen dan bij eenige andere gezindheid. Het groot getal Duitschers, die tot deze gemeente behoorden, had hierop den gunstigsten invloed [2]). Zij waren geboren zingers, en men had maar twee of drie duitsche soldaten 's avonds voor de hoofdwacht het eenvoudigste airtje van de wereld te hooren zingen, om het te weten [3]). Maar bij de andere Protestanten hier te lande was alles slecht. Ten eerste hadden zij niet anders om te zingen dan het kreupelrijm van Dathenus, maar ten andere had men een manier van zingen, die het fraaiste lied zou bedorven hebben. De scholen waren wel overal zoo ingerigt, dat men er ook zingen leerde, maar wij weten aan welke handen dit onderwijs was toevertrouwd. Niet alleen op de boerendorpen, zegt *de Denker* [4]), maar ook

---

1) A. w. IV: 169 vv.
2) *De Denker* XI: 270.
3) A. w. bl. 267.
4) A. w. bl. 268.

in de steden zijn de schoolmeesters er onkundig in. »Bezigtigt eens de kerken, straks zal u een schoolmeester op zijde schieten, en het gesprek zolang draaien, totdat hij het op het psalmzingen gekregen heeft; doet nu den goeden man het plaisier van hem te verzoeken om zig eens te laaten hooren, zoo zal hij, uit vrees, dat gij het hem de tweede reis niet weder zoudt vragen, terstond den lessenaar beklimmen, en U een psalm op deunen, dat er geen huismusch op het dak blijft, maar zingt er eens een tweede partij of bas bij, straks zal hij er uitscheiden, en U zeggen dat gij valsch zingt, en hem van de wijze brengt." Hoe luider en gerekter hoe fraaijer, was het oordeel van menigeen in stad en dorp, en *de Denker*, die zich zoo innig verheugde bij het uitzigt op eene nieuwe psalmberijming, verbergt het niet, dat het gezang als gezang hierdoor niets beter zal worden, indien men de menschen niet beter leert zingen, waartoe hij aan alle schoolmeesters dringend een Psalmboek aanbeveelt, dat voor weinige jaren te Haarlem was uitgegeven, vierstemmig en op één sleutel. Van den strijd over »de lange en de korte zang", waarover Prof. ter Haar een zeer belangrijk stukje heeft geschreven, vind ik in de Spectators niets, zoodat ik naar het werk van genoemden Hoogleeraar moet verwijzen [1]).

Aangaande het gebed hebben onze schrijvers evenzeer hunne opmerkingen en bezwaren. In 1760 was het, althans in Amsterdam, bij velen de gewoonte om terstond wanneer de predikant zijne leerrede geeindigd had, een gebed te doen, waarvan de bedoeling zeker was, Gods zegen af te smeken over hetgeen men gehoord had [2]).

---

1) *Geschied. der Chr. Kerk* II: 573 vv.

2) *De Philanthrope* V: 63.

Die vromer wilden schijnen dan anderen, rekten dit tusschengebedje soms zoo uit, dat de leeraar in dien tijd het formulier van den doop had gelezen, ofschoon dat meestal niet zeer lang duurde, aangezien vele predikanten, in weerwil van alle aanmerkingen, het afraffelden [1]), evenals zij deden met het »Onze Vader", dat het gebed besloot [2]). Intusschen vonden enkele predikanten die kleine gebedjes zóó ongepast, dat zij hun nagebed onmiddelijk op de preek lieten volgen, zoodat er geen gelegenheid voor overbleef [3]).

Maar ook hunne eigene gebeden leden dikwijls aanstoot, voornamelijk de voorbidding voor »zieken en kranken." Het werd toch openlijk gezegd, dat hierin vrij wat aanzien des persoons gold [4]); dat er, als er werd gebeden voor aanzienlijke menschen, altijd werd bijgevoegd: »die broeders of zusters zijn," terwijl men het eenvoudig bij »zieken en kranken" liet, als het niet anders gold dan een arme. Als de laatste eene dankzegging verzocht, werd hij met een enkel woord afgedaan, maar als een aanzienlijk lid der gemeente zijn kerkgang deed, stelde deze en gene predikant eene volslagene redevoering op. »Ja — zegt *de Nederl. Spect.* — de goeden zelve weeten al staat te maaken, wanneer de kerk wat laater dan naar gewoonte uitgaat, dat er voor een rijken gebeden is [5])."

Over één dag in het jaar was men 't niet eens, of het een kerkdag was of niet. In 1750 althans werd de *Nieuwjaarsdag* in Zeeland en te Amsterdam nog niet kerke-

---

1) *De Denker* I: 232.
2) *De Nederl. Spect.* VI: 9.
3) *De Philanthrope* V: 64.
4) *De Nederl. Spect.* II: 105 vv.
5) A. w. II: 111.

lijk gevierd, en dit vond in *de Nederl. Spectator* een krachtigen verdediger [1]). Het is misschien de moeite wel waard hem op dit punt te hooren. De voorstanders van den Nieuwjaarsdag als feestdag, waren gewoon zich o. a. hierop te beroepen, dat hij het octaaf van 's Heilands geboorte kon heeten. Maar de Spectator meent te moeten opmerken, dat de instelling van het Kersfeest op den 25^{en} December geheel willekeurig was. Want waarop berustte dat? Misschien alleen daarop, dat men in oude jaarboeken achter den 25 December las N. I. S. hetgeen beteekende: Geboorte der onoverwinnelijke Zon — *Natalis Invicti Solis*, die dan weer, begon op te klimmen tot haar zomerhoogte. Maar men verkoos er van te maken: *Natalis Jesu Salvatoris*, geboortedag van Jezus den Behouder, en stempelde zoo een heidensch feest tot een christelijk [2]). Hij wijst er verder op, dat de 25^{e} December, als geboortedag van Jezus, ook volstrekt niet sluit met hetgeen verder door de Evangelisten wordt verhaald; dat de herders in dat jaargetij niet des nachts met hunne kudden in het open veld waren, en 't met het Paaschfeest nog zóó koud was in het Joodsche land, dat men zich bij het vuur moest warmen. »Maar," zegt de Spectator tot zijn vriend, met welken hij op zijne kamer over deze zaak handelt, »ik wil U laaten hooren, wat er wegens deeze herders in een oud Nederduitsch Passionaal, te ter Goude in Hollant gedrukt anno 1480 bij Gheraert Leeu, gevonden wordt, waardoor ik in mijne gedachten bevestigd ben.

Hier vind ik onder anderen in: Dye legēde van die gheboertenisse ons heren jhesu cristi, het

1) A. w. II: 1—8. Zie ook Ypeij en Dermout, a. w. I: 515.

2) De lezer denke hier ook aan de afkomst van het Fransche *Noël*.

volgende: In der tijt soe waecten die harders op haere cudden. also si plegen tweewerven des jaers. in den lancsten ēn in den corsten nachtē. wāt welneer hadden die heyden ēn manier dat si telken als die troen [1]) keerde dat is in de somer, omtrent sint jan baptisten daghe. ēn in den winter omtrent karsavont. dat si dan plaghen te waken des nachtes om die eer van der sonne. En machscien dese ghewoente was op ghecomen onder den joden van den heydenen die omtrent hē woenden.

Dit laatste — merkt de Spectator verder op, — wegens de Jooden is valsch, alzo dat volk na de verlossing uit de Babylonische gevangenis zich nergens zo zorgvuldig als voor afgoderije gewacht heeft. Wat den heidenen belangt, het is bekend dat die der Zon eer bewezen, en naar allen schijn ook des nachts ten tijde haarer wendinge, zo des zomers als des winters, met grooter plegtigheid.

Als nu op deze droggronden de dag van 't kersfeest eens was vastgesteld, moest die der besnijdenisse noodzakelijk op den eersten van de Romeinsche jaartelling vallen, en hierom kan Nieuwejaar ook het Octaaf van Kersmisse genoemd worden.

Hiernaar moesten alle feesten, die daar als van afhingen, regelmaatig worden geschikt, waarvan ik er slechts noch ééne, namelijk die van Maria's reiniging uit hetzelfde Passionaal voortbrengen zal, omdat daaruit mijne meening noch grooter licht erlangt.

Dus spreekt het Van onser liever vrouwen dach te lichtmisse.

---

1) *Troen*, zegt de *Nederl. Spect.*, beteekent *wending*, en is nog overgebleven in ons woord *aftroonen*.

Die van roemen plaghen oec in februario offerhande tedoē februe ende anderen goden van der hellen voer dye sielen hoer voorvaderen dat si hem goedertieren souden sijn — ende al dien nacht soeloefden sise ende waecten met waskaersen ende met barnende fakkelen — Ende omdattet swaer is oude ghewoenten te laten soe verkeerde sergius die paus dese ghewoente ten besten dat alle dye werelt doer dye kerstenē op desen dach om die eere van onser vrouwen alle jaer draghen souden barnende wijende kaersen dat dus die feeste bliven soude staende met dat mense in een ander meninghe doen soude."

De Spectator gelooft, aangezien Sergius van 687 — 701 Paus was, en hij eerst den Vrouwendag heeft ingesteld, dat men ook veel later dan in de *vierde* eeuw begonnen is met het feest van Jezus geboorte te vieren. Ik behoef hier niet aan te wijzen, dat het kersfeest inderdaad in de plaats is gekomen van het feest der onverwinlijke zon, men kan het elders lezen. Maar dat de Nieuwjaarsdag in geen geval kon gelden als de dag, waarop Jezus besneden is, en hoe men dat in 1750 bewees, om het te verdedigen, dat men er geen kerkdag van maakte, is te dezer plaatse de hoofdzaak.

§ 5.

MENSCHLIEVENDE VEREENIGINGEN.

Toen ik vroeger het een en ander in 't midden bragt aangaande toenemende armoede en bedelarij, heb ik er reeds op gewezen, dat velen een verkeerd begrip hadden van weldadigheid, en het kwaad voedden, dat zij meenden

te bestrijden. Al vloeiden de gaven niet zoo verbazend mild als in de rijke jaren, er werd toch nog altijd bijzonder veel gegeven, en doorgaans onverstandig. De gevolgen openbaarden zich hoe langer hoe duidelijker. De rijken waren weelderig, de werkman werd gemakkelijk, en de bedeelden bij de armbesturen hadden het zóó goed, dat zij het beter hadden als menig ambachtsman. Het was zoo ver gekomen, dat men in voorname steden van ons land de kinderen der bedeelden bij dozijnen langs de straat dit liedje hoorde zingen" 't welk — zegt een tijdgenoot — »de denkenswijze waerin zij worden opgevoed, zo kragtig en natuurlijk uitdrukt:

Wij blijven zonder zorg,
Wij leeven op den borg,
En komen er dan nog kinderen bij,
Die brengen wij tot last der Burgerij,
Hoezee! Hoezee! 1).

De schrijver, die dit treurig feit vermeldt, wenschte vurig, dat men het beginsel: »die niet werkt, zal ook niet eten," eens tot zijn volle kracht liet komen, en het voorbeeld algemeen werd gevolgd, door sommige armbezorgers gegeven, om aan niemand eenige bedeeling te schenken, die werken kon en door eigen schuld buiten verdienste was. Daarom werd ook hier met hoogen lof gewaagd van den heer Willem de Bas, die in den Haag beproefd had, en met gunstig gevolg, om door werkverschaffing de armen te helpen. Hij had in een boekje, dat echter niet in den handel was, zijne denkbeelden aangaande deze zaak toegelicht, en in zijne *Proeve ter verbetering of ter ondersteuning van de Diaconie of Armenfondsen in Nederland*, den aanvankelijk niet ongezegenden

1) *De Borger* I: 39.

uitslag zijner pogingen beschreven [1]), waarmee hij in Julij 1778 begonnen was. Enkele vrouwen werden aan 't spinnen gezet, en weldra waren meer dan vijftig »subjecten der diaconie", zoo als het heet, daarmeê den ganschen winter bezig, en konden sommigen het tot een verdienste van 28 stuivers in de week brengen. Bij de drie of vier wevers, die toen ter tijd in den Haag woonden, en ook maar kommerlijk hun brood hadden, werd van dit garen linnen geweven, dat nu, zonder winst, werd overgedaan aan het Collegie van diakenen, om in het »Diaconie oude vrouwen- en kinderhuis" tot kleeding te dienen.

Maar het opschrift van deze § roept mij niet zoo zeer tot eene beschouwing van hetgeen in deze of gene stad tot wering van de armoede werd beproefd, als wel om die Vereenigingen en Maatschappijen te gedenken, wier grondslagen in dezen tijd zijn gelegd, die zich over het gansche land hebben uitgebreid, en aan welke latere geslachten groote verpligting zouden hebben.

Geen tijd zag meer Genootschappen en Vereenigingen verrijzen dan de tweede helft der 18de eeuw; de onze met zijn »Bonden" is er een kind bij. Van sommige heb ik gesproken; ook de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* heb ik vermeld, en van hare aanvankelijke werkzaamheid voor de verbetering van het onderwijs gewaagd. Ofschoon zij naar mijn inzien haar besten tijd heeft gehad, mag zij met fierheid wijzen op een roemrijk verleden, en heeft zij, zoo als ik vroeger reeds zeide, een burgerkroon verdiend. Waarmee ik echter niet wil zeggen, dat allen die als leden dier Maatschappij te boek stonden, haar eigenlijk doel begrepen; het is ook nu nog menig lid der loffelijke Maatschappij meer te doen om »eene mooije lezing" dan om het nut van 't algemeen. Vrolijkhart

---

1) A. w. II: 258.

gaf reeds in de *Arke Noach's* bl. 282 zijn twijfel dien aangaande lucht. Het was bij gelegenheid van het bekende feest in de Luthersche Kerk op 't Singel, den 13den van Oogstmaand 1799. Voor velen, en misschien geldt dit ook van algemeene vergaderingen uit later dagen, was de maaltijd in de Doelen de hoofdzaak. Alles liep en draafde en spoedde zich naar de feestzaal, en nu, roept Vrolijkhart uit: »sta vast, o alle gij gewijde vaten, waarin de geest van de graangodessen rond zweeft, gij wordt tot den bodem geledigd, ontelbaare handen zwieren het edel vocht, dat gij bevat, vrolijk rond; ontelbare monden zwelgen het binnen, en door ontelbare aangezichten breekt het weder uit! hoe vrolijk en gul, hoe blozend staan de gelaatstrekken der huppelende maagdenschaar! hoe genoegelijk lacht de bewooneresse van dezen tempel der geestrijke vreugde! Warelijk deze dag is *nut voor 't algemeen!*"

Het opschrift van het vertoog luidde:

Hoe draaft en zwoegt dit volk, en dwarrelt langs de straten?
Wat feest wordt hier gevierd? 't is alles op de been,
Men ziet elk oord der stad ontledigd en verlaten
De Cingel slechts is vol, tot nut van 't algemeen.

Maar dit deed niets af van den roem, dien de Maatschappij zich verwierf. Bij sommigen, indien wij dit althans niet moeten verklaren uit het ontstelde brein van Ds. Bosch, lag zij onder verdenking van staatkundige oogmerken te koesteren, en eene vereeniging van »keezen" te zijn. (vgl. *de Leerzame Praatal* III: 76).

Niet minder glansrijk was de loopbaan van eene andere Maatschappij, die bij haar verrijzen als eene ster van de eerste grootte werd begroet, althans door onze schrijvers; ik bedoel *de Maatschappij tot redding van drenkelingen.* Zij werd in 1767 te Amsterdam opgerigt, vooral

lijkheid van het Evangelie aan te bevelen en te betoogen. Het moest hun welkom zijn te vernemen, dat er te midden van de petit-maîtres en de vrienden van Voltaire en Lametrie, een gezelschap opstond van »beminnaars van den Christelijken Godsdienst," en dat deze mannen hunne stem lieten hooren »tegenover diegeenen welke in onze dagen denzelven zoeken af te breken en uit te roeijen" [1]). Op zich zelf was dit een teeken van leven, en de zaak, die dit gezelschap voorstond, zou in eene groote behoefte voorzien. *De Denker* erkent, dat de belangen der heidenen bij herhaling door de Oost- en West Indische Compagnie waren ter harte genomen; met dankbaarheid spreekt hij over van der Parra, den in ons land te weinig gekenden Gouverneur-Generaal, wiens verdiensten voor de zaak van het Evangelie in Indie, vooral door *de Vaderlander* in het licht zijn gesteld [2]), maar meer te doen was noodzakelijk en pligtmatig. Het was niet alleen een pligt der dankbaarheid, om anderen te doen deelen in de voorregten, die men zelf bezat, maar reeds in 1776 werd hier te lande gewezen op [3]) »den sterken voortgang van het Mohammedanendom", en het gevaar dat onze Colonien bedreigde, indien er tegen den wassenden invloed van de halve Maan geen dam werd opgeworpen, Het moest echter nog tot den 19en December 1797 duren. eer het gewenschte en aangeprezen Genootschap tot stand kon komen. Een volgend geslacht zou over de vruchten kunnen oordeelen, maar, al heeft het zijne wortelen niet zoo diep geschoten, als men wenschen en verwachten mogt, het staat toch aan het einde dezer eeuw als een

---

1) *De Denker* XI: 261.

2) a. w. III. 9—17 Zie ook in *Geloof en Vrijheid* 1870 bl. 1—39 het stuk: *Een voorbeeldig Gouverneur-Generaal.*

3) *De Vaderlander* II: 253.

zenden, indien n. l. de inzenders er de medailles als prijs voor het antwoord bijvoegden. In de nieuwspapieren van 1773 werd van harentwege bekend gemaakt, dat één van hare directeuren de eerste was, die dezen weg had ingeslagen, en weldra vond hij navolgers. »Een gezelschap beminnaars van den Christelijken godsdienst [1])" verzocht aan de Maatschappij deze vraag op te geven: »Welke zijn de beste middelen om de waare en zuivere leer van het Evangelie onder de inwooners der Coloniën van den staat meer te bevestigen, en in die landstreek voort te planten?" Uit een later berigt zien wij [2]), hoe de sprake ging, dat de vraag was ingezonden door »eenige vaderlandsche heeren, politieken zegt men," die voor de antwoorden gouden en zilveren medailles beschikbaar stelden, welke, zooals men weet, zijn uitgereikt aan P. Hofstede Predikant te Rotterdam, J. van Nuys Klinkenberg, Predikant te Deventer, en C. van Vollenhoven, koopman te Rotterdam.

Het was te verwachten, dat dit verschijnsel door de spectatoriale schrijvers met ingenomenheid zou worden begroet. Zij hadden van den beginne als hunne heilige overtuiging uitgesproken, dat er een onverbreekbare band was tusschen volksgeluk en godsdienst, en met klimmende onrust gezien, hoe de bodem hier hoe langer hoe meer bereid werd voor onverschilligheid tegenover het Christendom. Daarom bestreden zij met alle magt, wat men in die dagen »deisterij en vrijgeesterij" noemde; *de Denker* en *de Grijzaard* onderscheidden zich hier vooral [3]), en deden hun best om de voortreffelijkheid en noodzake-

1) *De Denker* XI: 257 vv.

2) *De Vaderlander* II: 249 vv.

3) *De Denker* XII: 177. *De Grijzaard* I: 385, 409; II: 225, 245.

naar het schijnt onder bescherming van Doopsgezinden, zonder dat het mij duidelijk is geworden, waarom dezen juist zich het redden van drenkelingen aantrokken [1]). *De Philosooph* begroette haar met uitbundigen lof [2]), en maakte aan het publiek bekend, dat eene vereeniging van »edelmoedige lieden" een gouden medaille uitloofde aan ieder, die een voor dood opgehaalden drenkeling weer bijbragt door eene goede behandeling. Zij zouden gehouden zijn valabele bewijzen, mondeling of schriftelijk, bij zijn uitgever Pieter Meijer te bezorgen, door twee getuigen gestaafd, en om de menschen gerust te stellen, dat de premie wel en deugdelijk zou worden uitbetaald, verklaarde hij op zijn woord van eer, »een instrument in handen te hebben, waarop reeds eenige duizenden ten dien einde waren ingeschreven." Ten bewijze hoe men in dien tijd de kunst verstond van zich zelven te behagen, diene de volgende ontboezeming, die hij opnam in zijn vertoog van 7 September 1767. »Uw vertoog van den 24 dezer heeft mij de ziel met innige vreugd vervuld. Dank zij den goeden God! die in de harten van edelmoedige menschen heeft gewerkt, om zulk een roemrijk als heilzaam ontwerp te maaken. Roemrijk inderdaad! De eer van ons land is hierin betrokken. Het zijn tot nog toe vreemde Natien, en bijzonderlijk de Engelschen geweest, waaronder wij de treffendste blijken eener zonderlinge grootmoedigheid gingen zoeken, en als wij derzelver verhevene wijze van denken, of het loffelijk bedrijf van dezen of geenen onder hen hoorden, hebben wij ons meestal met eene logge verwondering en werkeloozen eerbied vergenoegd. Thans kunnen wij een heerlijk bewijs eener nationaale grootmoedigheid te voorschijn brengen; thans

1) Zie ook *Doopsgezinde Bijdragen* 1868 bl. 99, 100.

2) A. w. II: 265 vv.

kunnen wij roemen op eene Maatschappij, die haar geld, tijd en moeite gereed heeft om het welzijn haarer landgenooten op de belangelooste wijze te bevorderen, en welke oorspronkelijk in de Nederlanden thuis hoort; thans boogen op een Genootschap van menschenvrienden, waarvan misschien geen land, geene eeuw een dergelijk voorbeeld uitlevert; thans eindelijk ons verheugen in eene instelling, welke niet kan nalaaten de heilzaamste uitwerkingen voort te brengen." Hierop volgt de schildering van eene vrouw, die waant dat haar man verdronken is, maar hem door de zorg van genoemde Maatschappij als uit den dood terug ontvangt, een stof, die ook weldra in een afschuwelijk vers bezongen wordt, getiteld: *Aan den Heer Philosooph, en verder aan de Maatschappij ter behoudenis der Drenkelingen*, hetgeen echter nog niet genoeg was, zoodat er een Ode wordt bijgevoegd: *Aan de Menschlievende Maatschappij ter behoudenis der verdronkenen* N.B. [1]). Zie hier het lied in zijn geheel:

Aan de Menschlievende Maatschappij ter behoudenis der Verdronkenen.

Zalig zijn de barmhartigen, want hun zal barmhartigheid geschieden.

De groote Zoon van God, tot in zijn ziel bewoogen
Door tedre liefd' en door het zuiverst' mededoogen,
Deedt Lazarus, zijn vrind, verrijzen uit de Dood,
Verdrijvende den rouw van Marthe en van Marije;
Wie prijst dan niet 't ontwerp van uwe Maatschappije,
Tot Levens redding in den allerhoogsten nood,
Wanneer het water was tot aan de ziel gerezen,
Het Lichaam roerloos lag, en 't aklig bleeke wezen

1) A. w. II: 329—336.

De naarste rouw en smart aan vrouw en kindren gaf?
Dank God nu voor dit heil, mijn ziel; met alle menschen,
Die om de vreugd en om 't behoud huns Naastens wenschen
Want wie, wie ziet niet dat het altijd open graf
Des waters altoos dreigt het leven te verslinden,
'T zij van hem zelf, of van zijn allerwaardste Vrinden?
Zal Koning Jezus dan, in dien doorluchten dag,
Wanneer het Menschdom voor zijn Rechtbank zal verschijnen,
Hem zalig spreeken, die, in zijne plaats, zijn kleinen
En armen broedren, in hun nooddruft en geklag,
Zijn liefde heeft getoond, zo moet hij uitverkoren
En zalig zijn, die dit uit 's Heilands mond zal hooren,
»Ik was verlaaten, ja! Ik lag voor dood ter neêr,
»Maar gij hebt mij gered, en 't Leven weêr gegeven,
»Beërf nu 't Koningrijk, in 't onverderflijk leven,
»Voor 's werelds aanvang u bereid door uwen Heer!"

Philanthrope.

Ik heb niet in den zin kwalijk van deze Maatschappij te spreken, die niet aansprakelijk was voor zulk kreupelrijm, en regt had op een woord van hulde, al vervulde zij den zwaarwigtigen last niet om *verdronkenen* te redden. De dwaaste denkbeelden aangaande drenkelingen heerschten toch onder het volk, en waren voor menigeen, die anders het leven er van gered had, doodelijk geweest. De Baljuw van Amstelland was genoodzaakt geweest den 15 Januarij 1767 de volgende publicatie te laten aanplakken [1]).

»De WelEdGestr. Heer *Bailluw van Amstelland* en Schepenen van de respective Districten in Amstelland, vernoomen hebbende, dat, door een verkeerd begrip van de ordres omtrent drenkelingen gestatueerd, verscheide ongelukkige menschen, die eenigen tijd onder het water hebben gelegen, in

1) *De Philosooph* II: 285.

plaatse van geholpen te worden, alleenlijk op de wal worden gehaald, met de beenen in het water blijvende hangen, waardoor alle hoop tot redding benoomen wordt, doen te weeten, dat het een iegelijk vrij staat diergelijke menschen, wanneer aan dezelve geen uiterlijke wonden, of tekenen, dat zij zekerlijk dood zijn bespeurd worden, uit het water te haalen en in huis te brengen, zijnde men egter gehouden, wanneer de hulpmiddelen van geen effect geweest zijn, daarvan aanstonds kennisse te geven aan den WelEdGestr. Heer Bailluw van Amstelland, zijn WelEdGestr. Stedehouder, of aan Schepenen van het district, met bijvoeging van tijd en plaats, waar de drenkeling gevonden en opgehaald is geworden."

Terzelfder tijd werden door de Baljuw eenige middelen opgegeven, die bij drenkelingen moesten aangewend worden, zoodat de Maatschappij er op kon rekenen in overeenstemming te zijn met de gestelde magten. De eerste drenkeling, aan wiens redders de premie van zes gouden dukaten werd uitbetaald, was Claas ....., een knecht van den Heer Matthes. De redders waren Jan ter Steeg en Andries Idden. Dit gebeurde den 24 Augustus 1767 te Amsterdam, weinige uren nadat het eerste berigt aangaande de oprigting der Maatschappij door *de Philosooph* bekend was gemaakt. »Als had de Goddelijke Voorzienigheid — laat hij er op volgen — terstond onze menschlievende poogingen door een gunstig geval willen bevorderen" [1]). *Tout est pour le mieux* ct. Maar dit daargelaten, bleek het toch meer en meer dat deze Vereeniging inderdaad hoogen lof verdiende. Toen de bestuurders dier Maatschappij in 1790 ten tienden male

1) A. w. II: 285—287.

een openlijk berigt aangaande hunne werkzaamheid gaven, mogten zij mededeelen, dat in de laatste vijf jaren meer dan 200 drenkelingen waren gered door het aanwenden van gepaste hulpmiddelen, en dat zij — de bestuurders nl. — van 1767 tot 1789 *achthonderd-zesentwintig* premien hadden betaald. Toch waren de vooroordeelen, reeds door den Baljuw van Amstelland bestreden, bij velen nog niet geweken, gelijk het is gebleven tot op den huidigen dag [1]).

Niet minder verdiensten verwierf zich eene andere liefddadige inrigting, kort daarna evenzoo te Amsterdam opgerigt. Reeds in 1780 was bij sommigen het denkbeeld levendig geworden van eene kweekschool tot opleiding van Zeelieden, gelijk er vier jaren te voren in Engeland eene tot stand was gekomen. De slag op Doggersbank (5 Aug. 1781), waarin menig zeeman zijn leven liet voor het vaderland, deed een Fonds verrijzen ten behoeve der gekwetsten en der nagelatene weduwen en kinderen, waartoe, behalve de jaarlijksche inschrijvingen, *f* 25,000 was bijeengezameld. De Commissarissen van dat Fonds meenden het ook op andere wijzen aan de belangen van de zeevaart dienstbaar te moeten maken, zoodat het den naam ontving van *Vaderlandsch Fonds tot aanmoediging van 's Lands Zeedienst*, en weldra, in 1782, door eene krachtige ondersteuning het oprigten mogelijk maakte van eene *Kweekschool voor de Zeevaart.* Toen de eerste rekening van het Fonds met 31 October 1782 gesloten werd, had het een ontvangst van *f* 50551.14.10, en een uitgaaf van *f* 49540.3 10. In 1791 bedroeg de hoofdsom, aan de beide takken der stichting toebehoorende, voor het Weduwen fonds *f* 67,200, en voor de Kweekschool *f* 129,950 [2]).

---

1) *Bijdr. tot het mensch. Geluk* III: 167 vv.

2) *Nieuwe Bijdr. tot het Mensch. Geluk* III 54. Deze berigten zijn in

Het jaar te voren was te Groningen de eerste rekening gedaan van het *Instituut voor Doofstommen* [1]). De WelEerw. Heer H. D. Guyot, sinds 1781 predikant bij de Waalsche gemeente aldaar, was tijdens een verblijf te Parijs in 1784 en 85, door den Abt de l' Epée, die het eerste Instituut voor doofstommen gesticht had, met de hoogste belangstelling voor deze zaak vervuld. Uitgenoodigd om dit onderwijs te bestuderen, en het zoo mogelijk in zijn eigen land in beoefening te brengen, ontving hij van Gedeputeerde Staten van Groningen en Ommelanden verlof tot het verlengen van zijn verblijf in Parijs. Bij zijn terugkomst sloeg hij dadelijk handen aan 't werk, en overtuigd, dat hij eerst de proef op de som moest leveren, zou hij op algemeene medewerking kunnen rekenen, begon hij geheel alleen, op de wijze van de l' Epée, met enkele ongelukkigen, die hij al spoedig had gevonden. Zijne eigene beurs zette hij er voor open, en zijne vrienden ondersteunden hem, maar de onkosten liepen weldra zóó hoog, dat men eene inschrijving opende, die, tegen het einde van 1789 vrij goed slaagde. In April 1790 werd de inrigting voor goed gevestigd, het bestuur gekozen en de gang van zaken geregeld. Tot dien tijd waren van de tien die het onderwijs genoten, zeven uit de provincie zelve, één uit Gelderland, één uit Twenthe, en één uit Amsterdam. Maar weldra vonden de pogingen van Guyot ook in Holland krachtiger ondersteuning »door de liefdaadige gaven van een der loflijkste genootschappen en bijzondere personen," en toen op den 17den Maart 1791 het eerste openbare onderzoek der leerlingen de degelijkheid van het onderwijs in het helderst licht had gezet, was het

---

het aangehaalde werk overgenomen uit de *Gedenkschriften* en het *Publiek verslag* van 1792.

1) *Bijdr. tot het Mensch. Geluk* V: 439—447.

voor niemand der aanwezigen verborgen, dat het »Instituut voor doofstommen" aanspraak maken mogt op de krachtigste hulp van ieder, die het wel meende met zijn medemensch.

Langduriger voorbereiding was er noodig om een Genootschap tot stand te brengen, dat door velen in den lande werd begeerd, ja als eene dringende behoefte werd beschouwd, eene vereeniging tot uitbreiding van het Evangelie in onze Overzeesche bezittingen. Onder hen, die in dezen tijd hunne stem met kracht ophieven tegen de slavernij, moet *de Denker* worden genoemd. Reeds in 1764 [1]) beschreef hij in een verdichten brief van een vrijen neger van de kust van Guinea, al de ellende van den slavenhandel en het onchristelijke van de slavernij. Ook andere Spectators behandelen bij herhaling dit onderwerp, en ten spijt van velen in den lande, die bij de West- Indische Colonien belang hadden, begon zich langzamerhand meer verzet tegen dien gruwel te openbaren. De beginselen van Montesquieu [2]) vonden vurige verdedigers [3]), en in naam van het Christendom werd het Nederlandsche volk bezworen, om niet langer dus de menschheid te onteeren, en het regt der natuur en der volken te verkrachten [4]). Het baatte niet veel, en wij weten hoe lang het duurde, eer het eindelijk zóó ver kwam, dat het eigen belang week voor de stem der menschelijkheid. Het is zeker eene bijzonderheid aan weinigen bekend, dat er op den 22sten Februarij 1790, in het Amsterdamsche Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, door den Heer A. Barrau eene verhandeling is uitgesproken, waarin

---

1) A. w. II: 233.

2) *De l'Esprit des Lois* Liv. XV Chap. 2—5.

3) *De Denker* t. a. p. l. 247.

4) *De Leerzame Praatal* II: 361—384.

de slavernij werd verdedigd, en de spreker trachtte te bewijzen, dat de slavernij overeenkwam met de ordeningen Gods, dat de slaven er beter aan toe waren, wanneer zij aan ons verkocht werden dan wanneer zij in hun land bleven, en dat onze Coloniën zonder slaven onmogelijk in stand waren te houden. 's Mans redevoering werd opgenomen in de *Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III 341 vv., en in het volgende deel van genoemd werk (bl. 49 vv.) weerlegd en aan de kaak gezet, gelijk zij verdiende. Toch was het reeds meer dan honderd jaren geleden hier van de daken verkondigd, en der natie met bittere ironie voor oogen gehouden, dat het zeker onmogelijk was te onderstellen, dat negers menschen waren, aangezien, indien men dit onderstelde, men zou beginnen te gelooven, dat wij zelven geen Christenen waren. Maar iets van des Christen schuld aan den heiden werd toch gevoeld, en in het jaar 1773 werd eene ernstige poging beproefd, om er althans een deel van af te doen. 't Schijnt dat er het jaar te voren van een genootschap, onder den naam »*Dei gloriae, homini saluti*," eene prijsvraag was uitgegaan, die een onderzoek wenschte uit te lokken, naar de beste middelen ter uitbreiding van het Evangelie onder de heidenen [1]). De Spectators, die over de oprigting van het *Nederlandsch Zendeling-Genootschap* handelen, berigten ons het volgende. Meermalen had *de Hollandsche Maatschappij* de aanmerking moeten hooren, dat hare prijsvragen te weinig acht sloegen op zaken, die aan de orde waren, en daarom weinig kans hadden op een antwoord of, indien dit al niet uitbleef, op lezers. Van eene geachte zijde werd haar de raad gegeven, anderen toe te staan eene vraag bij haar in te

1) Zie J. Craandijk, *Het Nederl. Zendel. Gen. in zijn willen en werken*, 1869.

liefelijk verschijnsel op kerkelijk gebied. Wel rees uit dit mostaardzaad geen boom op, in wiens takken de vogelen des hemels nestelden, maar hij was toch groot genoeg om Christenen van verschillende belijdenis in zijne schaduwen te vereenigen. Het Genootschap werd een band voor Christenen van allerlei naam, en een middenpunt waar zij elkander ontmoetten, die al te lang elkander vreemd waren gebleven. Het was aan onze dagen voorbehouden, dit werk ten deele weer af te breken.

Ten slotte moet ik de aandacht nog vestigen op eene soort van liefdadige instellingen, die in het begin van deze vijftig jaren allerwege werden opgerigt, maar zeer ter kwader naam en faam stonden. 't Waren de zoogenaamde *Weduwen-Societeiten*, in het leven geroepen, zoo 't heette, om tegen eene bepaalde contributie of storting, na een tijdsverloop van acht of tien jaren, aan weduwen en oude menschen een bij contract vastgestelde som uit te keeren. Hier aan was, naar het schijnt, de verpligting verbonden om een door de directie aangewezen doctor te gebruiken: hetgeen tot ergerlijke misbruiken aanleiding gaf. Want — zegt de Spectator [1]), die deze zaak behandelt — »deze Weduwen-societeiten, die zekerlijk van veel nut, voordeel en onderstutting zouden kunnen zijn," zijn 't niet, omdat zij dikwijls zijn aangelegd »om eenige doctoors, die naauwelijks aan hun brood konden geraken, op de been te helpen en te verrijken;" 't kwam er maar op aan, dus werd aan sommige van die heeren nagegeven, om twaalf directeuren te kiezen, met welke zij naar welgevallen konden handelen, een chirurgijn en apotheker te vinden, die van hen afhingen, en een regelement op te stellen, achter welks dubbelzinnige artikelen zij zich zouden kunnen verschuilen, als 't eindelijk bleek, dat het

1) *Zinrijk en Schertzend Woordenboek*, I: 369 vv. en 385 vv.

niet meer was dan eene opligterij. Die ergerlijke handel werd ook op het tooneel aan de kaak gezet, in een stukje getiteld: *Docter's Goudbeurs, of Weduwen Societeit, Klugtspel onder de zinspreuk; Tuta inter latrones, dat is: veilig onder de moordenaars.* Daar waren instellingen van dien aard, die met naam en toenaam werden gehekeld, o. a »*het Weduwgenootschap onder de zinspreuk, door Liefde en Eendragt, opgerigt binnen Amsterdam in den jaare* 1757." De schandelijkste eigenbaat school hier, beweerde men, onder den dekmantel der menschenliefde, en het volk werd bestolen, opdat de directeuren in overvloed zouden leven.

Zoo sta ik aan het einde van de taak, die ik op mij nam. Ik heb getracht ééne der bronnen te openen, waaruit de kennis van de tweede helft der vorige eeuw kan worden geput, niet wat aangaat haar politieke geschiedenis, maar haar huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven. Het is een donker tafereel, en de enkele lichtstralen die er op blinken, doen de sombere tinten nog te sterker uitkomen. Ik zal niet ontkennen, dat de mannen, die ons begeleidden, vooral de schaduwzijde deden uitkomen, en dat er nog vele »goede dingen in Juda" waren, maar in de hoofdzaken houd ik hun oordeel voor juist. Op de bladzijden, die ik doorliep, staat het beeld van een volk, dat ontzenuwd door geërfden overvloed, onder den aandrang [1]) van Fransche begrippen en Fransch geweld, zijn ondergang te gemoet snelt. In 1795 bezweek het oude Staatsgebouw, waar binnen men verleerd had, dat de zenuw van een land niet is het geld, maar de degelijkheid zijner burgers. Cassandra's hieven de stem op, maar vruchteloos, en hoe-

1) J. Bosscha. *Het grondwettig Verbond* bl. 4.

wel sommigen zich mannelijk verzetten tegen zoo vele schreeuwende misbruiken en schandelijke beginselen, die 's lands welzijn ondermijnden, zij hebben den stroom niet kunnen keeren, noch het Nederlandsche volk bij den ernst zijner roeping bepalen. »De oudste der vrije Natien" maakte zich zelve rijp voor den dag der schande, waarop zij uit de rij der volken werd gewischt. Het was haar verdiende loon; het bedorven kind van weelde had die kastijding noodig, opdat het leeren zou zich over zich zelf te schamen, en het oor te leenen aan de oude waarheid, dat alleen een zedelijk volk vrij kan zijn. Het had, naar Simon Stijl's kernachtig woord, het zeil in top gehaald en het roer vernageld; geen wonder dat het schipbreuk leed. Of het er wijzer door geworden is, dat is de vraag!

VERBETERINGEN.

Bl. 76,	in de aanteekening,	*staat:*	*hien*,	*lees:*	*chien.*
„ 82,	„ „ „	„	*Critius*,	„	*Criticus.*
„ 108,	reg. 6 van boven,	„	de Allerheyligen,	„	te Alderheyligen.
„ 223,	„ 8 „ onder,	„	toneel,	„	tooneel.
„ 256,	„ 6 „ „	„	reden,	„	rede.

V

vrymelselaars 240
verzamelaars 187. 96
vaccine 109

W

Wolff E 60
Watergraafsmeer 122

Z

zydeteelt 181

almenakken 193
Arke Noachs 39.42

B

buitenplaatsen 117
begraven in kerken 125
bynamen 128
biddagen 302.16
boetpredikatie 304
bilboquet 226
bedelaars 184

C

catechisermeester 283
couranten 198

D

doctoren 163
décolleté 85.228
Driekoningen 111
Diaconiehuis 178

F

Fransche school 141

G

godsdienstoefeningen 315
gilden 161

H

harddraveryen 200
huwelyk (modern) 70
hoeden (vrouwen) 83
Houtden 118
Holl Maalsch n. Wes 175
Heerenhutters 242

J

jonjou de Normandie 226
Jacht 114

K

kolfbaan 200
kerkezakje 92
konynen 114
klimaat 119

L

liefhebbery tooneel 223
Lutherschen 230.320
Latynsche School 144
Loosjes P. 54

M

Maatsch. t. N. v. 't Alg 327
" tot redding drenkeling 328
Mennisten 19.117.238.319
min 108

N

nieuwjaarsdag 322

O

Oeconomische Tak 178

P

Punt y. 204
Parra P. A. v. d. 338
predikanten 129.293
patriciërs 160
Pex 97
préséance 116

S

scholen 129.33
schoonberg 203.5
slavenhandel 335
schoolmeesters 129
studenten 146
snuif 86.115
Solair 96.7.318

T

tooneel 202
Tromp 217